İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ARAŞTIRMA MERKEZİ

SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve DEVRİ SEMİNERİ

27-29 MAYIS 1992

BİLDİRİLER

EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASIMEVİ
İSTANBUL 1994

Bu kitabın basımı
Ortadoğu ve Balkan Araştırmaları Vakfı ve Ömer Koç'un
destekleriyle gerçekleştirilmiştir.

S U N U Ş

Osmanlı hanedanının 34'üncü padişahı olup otuzüç yıl hükûmet sürmüş olan Sultan II. Abdülhamid, bazılarınca bir «kızıl sultan», bazılarınca ise «ulu hakan» olarak vasıflandırılmıştır. 1992'de Sultan Abdülhamid'in doğumunun 150. yılıdır. 1993'de ise ölümünün üzerinden 75 yıl geçmiş olacaktır. Bu kadar zaman sonra artık tarihçiler, bu hükümdar hakkında bîtaraf görüşlerini ileri sürebilmeli, onun müsbet veya menfî taraflarını münakaşa ederek hakikî hüviyetini ortaya koyabilmelidirler görüşü ile 1992 yılı seminerimiz Sultan II. Abdülhamid ve Devri'ne tahsis edilmiştir.

Sultan II. Abdülhamid için bir seminer düzenlenmesi fikri, iki değerli dost ve meslekdaşımızdan, Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Başkanı Sayın Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu ve Türk Petrol Vakfı Genel Sekreteri Sayın Uğur Derman'dan gelmiştir. Araştırma Merkezimize böyle bir seminer tertiblemek imkânı vermeleri ve destekte bulunmalarından dolayı kendilerine teşekkür borçluyuz.

Tebliğlerin basılabilmesi için gerekli kâğıt Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı, cild kapaklarının kartonu ise Sayın Ömer Koç tarafından sağlanmış; dizgi ve baskı Edebiyat Fakültesi Matbaasında yapılmıştır. Yardımlarından dolayı Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yönetim Kurulu ile müdürü Sayın İsmail Soysal ve Ömer Koç'a; kitabın sür'atle dizgi ve baskısını yapan matbaamız personeline ve tashihlerdeki yardımlarından dolayı bölümümüz asistanlarından Arzu Terzi, Mahmut Ak, Ali Ahmetbeyoğlu ve Kemâl Özcan'a sonsuz teşekkürler ediyoruz.

Mübahat S. Kütükoğlu

SULTAN II. ABDÜLHAMİD HAKKINDA DÜŞÜNCELERİM

*Ömer Nâmi OSMANOĞLU**

Muhterem hanımefendiler, muhterem beyefendiler,

Bugünkü toplantıya iştirak edebilmek benim için çok büyük bir memnuniyet sebebi ve ayni zamanda da bir şereftir. Doğumundan 150 sene ve ölümünden 74 sene sonra Sultan II. Abdülhamid devrini ilmî bir surette tetkik etmek üzere toplanabilmemiz, geçmişimizi ve tarihimizi daha doğru olarak tanımamıza yardım edeceği gibi demokrasi yolunda da almış olduğumuz mesafeyi gösterir.

Müsaadenizle şimdi Sultan Abdülhamid hakkında bazı mülâhaza ve şahsî düşüncelerimi takdim etmek arzusundayım.

Sultan Abdülaziz'in feci sonu ve bir meşrutiyet hükümdarı olması hasebiyle istememiş olduğu, fakat önleyemediği 93 harbinin o zamana kadar tarihimizde görülmemiş bir hezimetle neticelenmesi Sultan Abdülhamid üzerinde saltanatı boyunca tesirlerini göstermiştir. Cülûsundan îtibâren ve tahttan indirilinceye kadar bunlara benzer vakıa ve hallerin tekrarlanmamaları husûsunda pek dikkatli bir politika takib etmiştir.

Nazik yapısı olan devlet ve mülkü dahilden ve haricden gelebilecek tehdit ve tehlikelere karşı elinden geldiği kadar koruyabilmek için çok yönlü ve daha ziyade içine dönük ahlâk ve şahsiyetinde müstebitliğe meyil olmadığı halde bazılarınca diktatörlükle itham edilmesini göze almıştır. Nihayet, ıslah ettiği veya açtığı mekteblerde yetişen yeni genç nesillerin hürriyet arzularını tat-

---

* Sultan II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Sultan'ın oğulları.

min etmek için yeniden icraya koyduğu meşrutiyet idaresinden bir sene kadar sonra da tahttan indirilmesini, elindeki bütün imkân ve kudrete rağmen, hareket ordusuna mukavemet etmeksizin kabûl etmiştir. Bunda da, 33 sene süren saltanat yıllarının verdiği yorgunluk ve bıkkınlık ile bir meşrutiyet hükümdarı olduğunu yine de unutmaması ve kan dökmekten nefret etmesi gibi âmillerin çok büyük bir rol oynamış olduğu muhakkaktır.

Sözlerime son vermeden, sabırla beni dinlemiş olmanıza teşekkür eder, çalışmalarınızın faydalı ve aydınlatıcı neticeler vermesini bütün samimiyetimle dilerim efendim.

İÇİNDEKİLER

Tuncer Baykara	*II. Abdülhamid Devri'nin Atatürk'ün Yetiştiği Ortam Olarak Tahlili Denemesi*	1
Nejat Göyünç	*Max Freiherr Von Oppenheim ve Eserlerinde II. Abdülhamid Devrine Ait Bilgiler*	13
Abdülkadir Özcan	*II. Abdülhamid Devriyle İlgili Yeni Bir Kaynak : Mabeyn Kâtiplerinden Mehmet Tevfik Bey'in Hatıraları*	29
Orhan Koloğlu	*«Abdülhamid Basın Rejimi» Deyimi Üzerine*	35
Nesimi Yazıcı	*Lâyihalar Işığında II. Abdülhamid Döneminde Libya Üzerine Bazı Gözlemler*	47
M. Uğur Derman	*Sultan II. Abdülhamid Devrinde Hat ve Tezyînî San'atlarımız*	85
Cezmi Eraslan	*II. Abdülhamid'in Hilâfet Anlayışı*	93
Ahmet Yaşar Ocak	*II. Abdülhamid Dönemi İslâmcılığının Tarihî Arka Plânı : Klâsik Dönem Osmanlı İslâmına Genel Bir Bakış Denemesi*	107
Azmi Özcan	*Sultan II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları*	125
Ercüment Kuran	*II. Abdülhamid'in Büyük Devletlere Karşı Uyguladığı Siyasetin Esasları*	141

Selim Deringil — *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Dış İlişkilerinde «İmaj» Saplantısı* 149

İlber Ortaylı — *II. Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler* 163

Ekmeleddin İhsanoğlu — *Dârulfünûn: Mefhum ve Müessese Olarak Sultan II. Abdülhamid Dönemine Kadar Gelişmesi* 173

Gülden Sarıyıldız — *II. Abdülhamid'in Hicaz'da Takib Ettiği Sıhhiye Politikası* 191

Mübahat S. Kütükoğlu — *Sultan II. Abdülhamid'in İkbâli Behice Kadın Efendi'nin İngiltere Sefâretinden Yardım İsteği* 207

Osmanlı Bahriyesinde Hizmet Vermiş Bir İngiliz Subayının, Woods Paşa'nın Sultan II. Abdülhamid Hakkındaki Görüşleri 217

DEĞERLENDİRME

Ömer Nâmi Osmanoğlu 223

Nejat Göyünç 223

Ahmet Yaşar Ocak 225

Selim Deringil 227

Ercüment Kuran 227

İlber Ortaylı 230

«II. ABDÜLHAMİD DEVRİ'NİN ATATÜRK'ÜN YETİŞTİĞİ ORTAM OLARAK TAHLİLİ DENEMESİ»

*Tuncer BAYKARA**

Konuya girmeden önce, bazı hususları belirtmek gerekir. Çünki hem II. Abdülhamid, hem de Atatürk, bilinmesi, içine nüfuz edilmesi çok güç şahsiyetlerdir. Haklarında bazı kitaplar okunarak, onları biliyorum demek, imkânsız ve büyük bir cesaret işidir. Öncelikle bu dev şahsiyetleri, tam olarak anladığımı söyleyemiyeceğim. Ancak bu mahzuruna rağmen, yılların verdiği birikim ve özel merak ile, bu şahsiyetleri tanıma yolunda olduğumu söyleyebilirim. Burada temas etmek istediğim, onların bir sosyal bütünlük içindeki durumlarıdır. Bu sosyal bütünlüğün ekonomiden fikir hareketlerine, eğitimden edebî hayata ve daha başka yönlere uzanan yönleri ve kaynakları vardır. XIX. yüzyıl içindeki yerleri yanında, daha başka, başlangıç olmak, nüve teşkil etmek özelliği de vardır.

Atatürk, doğum yılı olan 1880'ler ile, 50 yıl öncesinin eseri kabul edilebilecektir. 1880'lerden sonra geçen 50 yıl (1930'lar) ise, bu defa 1880'lerin eseri sayılabilir. Tarihte olup bitenleri, günümüzün kesin verileri ile kıyasladığımız zaman, bu düşüncemizin hatalı olmadığı açıkça belirginleşir.

Görülüyor ki, 1880'i anlamak için hem o zamanı, hem de en azından 50 yıllık gelişmeleri gözönüne almak gerekir. Bu ise II. Abdülhamid devrinin bilinmesi için en azından 1830, daha doğrusu 1826 sonrasına gidilmesi gerektiğini ortaya koyar. 1826 sonrası ise, özellikle sosyal boyutu ile özel bir merak sahamız idi. Bu olayın,

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim üyesi.

hareketin veya oluşumun başlangıcını, harekete getiren sebepleri, itici güçlerini sağlıklı şekilde tesbit ettikten sonra, sonraki yıllarını anlamak son derece kolay olmaktadır. 1826 sonrasındaki durumun çeşitli yönlerini inceleyerek gerçek yönlerini, etkenlerini anlamaya çalışmış idik. Bu defa II. Abdülhamid döneminin iç dünyasını, bir vesile ile yeniden düşünmek zorunda kaldım. Çünki İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın bütün kitaplarını okumuştum. Onun eserleri, 1870 doğumlu olan merhumun kaleminde, II. Abdülhamid dönemi için, onun sosyal boyutu için emsalsiz bir kaynak idi. Özellikle *Kemâlü'ş-şuarası,* siyâsî olayların içinde yoğrulan bilgileri ile *Kemâlü's-sudûr*'una göre daha çarpıcı bilgilerle dolu idi.

II. Abdülhamid dönemini, buna rağmen iç dünyası ile anlamak, belki onun 1908 sonrasındaki tepkileriyle de mümkün olabilmektedir. Bu konuda 1908 hareketini takib eden günler, geçmişe bir tepki olarak kabul edilebileceği için önemlidir. Burada İngiliz istihbaratının üst düzey bir görevlisi, siyâset adamı Mark Sykes'ın gözlemlerini özellikle belirtmek gerekecektir.

Atatürk'e gelince, onu, devrini ve şahsiyetini bilmek için bu yakınlarda okuyup etkisinde kaldığım bir eser yoktur. Ancak onun dönemini zaten sosyal boyutu içinde ele almayı, değişmenin, gelişmenin ve nihâyet Türk kültürünün macerasını bilmek amacıyla her zaman dikkatlice araştırmakta idim. Bunun tabiî bir neticesi, Atatürk devrinin çarpıcı özelliklerini ortaya koymuştur. Bu özelliklerin 1826 sonrası ile büyük benzerliklerini, daha önceki çalışmalarımda da belirtmiş idim.

Netice olarak, şahsiyetleri sezilebilen bu iki dev insanın kendi aralarında çok yakın bir bağ olduğu anlaşılmaktadır. Zaman zaman hayalî konuşmalar ve görüşmeler yaptığı bilinen Nizameddin Nazif Tepedelenlioğlu, Atatürk'le bu konuyu konuştuğunu belirtir. 1901-1970 arasında yaşayan Tepedelenlioğlu'nun Atatürk'ün ağzından naklettiği sözler gerçek olmama ihtimâli olsa da, tecrübeli ve dâhi bir devlet adamının söyleyebileceği sözlerdir. Çünki o, vaktiyle gençliğinde aleyhinde büyük hareketlere giriştiği II. Abdülhamid'in yaptıklarının «o zamana göre yapılabileceğin en iyisi olduğunu» belirtmektedir. Zamanın, çevrenin ve öte-

ki sâiklerin etkisinden kurtulup sağlıklı bir inceleme yapan herkesin ulaşması gereken kanaat da bizce bu olmalıdır.

Burada, adeta bir sebep-netice silsilesi gibi görülen ve incelenmesinde gerekli bir özelliği bazı belirtileri ile tesbit etmek, bunun bir değerlendirme denemesini yapmak istiyoruz. Bir başka deyişle, Atatürk bir netice ise, sebebini de aramak gerekir? Aynı şekilde Atatürk bir oluşu gerçekleştirmiş ise, bu oluşumun başlaması ve gelişmesini daha sağlıklı olarak ortaya koymak gerekir diye düşünüyoruz. Ancak burada iki olumsuz hüküm (daha doğrusu peşin-hüküm) bazılarımızı (eskiden çoğumuzu) etkilemekte idi.

1. Atatürk herşeyi kendisi oluşturan, bir başka ifade ile, kendisinin yarattığı bir ortamın insanıdır. Atatürk bir netice değildi; kendisi sebepletmiş, neticelendirmiştir.
2. II. Abdülhamid dönemi, hiçbir olumlu özelliğin görülmediği Türk tarihinin en kara devirlerinden birisidir. Böylesine boş ve fikirsiz bir devirle meşgul olmak, abesle iştigal olabilir.

İttihat ve Terakki bu olumsuzluğun bir tepkisidir. Atatürk de İttihat ve Terakkinin ortaya çıkardığı bir şahsiyettir.

Atatürk ve İttihat ve Terakki'nin olumlu, buna karşılık II. Abdülhamid'in olumsuz kabul edildiği bu değerlendirme, Türk fikir hayatında çok uzun yıllar etkin olduğu için, çok daha önceleri yapılması gereken denemeler ancak yeni yeni yapılmaktadır. Bunun gerçekleştirilmesinde bu seminerin de sanıyorum olumlu bir katkısı olacaktır.

× × ×

Konuyu, çok yönlülüğü ve büyük hacmi dolayısıyle, sadece çok önemli bazı özelliklerini ele alarak incelemek istiyoruz.

Şahsiyetin en açık bilinen, etkisi çok güçlü örneği, dinî fikirler, bir başka deyişle kişilerin din hakkındaki duygularıdır. Ancak burada, mesele din veya din dışı açıdan ele alınmayacaktır. Bizim için konu, insanın tabiî bir ihtiyacı olan dinî özellikler ölçü-

sündedir. Bu ölçü dolayısıyla, bazı meslekdaşlarımızdan ayrı bir bakış açısıyla konuya girmek istiyoruz.

Kaynakların, kişilerin kimi zaman kendi iç dünyalarında rastlanan dine yönelme veya ayrılma türünden bilgilerden etkilendikleri görülüyor. Bu etkilenme, bize kalırsa, meseleye yanlış bakışlarda hâlâ devam etmektedir. Burada söz konusu edilebilecek olan husus, dine dair Türk görüşü veya Türk'ün binlerce yıllık geçmişindeki dinle sınırlı olmak gerekir. Dinin, kişinin ve toplumun hayatında belirli bir yeri vardır. Bu yer, hem kişide hem de toplumlarda zaman zaman artar veya eksilir. Hatta kişilerin iyimserlik, kötümserlikleri de kaynaklara yansır ve bizi de yanlış fikirlere ulaştırabilir. Bu türden yanılmaların payını her zaman göz önünde tutmak gerekir. Çünkü kişinin, kendi iç dünyasını, kimi zaman kendinden bile sakladığı zamanlar olur. «Din» bu hususta en hassas olanıdır.

İslâmiyetin XIX. yüzyıldaki macerası içinde XIX. yy. sonu, dengelerin yeniden oluştuğu bir zamandır. Burada, aydının dine karşı tutumunda sadece islâmiyetin değil, aslında hristiyanlıktan gelen etkilerin belirli bir payı olduğunu da unutmamak gerekir. XIX. yüzyılın, genelde hristiyanlıkla temsil edilen «din»e karşı olan tutumu, islâmiyetden dolayı iki yönlü olarak Türk aydınını da etkilemiştir. Bu iki yönden birisi, zaten dinin kendisidir; ikincisi ise, hristiyanlığa karşı islâmiyetin o sırada etkisiz siyasî görüntüsünden dolayıdır. Dönemin aydınlarını etkileyen bu görünüşün etkili ve açık örneklerinden birisini, nefsinde, rahmetli hocam 1890 doğumlu Zeki Velidî TOGAN yaşamıştır.

Dönemin genel havası içinde, II. Abdülhamid döneminin çağının fikir dünyasını etkili biçimde yansıttığını, hür biçimde insanın fikir hayatının oluşturulmasına imkân verdiğini Togan'dan öğreniyoruz. O, Amerikalı ünlü filozof Dr. Draper'in eserinin «Niza-ı ilim ve din» hem Türkçe hem de Rusça'ya çevirilerini okumuş veya okuyanlardan nakletmiştir. Onun naklettiğine göre, Türk ülkesinde basılan metin, Rusya'dakine göre daha uzundur; kısacası ünlü Abdülhamid sansürü, bu konuda Rus Çarının sansüründen çok daha hoşgörülüdür. Çünkü çarlık sansürü, bu eserin hristiyanlık aleyhindeki fikirlerinden rahatsızlık duymuştur.

Abdülhamid döneminin eğitimi bu genel havanın içinde, din konusunda sanıldığı gibi, etkili değildir. Eğitimin ve bilimin «din»e karşıymış gibi görünen havası, zoraki namaz ile dengelenmeye çalışılmıştır. Ancak dönemin insanı, içinde her iki duyguyu da bilmiş, yaşatmıştır. Fakat dönemin «din» hayatını yansıtanların olumsuz görünüşü, genelde din unsurunun yaralanmasına yol açmıştır. Bu hususta, en etkili din taraftarı sayılan Mehmed Akif'in hayatını dikkatlice okumak yeterli olacaktır. Aynı şekilde, Tahsin Uzer'in hatıraları da bu açıdan çarpıcı örneklerle doludur.

1908 sonrasında, sağlanmaya çalışılan dengenin bir yönü güçsüz kalınca, insanların duyguları, görünüşte etkili bir biçimde «din»e karşı yönde güçlenmiştir. 1908 sonrasının bu açıdan görünüşüne dair bir gözlemcinin düşüncelerini biraz sonra nakledeceğim. Fakat onunla aynı zamanda, Mehmet Akif Ersoy'un *Safahat*'ının dikkatlice okunması ve bu açıdan yorumlanması yerinde olacaktır. Çünkü orada da benzer tesbitleri görmek mümkündür.

Burada şu söylenebilir. 1908 sonrasındaki durum, II. Abdülhamid dönemiyle ne dereceye kadar bağdaşabilir? Aslında 1908 sonrasında görülenler, doğrudan II. Abdülhamid dönemine değil, belki de ondan önceki dönemlere izafe edilmesi uygun olur. Abdülhamid'in miras aldığı, reddettiği bir dönem, 1908'de yeniden gün ışığına çıkmış olmaktadır. Ancak burada bizi dikkatli olmaya zorlayan, II. Abdülhamid döneminin 1908'e kadar 32, yani bir tam nesil geçirmiş olmasıdır. Bu geçen zaman yepyeni nesillerin, yeni insanların yetişmeleri için bol bir zamanı içerir. 1908 de sokaklara dökülen veya fikirlerini, özelliklerini açığa çıkaranlar, yaşları itibariyle sadece 35'den yukarı olanlar olmasa gerekir. Gerçi bu türden olaylarda, olayları sürükleyenlerin bazen 40 civarında olduğu görülüyorsa da, 1908 hareketiyle Abdülhamid döneminin çok yakın ve eğitim açısından çok sıkı ilişkisi vardır.

Öteki alanlarda da dikkati çeken bu kaynak, M. Sykes'in gözlemidir. İngiliz istihbaratının üst düzey görevlisi Sykes, tam bir Önasya uzmanı olarak yetişmişti. Onun ülkemizle ilgili birçok eseri vardır. Fakat içlerinden son yayınlananı, (1916), çok daha önemlidir. Bilindiği gibi Sykes, Picot ile birlikte Önasyanın haritasını çizen insandır. Ancak 1920'de ölecek ve uzmanlığını yeterince

siyasete dökemeyecektir. O 1913 de gördüğü İstanbul'u şu etkili cümleleriyle anlatır.

«Abdülhamid'in düşüşü bir despotun veya tiranın değil, fakat bir halkın, bir fikrin düşüşü idi. Sultan halkına, halkı da ona bir şeyler ifâde ediyordu. İyi veya kötü o sadece bir sistem değil, fakat bir hayat, bir tasarı, bir fikir, bir gelenek, bir inanç ve bir devamlılık gösteriyordu. İdaresi kötü, kanlı, karışık ve dehşetli idi. O eski düzen için çalıştı; onun için kurnazca fakat çocukca savaştı. Cesur fakat dar görüşlü, inatçı fakat ümitsiz. Muktedir, çelimsiz hastalıklı, öğrenimden yoksun bir yaşlı adam bu ağırlığı daha fazla taşıyamazdı. Çağın ruhuna isteyerek teslim oldu. Onun düşüşü ile ahrette olması gibi, herşey ya iyi ya da kötü oldu.

Teokrasi, imparatorluk haysiyeti, ve geleneğin yerini dinsizlik, jakobinizm, materyalizm ve aşırı serbestlik aldı. Eski düzen ile saray, onun hafiye ve entrikaları, terörizmi ve gizliliği gitti; yeni düzenle gizli cemiyetler, localar, kardeşlik yeminleri, harp dîvanları, suikastler, yabancı karanlık siyâset geldi. İstanbul bir saatte değişmişti. Din adamlarınca anlaşılan, câmilerde vaaz edilen, halkın manevi desteği, ordunun ilham kaynağı islâm bir anda öldü. Halifelik dînî teşkilât ve Kur'an, ilham ve etkisini bitirmişti.

Ağırbaşlı Türke içki, güvenilir askere isyân öğretildi; dinle alay edildi ve hakir görüldü. Abdülhamid'in sürgünlerinin Avrupa başkentlerinin kenar mahallelerinde (getto) edindikleri her iğrenç düşünce pis bir bollukta patladı. Sinema bütün bu ağzına kadar dolu kötü, açık saçık ve hürmet tanımayan kötülükleri gösteriyordu. Kötülük ve siyasetin yanyana bulunduğu kulüpler, kaba resim baskıları ve açık saçık resimleri şehre yayıyordu. Monmantr apaşının çapkın anarşizmi, Portekiz karbonarisinin karanlık terörizmi, Fransız ihtilâlinin yıkıcı idealizmi, Spencer, Nietze ve Hartmann'ın yarı hazmedilmiş teorileri, bozulmuş bir masonluğun tahripkâr etkisi, Hilâfetin düşen gücünün yerini alan bir karmaşık inkâr hasıl etti. Entrika, esrar ve beceriksizler şehri olan İstanbul, bütün bu oluşumu gerçekleştirecek tabiî bir yuva idi»[1].

Görülüyor ki, eğer basılışını bilmesek, 1924 sonrası için söylenmiş sanılacak bu fikirler, 1913 yılındaki durumu tesbittir. O

1 M. Sykes, *The Caliphs's Last Heritage,* London 1915, s. 507-8.

zaman birçok konuda, bu arada din konusunda da Atatürk'ün, yetiştiği ve etkisinde kaldığı devirle bir arada düşünmenin gerekliliği açık olarak ortaya çıkmaktadır.

II. Abdülhamid döneminde yetişenlerin dünya görüşlerindeki «cumhuriyetçilik», üzerinde dikkatle durulması gereken bir özelliktir. Devirlerin kendisine mahsus bir gerçeği olduğunu, içinde bulunduğumuz son yıllar bir kere daha açık olarak göstermiştir. Tıpkı bunun gibi, II. Abdülhamid döneminin, çağına ayak uydurmak esasındaki iç, dış ve eğitim siyâseti, tabiatıyla kendiliğinden dikkatle değer neticeler verebilecektir. Bunlar arasında en çarpıcı olanların başında «cumhuriyetçilik» fikirleri gelmektedir.

«Cumhuriyet»cilik, ülkemizde bir fikir akımı olarak tabiî bir seyir takib etmemiştir. Bir zaman için bu akım 'yasak' sayılmış, fakat bu yasağın ters neticesi günümüzde kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Bu defa günümüzde 'sultan/padişahçılık' yasak sayılmıştır. Oysa tabiî ve hür fikir ortamlarında bunların bulunması tabiîdir. Böylesine tabiî şartları ihtiva eden II. Abdülhamid dönemi, cumhuriyetçilik açısından dikkate değer sonuçlar ortaya koymuştur.

Ülkemizde «Cumhuriyet» idaresi, Millî mücadele sonrasında ortaya çıkan şartların bir sonucudur. Ancak «cumhuriyet» fikrinin 1908 sonrasında ortaya atıldığında şüphe yoktur. 1908 sonrasındaki tepkiler veya yeni özlemler arasında, Abdülhamid dönemi eğitiminin yetiştirdikleri arasında *cumhuriyetçilik* önemli bir akım olarak görülmektedir. Bunun için, iki olayı hatırlatmak yerinde olacaktır.

a. Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi'nin zaten dengesini güç sağlıyan şuurunda kendisinin tahttan bertaraf edileceği endişesi yatmakta imiş. Bunun için pekçok insandan sadakat yeminleri aldığı bilinmektedir. Onun bu endişesi, bize kalırsa, *cumhuriyet* idâresine geçiş ihtimâlinden gelmektedir.

b. Benzer bir tesbiti, Sultan Mehmed Reşad için de görmekteyiz. O İttihatçıların her emrini, önüne getirilen her kararnameyi imzalamasını bu endişe ile açıklamıştır. Çünkü o «bu heriflerin şakasının olmadığı, kendisini Konya'ya gönderip, Cumhuriyet ilân edebileceklerinden» söz etmiştir. Bir Devlet başkanının böylesine

endişeler taşıması, böylesine bir ihtimâlden söz etmesi, hele İttihatçıların böyle emelleri dikkate değerdir.

Sarayın, geleceği parlak subayları kendisine damad yapmak hareketinde, Cumhuriyete engel olmak düşüncesi yatmaktadır. Bu fikri çokları ifâde etmiştir.

Görülüyor ki, Atatürk'ün en yüce ilkeleri arasında yer alan Cumhuriyetçilik konusunda, kendisinin yaşıtı, hem-zamanı ve hem-eğitimi olanlar da benzer duygular içindedirler. Burada dikkati çeken Atatürk'ün bu tür insanlara göre, ülkenin gerçeklerine daha çok yatkın olmasıdır. O herşeye rağmen, Osmanlı Hanedanının geleneksel idâresini, ancak çok büyük olayların ardından, Millî Mücâdele sonunda etkisiz kılabilmiştir. Onun bu hareketinde yalnız olmadığı muhakkaktır. Çünkü sadece kendisinin istemesi hiçbir netice vermezdi. Oysa tahmin edebiliriz ki, çağdaşlarının hemen hepsi, Abdülhamid devri eğitiminin bir tabiî sonucu olarak Cumhuriyetin özelliklerinin bu ülke için daha elverişli olduğunu hissediyorlardı.

Burada hemen ifâde edelim ki, bize göre de Türk milletinin tabiî eğilimi cumhuriyetçidir. Türk milletinin bu türden özelliğini bir çok yönden tesbit etmiş bulunuyoruz. Bunun en başında, «sülâle»nin Türk insanı için sınırlı yeridir. Bu durum bile, cumhuriyetin Türk ülkesindeki tarihini açıklar.

Netice olarak görüyoruz ki, Abdülhamid döneminin bir tabiî neticesi, 1923'den çok daha önce gerçekleşebilecektir. O zamanlar bunu Konya'ya sürmekle yapmayı tasarlıyanlar yanında Atatürk, yurt dışına sürmüştür. Fakat onun Vahdeddin hakkında, insanî duygular beslediğini, H. Rıza Soyak'dan öğreniyoruz.

Cumhuriyetçilik de, konumuz açısından önemli bir unsur sayılabilir.

Bugün en çok şikâyet ettiğimiz konulardan birisi, Türk dönemi tarihî eserlerine ilgi gösterilmeyip, asıl itibârın antik döneme, Yunan, Roma ve Bizans'a gösterilmiş olmasıdır. Bu itibar durumunun son dönemde, 1923 sonrasında oluşmuş olduğuna dair de, nereden çıktığını anlayamadığım bir kanaat vardır.

İzmir'de birkaç defa valilik yapan, II. Abdülhamid döneminin namlı sadrazamlarından Halil Rifat Paşa'nın (1827-1901) İzmir vâliliği sırasında çıkartılan ünlü 1307 Salnâmesi'ni dikkatli okuyuncaya kadar, benim kanaatim de bu yolda idi.

Halil Rifat Paşa'nın valiliğinde, oğlu Cavid Beyin (1867-1899) gözetiminde çıkartılan 1307 mâli yılı (1891) *Aydın Vilâyeti Salnâmesi*, sadece Aydın Vilâyeti Salnâmeleri arasında değil, belki de bütün Vilâyet Salnâmeleri arasında önemle zikredilmeye lâyıktır. Çünkü, olağan şartlarda 3 cilt tutacak kadar hacimli olan (968 sahife) bu salnâmedeki bilgiler, Aydın Vilâyeti hakkında çok ayrıntılıdır. İçinde konumuz açısından önemli olanı, vilâyetteki eski eserler hakkında verilen bilgilerdir.

Kendisini, II. Abdülhamid döneminin özelliklerini en iyi yansıtabilecek bir şahsiyet olarak kabul edebileceğimiz Halil Rifat Paşa ve oğlu Cavid Beyin eseri olan Salnâmenin «eski eserler» ile ilgili kısmı, günümüzdeki sıradan bir tarihî eserler yazısından farksızdır. Çünkü orada tarihî eserler denince, sadece antik devir ele alınmış, antik yerler ve şehirler hakkında, daha çok Charles Texier'ye dayanılarak ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Buna karşılık, asıl bizim merak ve ümitle bulmayı isteğimiz bilgiler yoktur. Bu türden bilgilere Salnâmelerin geçmiş sayılarında ara sıra rastlanılmaktadır. Ancak bu bilgilerin, dönemdeki hâkim havayı yansıtmış olduklarını söylemek güçtür.

Bu küçük misâl, XIX. yüzyıl sonlarında Türk millî eğitimindeki zamana göre çağdaş ve 'Avrupalı' havasını yansıtmaya yeterlidir sanıyoruz. Böylece, diyoruz ki, 1923 sonrasında oluştuğunu sandığımız bazı telâkkilerden «eski eserlerle ilgili olanlar» da, XIX. yy. sonlarında ve II. Abdülhamid döneminde oluşmuş bulunuyordu.

«Devlet» ciddiyeti, yukarıda da belirttiğimiz gibi, II. Abdülhamid dönemi, ikili özelliği ile dikkati çekiyordu. Bunlardan «devlet» ciddiyeti de bize göre Atatürk ve devrine damgasını vuran bir önemli özelliktir. Bu durumu, günümüzdeki bazı gözlemciler de, farkında olmaksızın nakl etmektedirler (E. Çölaşan gibi).

Türkiye'nin yakın çağında, devlet idaresindeki görünüş, oldukça önemli anlayış ve tatbikat değişikliği göstermiştir. Bunun

ilk örneklerini, 1950'de görmüş, fakat şuûruna ancak yakınlarda varabilmiş idik. Bu defa 1983 sonrasındaki durumu, bazı yönleriyle daha iyi belirlemiş bulunuyoruz. İşte günümüzde çok açık görülen bu durumla ilgili olarak da bazı tesbitler yapabiliriz.

1. II. Abdülhamid dönemi, geçmiş yüzyılların mirasını devam ettiriyordu. Burada bir «*devlet*» kavramı ve fikri vardı. «Yasak» hâlâ Osmanlı dönemi ve hatta onun etkisinde kaldığı Çengiz «Yasa»sı gibiydi. Devletin içinde olanlar, «yasa»ya, kanuna uyuyor, onun emrine, vicdanlarından gelen bir sesle tâbi oluyorlardı.

Fakat bu, içlerinde bazı tepkilere de yol açıyordu. Ancak bunu, dönemin genel havası içinde hiçbir zaman açığa vurmuyorlardı. Sonradan bu duygularını, sadece «kadın» konusunda frenleyemiyeceklerdir.

Sporla ilgili bir kısımda okuduğum için, doğruluğundan şüphe etmediğim bir olay, II. Abdülhamid devrindeki durumu anlayabilmek için etkili olmuştur, 1888 doğumlu Saracoğlu Şükrü, koyu bir Fenerbahçe taraftarı imiş. Fenerbahçe takımı Başbakanlığında Ankara'ya gelmiş; her futbolcuya, iki bilet verilmiş ki birisini bir dostuna versin, birisi ile de kendileri girsin. Fakat onlar, nasıl olsa biz gireriz diye kendilerine ayrılanı da başkasına vermişler. Saracoğlu Şükrü maç saatine yakın stada geldiğinde kapıda bir kalabalık görünce merak edip sormuş. Kapıdaki görevliler bileti olmayan, para verip almak da istemiyen Fenerbahçeli oyuncuları içeri sokmuyorlarmış. Burada Saracoğlu'nun davranışı, devlet adamı haysiyetine yaraşır bir davranıştır. Para verip bilet aldırmış ve futbolcular bu sâyede içeri girebilmişlerdir. Bunu bu şekilde yapacak bir Başbakan sanıyoruz ki yoktur.

Saracoğlu Şükrü, devri içinde sıradan bir davranış göstermiştir. Çünkü o bunu bir gelenek, bir tabiî olay olarak görmüştür.

Bütün bu saydıklarımızın ışığı altında II. Abdülhamid döneminin bir toplu değerlendirmesi şöyle yapılabilir. Bu dönem, çağına göre, çağı yakalamak isteyenlerin giriştiği hamleleri içine alır. Bu hamleler ve çağı yakalamak çabaları teşvik edilir, engellenmez. Ancak aynı anda, geleneksel Türk ve islâmî değerlerin, devlet eliyle kötülenmesi yoktur. Özellikle islâmiyetle ilgili değerlendirmelerde, kendinden önceki olumsuz döneme göre II. Abdülha-

mid dönemi bir dengeyi ve olağanlığı belirler. Bir umumî deyişle, dönem yeni ile geleneğin yanyana yaşatılmak istendiği bir zaman kabul edilebilir. Fakat bu beraberlikte, eğitimin ve yenilerin gözü, çağda, modernliktedir.

1908'de bu dengede ibre, çağın; yeninin ve modernin lehine olarak bozulmuştur. Bu bozulmanın çeşitli yankılarını ve izlerini bulmak mümkündür.

Burada ayrıca, II. Abdülhamid ile İsmet İnönü arasındaki benzerliğe, dış politika olarak temas eden çalışmaları da hatırlıyoruz. İsmet İnönü, birçok bakımdan eski-yeni dengesinin ibresinin yön değiştirdiği bir insandır. Hayatının sonunda, dengeyi sağlıyabilecek eğilimleri tutmuş, geliştirmiş ve onlardan yana olmuştur.

Sonuç olarak, dönemle ve sonrasıyla ilgili iki zıt görüşten harekete geçerek şunları tesbit edebiliriz.

I. Eğer Atatürk, başarılı, etkili ve önemli bir şahsiyet ise, devlet adamı özelliğinin öncesinde, reformcu, hamleci ve atılgan şahsiyetini II. Abdülhamid döneminde kazanmıştır. Eğer Sultan II. Abdülhamid dönemi, Atatürk ve arkadaşlarının böylesine reformcu ve atılgan ruhlu yetişmelerine imkân vermişse, II. Abdülhamid'in idaresi ve dönemi son derece başarılıdır. Bunun içindir ki, Sultan II. Abdülhamid ile ilgili değerlendirmeleri, yeniden gözden geçirmek, onun gerçek yerini belirlemek gerekir. Bunun için de şu gerçek belirtilmelidir. Atatürk, eğer bir sonuç ise, bunun sebebi, başlangıcı yetiştiği Sultan II. Abdülhamid çağıdır. Anlaşılıyor ki Sultan II. Abdülhamid çağı, iddia edildiği gibi bir özellik taşıyamaz. Aksine, bilime, hür düşünceye ve insan yetiştirmeye önem veren bir çağdır.

II. Eğer Atatürk, olumsuz hareketler yapmış, yaptıkları Türk milletine yararlı olmamışsa, o bu türden reformcu özelliğini yetiştiği devirden almıştır. O halde itham edilmesi gereken birisi varsa, böylesine atılgan, reformcu ve 'değişmeci' insanlar yetiştiren bir eğitim sistemini kabul ettiği için Sultan II. Abdülhamid'dir. Sultan II. Abdülhamid çok iyi, fakat Atatürk'ün çok kötü olması mümkün değildir. Çünkü biri, diğerinin bir sonucudur.

Bu iki hükümde de abarttığımız hususlar vardır. Fakat kesin olarak söylemek istediğimiz, Atatürk ve çağdaşlarını yetiştiren or-

tamın Sultan II. Abdülhamid dönemi olduğudur. II. Abdülhamid döneminin, 1908 sonrasına göre ağır yürüyen, fakat bir yenilenme, reform devri olduğu da kesin bir gerçektir. Bu gerçeğin, hem 1876 öncesiyle, hem de 1908 ve 1909 sonrası ile ilişkilerini ortaya koymak, durumu çok daha açık olarak gözler önüne sermektedir.

MAX FREIHERR VON OPPENHEIM VE ESERLERİNDE II. ABDÜLHAMİD DEVRİNE AİT BİLGİLER

*Nejat GÖYÜNÇ**

Max Freiherr von Oppenheim 15 Temmuz 1860-15 Kasım 1946 tarihleri arasında yaşayan Köln'lü, çok tanınmış bir Alman doğubilimcisi, siyasetçisi, arkeologu ve keşif-seyyahıdır. Hukuk tahsil etmiş olmasına rağmen, kendisinin ilgisini Doğu ülkeleri çekmiş, hayatını bedevî arap kabilelerinin incelenmesine adamıştır.

Kendi ifadesine göre[1], 1883/84 kışından îtibâren Doğu ülkelerine seyahat etmiş, İstanbul'u ve Anadolu'yu gezmiştir. 1886'da Fas'a bir tetkik seyahatine çıkmış, iyi tanıdığı ve dostluklarını kazandığı zamanının ünlü Alman bilim adamları Rohlfs, Nachtigall ve Schweinfurth'u örnek almıştır[2]. Arapça öğrenmiştir. 1892'de hemşehrisi etnograf Joest ile birlikte Fas'tan îtibâren Kuzey Af-

* Prof. Dr., Konya Selçuk Üniversitesi emekli öğretim üyesi.

1 Max Freiherr von Oppenheim'ın hayatı ve ilmî faaliyetleri hakkında tarafımızdan sunulan bilgiler onun kırk yıllık çalışmalarının ürünü olduğunu söylediği ve ilk cildi 1939'da Leipzig'de Otto Harrassowitz Basımevinde yayınlanan *Die Beduinen* adlı eserinin «Die Entstehung und Entwicklung des Beduinenbuches» başlıklı ilk bölümünden alınmaktadır (I, 1-21).

2 Friedrich Gerhard Rohlfs (1831-1896) Trablusgarp'tan Nijerya'da Lagos'a 1865-66'da seyahat etmiş, Fas'ta, Trablusgarp ve Mısır vahalarında (1868'de), Habeşistan'da, Libya çölü'nde (1873-74) incelemelerde bulunmuş bir Afrika uzmanı idi.

Gustav Nachtigall (1834-1885) Libya'nın güneyinde Tibesti'ye ilk giden Avrupalıdır (1869). Onun gayretleri ile Kamerun ve Togo Almanya'ya bağlanmışlardır. 1882'de Tunus'ta Alman konsolosu olarak bulunmuştur. Üç ciltlik *Sahara und Sudan* en önemli eseridir (Berlin 1879-82).

Georg August Schweinfurth (1836-1925) 1863-1888 arasındaki Afrika seyahatleri ve keşifleri ile ünlüdür. En önemli eseri *Im Herzen von Afrika* 1874'te Berlin'de basılmıştır.

rika'yı boydan boya kat etmiş, sonunda Kahire'ye gelerek burada yedi ay kalmış, şehrin Arap mahallelerinden birisinde bir yerlinin evinde oturmuştur. Böylece hem Arapça'sını geliştirmiş, hem Arap örf ve âdetlerini iyi öğrenmiş, kendisi de tatbik etmiştir. Yemeklerde çatal bıçak yerine sağ elinin parmakları ile karnını doyurmayı öğrenmesi bunlar arasındadır.

1893 ilkbaharında Şam'a gelmiş, buradan da refakatinde Aneze kabilesine bağlı topluluklardan Seba'a şeyhlerinden Şeyh Micvel el-Meşrab'ın yeğeni Manṣûr Naṣr olduğu halde Önasya'daki ilk büyük araştırma gezisine çıkmış, çölü dolaşarak Irak'a kadar gitmişlerdir. Bu yolculuk esnasında da çadırda yaşamaya, at sırtında saatlerce gitmeye alışmıştır. Arap bedevîlerini çok sevmiş, kendisini de sevdirmiş, hatta Şammar kabilesinin en kudretli ve nüfuzlu Şeyhi Fâris ile kankardeşi olmuş, bu bağlılık kendisine onun oğlu Miş'al ve yeğeni 'Acîl'in de akrabalığını kazandırmıştır. Ayrıca bu ilmî gezi sırasında seyahatnâmelerde yabancıların çölde yaşayan yarı vahşî, bağımsızlık âşığı Arap kabileleri hakkında verdikleri bilgilerin çok yetersiz olduğunu anlamış, çok ayrıntılı bir eser vücuda getirmeye karar vermiş, onun ilk tasarısı da kafasında oluşmaya başlamıştır. Onun bu araştırma yolculuğunun ürünü iki ciltlik *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf durch die Ḥaurān, die Syrische Wüste und Mesopotamien* adlı eseridir[3].

Oppenheim bu inceleme gezisinde Irak'tan dönerken Basra Körfezi, Hindistan, Doğu Afrika'daki Alman Kolonisi Tanganika yolu üzerinde bulunur. Nihayet tekrar Kahire'ye döner ve 1894 başlarında Zübeyr Paşa ile buluşur. Bu zat Mısır Sudan'ında esir avcılığı yolu ile büyük bir beylik kurmuştur. Onun kudretli bir duruma gelişi, Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın kendisini evinde sıkı bir şekilde gözaltında bulundurmasına sebep olmuştur. Oppenheim, Zübeyr Paşa'dan, bir zamanlar maiyyetinde çalışan Rabih hakkında çok ilgi çekici bilgiler derler. Bu kumandan Mısırlıların eline geçmemek için eski askerlerinden büyük bir kısmı ve kendi âilesi mensupları ile Nil'in batısına göçmüştür.

Oppenheim bu bilgilerle beraber Almanya'ya Çat Gölü havalisi, yalnız dinî değil, aynı zamanda siyasî bir örgüt olan Senusî ta-

3 Berlin 1899-1900.

rikatı hakkında da bilgiler gönderir. Bunun üzerine Alman Dışişleri Bakanlığı kendisine bir Alman keşif heyetinin başkanı olarak Kamerun'un gerisindeki sahayı Çat Gölü'ne kadar inceleme ve bu bölgeyi Almanya'ya kazandırma görevini verir. Bu bölge aynı zamanda İngiltere ve Fransa arasında da rekabet alanıdır. Oppenheim dört uzman arkadaşını seçer, evvelce Nachtigall'ın takip ettiği yolu tercih edecektir, yani Trablusgarp'tan Büyük Sahra'ya giden yolu izleyecektir. Lâkin bu tasarı tahakkuk etmez; çünkü Rabih daha önce davranmış, Mısır Sudanı'ndan ilerleyerek Vaday'ın güneyindeki bütün ülkeleri aldığı gibi, büyük Bagirmi ve Bornu Sultanlığı'nı da elegeçirmiştir. «Kara Napolyon» olarak nitelenen Rabih'in saltanatı uzun sürmemiş, Fransızlarla bir müsademede vurularak ölmüş ve kurduğu imparatorluk dağılmıştır. Feth ettiği arazi de büyük Avrupa devletleri arasında paylaşılmış, Bagrimi ve Bornu'nun büyük bir kısmı Almanya'nın hissesine düşmüştür[4].

Bununla beraber, Oppenheim Alman Dışişleri Bakanlığı hizmetinde kalmış, Kahire'ye diplomat olarak atanmıştır. Bu kendi deyimi ile onun için biçilmiş kaftandır, hakkında bundan daha isabetli bir karar olamayacağı düşüncesindedir. O tarihlerde Mısır basını Atlantik Okyanusu'ndan Çin'e kadar geniş bir sahada okunmakta, derin tesirler bırakmaktadır. II. Abdülhamid'in koyduğu sansürden kaçan muhalifi yazarlar da Mısır'a gidip Kahire'ye yerleşmişlerdir.

Oppenheim 1894'te II. Abdülhamid ile de çok sıkı ve yakın ilişkiler kurmuş, onun dostluğunu kazanmıştır. Bunda en büyük etken Şammar Şeyhi Fâris'tir. 1894'ten itibaren sonradan Mekke Şerifi olan Emir Hüseyin ile de II. Abdülhamid vasıtasıyla tanışır. İstanbul'a geldiğinde Oppenheim pek çok defalar onların Boğaziçi'ndeki güzel saraylarında kalmıştır. Sonradan Irak Kralı olan ve 1934'te vefat eden Emir Faysal ile arkadaş olmuştur. II. Abdülhamid,

4 Oppenheim, *Beduinen,* I, 5. Aynı yazarın *Rabeh und das Tschadseegebiet* adlı eseri 1902'de Berlin'de basılmıştır. Orta Afrika'daki İngiliz, Fransız, Belçika nüfuz mücadelelerine Osmanlı Devleti de ilgisiz kalmamıştır, bk. İdris Bostan, «Orta Afrika'da nüfuz mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu (1893-1895)», *Belleten,* LIV (1990), s. 665-698.

Oppenheim'dan İstanbul'a geldikçe kendisini ziyaret etmesini istemiş, o da bunu her fırsatta tekrarlamıştır.

İstanbul'da Oppenheim ayrıca Osmanlı hükümdarının güvenini kazanan Arap asıllı iki şahısla da tanışır, yakınlık tesis eder. Bunlardan birisi anne tarafından Kuzey Suriye'de yaşayan Mevâlî kabilesine mensup, Şam-Medine demiryolunun döşenmesinde önayak olan İzzet Paşa el-'Âbid'dir. İkincisi de yine Kuzey Suriye'deki Benî Ḫâlid kabilesi ile akraba bulunan Rifâiyye şeyhi Şeyh Ebü'l-Hudâ'dır.

Oppenheim'in Kahire'de Alman temsilciliği görevi 1896'dan 1909'a kadar sürer. Evi, yerli ve Avrupalı mahallelerinin hududundadır. Buradan pek çoğu bedevî olan Mısırlıları ve müslümanları görebilmektedir. Arabistan, Suriye ve Irak'tan milyonlarca Mark değerinde deve ve at Mısır'a ithal edilmektedir. Bu hayvan sürülerine kabile mensupları da refakat etmektedirler. Bu arap atları ingiliz ordusunun ihtiyacını temin için başka ülkelere sevk olunmaktadırlar. Arabistan'ın ortasında bir vaha şehri olan 'Oneyze'li Muhammed ibn Bessâm bu işin ticaretini yapmaktadır. Kurduğu firmanın Mekke, Cidde, Şam, Bağdad, Basra ve Bombay'da temsilcilikleri, Kahire ve Trablus'da şubeleri vardır. Ayrıca Basra ve Cidde arasında devamlı seferler yapan buharlı bir gemiye sahiptir. Oppenheim arkadaşı Prens Ahmed Paşa vasıtası ile bu zatla dost olur. Böylece İbn Reşid ile de ilişki kurar. Muhammed ibn Bessâm kendisine 1929'a kadar Arap kabileleri hakkında çok değerli bilgiler getirir.

Kahire, Oppenheim'in Asya Türkiyesi'ne yaptığı gezilerin hareket noktasıdır. 1897'de buradan Ürdün'e gider, 1899'da da yedi ay süren büyük araştırma gezisine çıkar. Bu defa yolun hedefi Şam'dan Halep üzerinden Irak'tır. Aslında inceleme gezisi Emir Muhammed ibn Reşid'in ikametgâhı Arap Çölün'deki Hâyel'dir; fakat Alman Dışişleri Bakanlığı bu seyahati engellemiştir. Yerine kendisine Bağdad demiryolu güzergâhının en uygun nerelerden geçebileceğini tesbit görevi verilmiştir. Bunun sonucu olarak da demiryolunun evvelce düşünüldüğü gibi eski kervanyolunu izleyerek Birecik-Urfa-Mardin şehirlerini dolaşması ve Diyarbakır'dan Nusaybin üzerinden Musul'a bir ikinci şube hattı döşenmesi değil, aksine daha güneyden bugünkü Halep-Cerablus-Resülayn-

Nusaybin hattının inşası tercih edilmiştir. Bu hat Chicago Üniversitesi Doğubilimleri Enstitüsü Müdürü Prof. James Henry Breasted (1865-1935)'in «fertile crescent» (verimli hilâl) diye tanımladığı kuşaktır. Burası M. Ö. 3. binde Batı Önasya'ya hakim olan Subari Krallığı'nın yerleşim alanıdır. Merkezi Tell Halef, Resülayn yakınlarındadır. M. Ö. 2 binde de burada Mitanni Krallığı kurulmuştur. Onların başşehri Vaşukani Tell Halef'ten 2 km. uzaklıkta idi. Openheim bu seyahatte Tell Halef'in yerini keşf eder, dönüşünde de Osmanlı Hükûmeti'ne burada kazı yapmak için müracaat eder, izin de alınır. Dışişleri Bakanlığı'ndaki görevinden de ayrılarak kendisini tamamen ilmî çalışmalara verir. İlk kazılar 1911 ilkbaharında başlar, 1913 sonlarına kadar sürer. 1927 ve 1929'da da burada kazılara devam edilmiştir. Buluntuları Berlin'deki Tell Halef Müzesi'nde sergiler. *Der Tell Ḥalaf, eine neue Kultur in Mesopotamien* adlı eseri 1931'de Leipzig'te basılır. Müze için bir de rehber hazırlar: *Führer durch das Tell Ḥalaf Museum zu Berlin,* 1934.

Bu kazılar esnasında araştırma gezilerine de devam eder. Arap bedevîlerle daha yakın dostluklar kurar, onları kendi usullerince ağırlar: Tepside pilâv ve üzerinde koyun eti parçaları[5].

Oppenheim'ın bedevî arap kabileleri ile ilgili çalışmaları 1896-1929 arasında, küçük aralıklarla, devam eder. Kendi ifadesine göre[6], konu ile ilgili 40.000 kitap veya makale toplamış, resimler çekmiş, pek çok kimsenin bilgisine müracaat ederek şifahî malumat toplamış, bunların hepsini 1922'de Berlin'de kurduğu, fakat 1929'da hükmî şahsiyet kazanan Die Max Freiherr von Oppenheim-Stiftung (-Vakfı)'a bağışlamıştır.

Birinci Dünya Harbi sonlarına doğru, harpte kullanılmak üzere hazırladığı ve *Beduinen und andere Stamme in Mesopotamien, Syrien, Nord- und Mittelarabien* adını verdiği bir kitabı

5 Oppenheim, *Beduinen,* I, 10. Bu âdet Güney-doğu Anadolu'da da vardır. Misafirlere zenginler büyük bir leğen içinde bol miktarda pilâv ve üzerinde bütün kızartılmış bir kuzu ikram ederler. 1977 Mayıs'ında Riyad'da bir kongre vesilesi ile verilen ziyafette de aynı şekilde ikramda bulunulmuş, konuklar elle et, avuç içi ile pilâv yemişlerdi.

6 Oppenheim, *aynı eser,* I, 14.

bastırmak istemişse de, elyazısı olarak yayınlanması düşünülen bu eseri harbin sona ermesi engellemiştir.

Berlin'de kurduğu vakfa 1922'de iki de ilmî yardımcı almıştır. Bunlar sonradan 1930'da Leipzig ve Greifswald'da profesör olan Erich Bräunlich ve Werner Caskel'dir. Oppenheim'in ve bu iki yardımcısının imzalarını taşıyan *Die Beduinen* adlı eserinin ilk iki cildi 1939 ve 1943'te Leipzig'de Otto Harrassowitz Yayınevi tarafından ilim âlemine sunulmuştur. Eserin son iki cildi ise ancak W. Caskel tarafından yayına hazırlanabilmiş, 1952-1966 arasında Wiesbaden'de yine Harrassowitz Yayınevi'nce okuyucuların istifadesine takdim olunabilmiştir. Bu eserin, 4. cildinin ilk kısmı tamamen W. Caskel'in kalemindendir, aslen bedevî olmadıklarından kendilerine «parya» denilen kabileleri ihtiva eder. İlk iki cilt 1983'te Georg Olms yayınevi tarafından tekrar basılmıştır.

Oppenheim'ın 1893 senesindeki Şam-Basra gezisini ihtiva eden *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* adlı iki ciltlik eseri ile *Die Beduinen* adlı âbidevî eserinde II. Abdülhamid devrine âit zengin malûmat vardır. Aşağıda bunlara bazı örnekler verilerek, Türkiye'de pek dikkatleri çekmeyen bu kitapların önemi belirtilmeye çalışılacaktır.

I. 1893 yazında Beyrut hakkında. Beyrut 1832'de İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır kuvvetlerinin eline geçti ve 1840'a kadar Mısır hakimiyetinde kaldı. Bu tarihten sonra da şehrin hakikî gelişmesi başladı. Mısırlıların çekilmesini takiben Lübnanlı hristiyanlar ile Dürziler arasında mücadeleler başladı. Pek çok hristiyan daha o zaman Beyrut'a göçmeye, yerleşmeye başlamıştı. Konsolosluk memurlarının himayesinde pek çok Avrupalı da buraya yerleştiler. 1860'da hristiyanlar ile Dürziler arasındaki ihtilâf ve mücadeleler katliâma dönüştü, çok sayıda hristiyan da bu münasebetle memleketin iç kısımlarından kıyılara hicret ettiler, kitleler halinde Beyrut'a gelip yerleştiler. Yüzyılın başlarında şehrin nüfusu bir kaç bin iken şimdi 100.000 tahmin edilmektedir, bunun da üçte ikisi hristiyanlardır. Beyrut'ta hristiyanlar ile müslümanlar arasındaki ilişkiler, Doğu'nun müslümanların çoğunlukta olduğu başka şehirlerine nisbetle, iyi değildir. Her iki

dinî cemaat mensupları arasında kanlı çatışmalar hiç de az değildir[7].

Beyrut vilâyet merkezidir. Valisine dört mutasarrıflık bağlıdır: Akka, Nablus, Trablusşam ve Lazkiye. Saray denilen hükûmet konağı ve kışla yeni, muhteşem binalardır.

Limandaki utanç verici elverişsiz şartları düzeltmek maksadı ile küçük bir sunî liman yapılmıştır. Bir Fransız şirketi tarafından yapılan tesislerde liman ve rıhtım ücretleri çok yüksek olmasına rağmen, yükleri ile gelip giden gemi sayısı fevkalâde fazladır. Bu ücretlerden tasarruf etmek isteyen bazı vapurlar sunî limanın açığında demirlerler, yelkenli gemiler de yükleri ile Beyrut'un yaklaşık iki saat kuzeyinde küçük, doğal bir liman olan Cuniyye'ye giderler. Burada son zamanlarda küçük bir şehir teessüs etmiştir. Bir Fransız şirketi tarafından yapılmakta olan Sayda-Beyrut-Trablusşam tramvay inşaatı bittiğinde daha da önem kazanacaktır[8].

II. Yabancı ülkelere göçler hakkında. Suriye'deki hristiyan halk arasında eski Fenikelilerin hicret tutkusu devam etmektedir. Bilhassa 1860'daki hristiyan katliâmından sonra göç arzusu artmıştır, Lübnan'dan deniz-aşırı kıtalara göçülmektedir. Son yıllarda göçler Kuzey Amerika'ya yapılmaktadır. Uzun zamandanberi Chicago'da, New York'ta ve benzerlerinde Suriye'den gelme büyük koloniler teşekkül etmiştir. Orada Arapça gazeteler de yayınlamaktadırlar. Son yılda (1892) Amerika'ya 10.000 Suriyeli göç etmiştir. Bunların büyük kısmı erkeklerdir. Güney Amerika'ya, Avusturalya'ya, Japonya'ya gidenler de vardır.

Göçlerin sebebi Lübnan'da en küçük parçasına kadar arazinin ekilmesine rağmen, yine de ihtiyacı karşılayamamasıdır, yeterli ürün de alınamamaktadır. Dut ve zeytin ağaçlarının ürünü olan mahsullerin fiatları son senelerde çok düşmüştür. Müteşebbis Suriyeli hristiyanların göçlerinin tabiî bir sonucu olarak bir çok köylerde güçlü ve genç kimseler kalmamıştır. Yalnız Orta Lübnan'daki büyük bir kasaba olan Zahle'den Amerika'ya ve

7 Oppenheim, *Mittelmeer*, I, 4.
8 Oppenheim, *aynı eser*, I, 5.

başka yerlere binlerce kişi göçmüştür. Gidenler kısa zamanda para biriktirebilmekte, memleketlerindeki âilelerine göndermektedirler. Bunlarla da kalanlar ev yaptırmakta veya bir iş kurabilmektedirler. Son zamanlarda Osmanlı Bankası yılda 200.000 Türk lirası tutarında parayı yurtdışındakilerden onların âilelerine aktarmada aracılık etmiştir.

Marunî din adamları bu göçleri iyi karşılamamaktadırlar. Lübnan dağlarındaki âilelerin hem bütün işlerinde büyük nüfuz sahibi ve etkin olduklarından, şimdi yurtdışına gidenlerin serbest fikirlere kendilerini kaptırarak, kiliseden ve din adamlarından uzaklaşmalarından korkmaktadırlar. Aynı tehlike onların memlekette kalan âileleri için de mevcuttur. Türk idaresi de bu göçleri iyi karşılamamakta, hatta engellemeye çalışmaktadır. Bunun sebebi ise başkadır: Göçenler gittikleri yerlerde Türk idaresi tarafından kötü muamelelere maruz kaldıklarını söyleyerek halka kendilerini acındırmaktadırlar. Halbuki 1861'den itibaren Lübnan'da bir hristiyan yönetim vardır. Kendilerine başkalarını acındırmak ve para kazanmak için Türk Hükûmetinin gadrine uğramış göstermektedirler[9].

III. Mısır'da Suriye'li göçmenler. Suriye'den Mısır'a göçler bambaşka bir özellik taşır. Aynı dili konuşmaktadırlar, aynı karaktere sahiptirler, iklim de farklı değildir. Suriye'den Mısır'a göç Mehmed Ali Paşa zamanında da ehemmiyetsiz ölçüde değildi. Lâkin 1860 olaylarından sonra büyük boyutlara ulaştı. Mısır'ın İngilizler tarafından işgalinden beri de daha da arttı. Mısır'daki yüksek rütbeli İngiliz memurlar hristiyan Suriye'lilere daha büyük bir güven duydular, onları memuriyetlere getirdiler. Halbuki Mısır'a göçen hristiyan Suriyeliler halk tarafından yabancı sayılıyor, sevilmiyorlardı. Bunlar Beyrut'ta iken Fransızca veya İngilizce öğrenmiş olduklarından Mısır'da bütün bakanlıklarda, mahallî idarelerde, orduda tercüman olarak görevlendirildiler. Bununla beraber, yüksek memuriyetlere getirilenleri nadirdi, Ermenilerden ve Koptlardan bakanlıklara yükselenler vardı. Mısır'da Arapça yayınlanan gazetelerin sahipleri de Suriyelilerdi[10].

9 Aynı yazar, *aynı eser,* I, 10-12.

10 Oppenheim, *aynı eser,* I, 12-14.

IV. Yabancı misyonların faaliyetleri hakkında. Eski devirlerde Doğu Akdeniz havalisinde (Levanta) en çok konuşulan Avrupa dili İtalyanca idi. Fransız katolik misyonerlerin faaliyetleri sonucu onun yerini Fransızca aldı. Zengin hristiyan âileler evlerinde çocuklarını Fransız dadılara terbiye ettiriyorlardı. Suriye'de, Irak'ta Roma-katolik misyonunun temsilcileri tamamen Fransız veya Fransızca konuşan Alsaslılardı. Fransa'da, kendi ülkelerinde kiliseye karşı fazla ilgi duyulmamasına karşılık, Doğu'da misyonerler daima devletten para yardımı görmüşler, desteklenmişlerdir[11].

İngilizlerin ve Amerikalıların misyonerleri ve okulları vasıtası ile İngilizce'nin yayılması için yaptıkları propaganda pek yankı uyandırmamıştır.

Son zamanlarda Ruslar da Suriye'ye nüfuz edebilmek için Rum ortodoks okullarına, Rusça öğretilmesi kaydı ile, para yardımı yapmaya başlamışlardır. Bir çok öğretmen okulunda, özellikle rum ortodoks din adamlarının çocuklarından büyük bir kısmı parasız olarak okutulmuş, bunlara dersler yanında askerî eğitim ve büyüklere, emre itaat öğretilmiştir. Öğrenimi bitenler de önce daha büyük okullara, daha sonra da kendi doğum yerlerine yakın mahallerde açılan yeni okullara öğretmen olarak atanmışlardır. Bunların ücretleri Rus hükûmetinin himayesindeki Filistin Cemiyeti tarafından karşılanmıştır[12].

V. Müslüman kadınlar hakkında: Oppenheim, Avrupa'da çoğunluğun İslâm Dünyası'nda hanımların hep haremde ömür tükettiklerine inandıklarını belirtir, bunun doğru olmadığına, kadınların da XIX. yüzyıl kültüründen uzak kalmadıklarına, erkeklerin nadiren dört hanım aldıklarına, ekserisinin tek karısı bu-

11 Oppenheim, *aynı eser,* I, 15. Theodor Wiegand'da Wulzinger'den naklen Fransızların Suriye'de Türkleri kötülemek için gayretlerinden, Fransız papazlarının okullarda küçük çocuklara derslerde daima «Fransa sizin ananız, Fransa sizin nineniz» anlamında «La France c'est votre mêre, la France, d'est votre grande mêre» cümlelerini tekrarlattığını yazar, bk. Theodor Wiegand, *Halbmond im letzten Viertel, Archaologische Reiseberichte,* Mainz am Rhein 1985, s. 237.

12 Oppenheim, *Mittelmeer,* I, 18-19.

lunduğuna[13], İstanbul'da haftalık *Hanımlara mahsus gazete* yayınlandığına işaret eder. Bu gazetenin bütün yazarları müslüman hanımlardır, okuyucuları da öyledir. Gazetenin sade moda kısımlarında Avrupa'nın moda mecmualarından alınma tercüme yazılar vardır.

İstanbul'da ve Mısır'da tanınmış âilelerin hanımları ev işlerinde olduğu gibi, giyinişte de Avrupa âdetlerini almışlardır. «Maalesef bizim kadın dünyasının zayıflatıcı güzellik malzemesine de itibar etmeye başlamışlardır» diye de Oppenheim üzülür[14].

VI. Lübnan yöneticileri hakkında. Oppenheim, Lübnan'dan bahs ederken, Lübnan mutasarrıflarına, Dürzilere de değinir. Mutasarrıflar katolik ermeni Davud (David) Paşa (1861-68), katolik melkit (rum) Franko Paşa (1868-73), İtalyan asıllı Graf Mariani, yani Rüstem Paşa (1873-83), katolik arnavut Vasa Paşa (1883-92) ve melkit Naum Paşa (1892-1902)'dır[15]. Oppenheim, 1879'da Midhat Paşa'nın Suriye valiliğinden itibaren 1896'ya kadar Dürzî isyanlarından da bahs eder, ona göre, Dürziler Hicrî II. yüzyılda Lübnan'a göçen bir büyük hristiyan arap-aramî kabilesinin parçasıdır, Türklerle ve Kürtlerle de karışmışlardır[16].

VII. Şam hakkında. Oppenheim 1893 yazında Şam'da bir süre bulunur. Şehri tarif eder, eserlerinden, halkından bahs eder. 1315/1896 tarihli *Salnâme*'de şehrin nüfusu hakkında verilen rakamları doğru olmaz, eksiktir. Şam'ın bir banliyösü olan Salihiyye'nin 40.000 nüfusu vardır, fakat sayım dışı kalmıştır[17].

1860 yazında Şam'da vuku bulan ve yaklaşık 6.000 hristiyanın ölümüne yol açan olaylara[18] rağmen, 1893'te geçmişin izi kal-

13 Yapılan bir araştırmada 1700-1730 tarihleri arasında Ankara'da da 812 evli müslümandan % 88'inin tek kadınla hayatını birleştirdiği, birden fazla kadınla evlilik sebeplerinin başında da eşlerin çocuk sahibi olamamasının geldiği belirtilmektedir, bk. Ömer Demirel, «1700-1730 tarihlerinde Ankara'da âilenin niceliksel yapısı», *Belleten,* LIV (1990), 950-51.

14 Oppenheim, *Mittelmeer,* I, 10, not 1.

15 Aynı yazar, *aynı eser,* I, 33.

16 Oppenheim, *aynı eser,* I, 111-112.

17 Aynı yazar, *aynı eser,* I, 66.

18 Bu olaylar için bk. İngeborg Huhn, «Die Ausschreitungen in Damaskus im Sommer 1860», *Osmanlı Araştırmaları,* XI (1991), 159-180.

mamıştır. Müslümanların fanatikliğine dair bir çok haberlere karşın, yerli hristiyanlar kendilerine dar gelen mahallelerinden müslümanlarınkilere doğru yayılmaya başlamışlar, yerleşmişlerdir.

Geceleri sokaklardaki güvensizlik, Oppenheim'ın ifadesine göre, Avrupa şehirlerinin banliyölerindekinden daha fazla değildir. Emniyetin tesisinde Türk polisinin büyük katkısı olmuştur[19].

VIII. Türk subaylar hakkında.

Oppenheim Şam'da beş genç Türk subayı ile karşılaşır. Bunlar Berlin'de, Mainz ve Wiesbaden'da, Hannover'de, Trier'de ve Frankfurt'ta çeşitli Alman piyade, süvari ve topçu birliklerinde bulunmuş, mükemmel Almanca konuşan, en yükseği binbaşı rütbesinde askerlerdir. Asya Türkiye'sindeki birlikleri denetleme görevi almışlar, bunu da bitirmişlerdir. Oppenheim bu beş subayın 1897 Osmanlı-Yunan Harbi'nde çok başarılı olduklarını belirtir, bundan da onlarla daha sonraki gelişlerinde karşılaştığı veya 1893'den sonra da onlarla ilişkisini devam ettirdiği anlaşılır[20].

IX. Şam-Bağdad yolculukları hakkında.

Oppenheim Şam'dan bir kaç defa Bağdad'a gitmiştir. Bunlardan ilkinde Şam-Palmüra (Tedmür)-Deyrizor-Fırat kıyısı yolunu, diğerinde Halep-Bağdad istikametini tercih etmiştir. Her iki yolda da kervanlarla seyahat edilmektedir. Hemen hemen her iki yol boyunca sık aralıklarla hakim tepelere kışlalar yapılmıştır, böylece yol güvenliği sağlanabilmektedir. Bu kışlalarda 7-12 arasında jandarma vardır. Oppenheim Palmüra yolunda Aynu'l-Beyzâ adlı bir mahalde 1886'da yaptırılan küçük bir kışlanın plânını da vermektedir. Bu dört köşe, dışa açılan tek bir kapısı olan, içinde iki odası, erzak deposu, hayvan bağlamaya yarayan tavlası olan bir yapıdır. Ortasında üstü açık bir avlu vardır[21].

19 Oppenheim, *Mittelmeer,* I, 67.

20 Oppenheim, *aynı eser,* I, 76'da: Nusret, Rıza, Şevket, Salih ve Hilmi Beyler. Ayrıca bk. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman nüfuzu,* İstanbul 1983, s. 81'de 1895'te 19 subaydan bahs olunur.

21 Oppenheim, *aynı eser,* I, 260 ve 274. Aslında bu yapılara «karakol» demek daha doğru olurdu. Muhtemelen o tarihlerde bunlar «kışla» olarak adlandırılıyordu.

Kervanlarla seyahat eden yabancılar yanlarına yerli hristiyanlardan refakatçi almaktadırlar. Bunların çok fahiş ücretler istemeleri ve yalan yanlış bilgiler vermeleri Oppenheim'in şikâyet konularından birisidir.

XIX. yüzyıl ortalarına kadar Palmüra'ya gitmek çok cesur bir girişim olarak telâkki edilmiştir. 1678'de buraya ziyaret için yola koyulan bir ingiliz tüccar soyulmuş, canını zor kurtarabilmiştir. 1860'tan itibaren artık seyahatler tehlikeli olmaktan çıkmıştır. Buna rağmen ara sıra olaylar da eksik değildir[22].

X. «Millet» deyimi hakkında. Bir çok eserlerde «millet» aralarında ırkî, dinî, kültürel bağlar bulunan topluluk olarak tanımlanır. Kültürel bağlar arasında dil birliği, tarih beraberliği, ülkü birliği de vardır. Lâkin Oppenheim Lübnan'da Dürzîlerin ve Marunîlerin kendilerinin bir millet olarak tanımlanmasını istediklerinden bahs ederken, «millet» karşılığını Almanca «Religiongemeinschaft» olarak verir. Bu da Osmanlı'nın «millet» tanımının en gerçekçi ifadesidir, yani «Millet = Dinî topluluk»[23].

XI. II. Abdülhamid ve Arap şeyhleri hakkında. Anadolu'nun güney-doğu kasabalarının ve köylerinin güvenliğini güneyden gelen Arap aşiretlerinin saldırılarına karşı korumak XVI. yüzyılda da Osmanlı Devleti yöneticilerinin başlıca sorunları arasında idi. Berriye muhafızlığı adı verilen teşkilâtın görevi Nusaybin'i aşiret yağmalarından korumaktı[24]. II. Abdülhamid zamanında bazı Arap şeyhlerine, bunlar aynı zamanda kabile reisi idi, Paşa unvanı verilerek, devlete sadakatleri sağlanmış, dolayısı ile, bir kısım aşiret saldırılarına karşı ülke arazisi, şehir ve köyleri muhafaza edilmiştir. Bunlara bir kaç örnek verelim:

a. Şammar aşireti şeyhleri.

Bunların esas vatanları Kuzey Arabistan'dadır, XVII. yüzyılda daha kuzeye göçerek Irak'a gelirler, 1696'da Felluca'dan Fırat'ı geçerek Bağdad Paşalığına âit bir kısım araziyi yağma ederler.

22 Aynı yazar, *aynı eser,* I, 308, 317, 331, II, 6.

23 Oppenheim, *aynı eser,* I, 110, not 1.

24 Bunun için bk. Nejat Göyünç, *XVI. yüzyılda Mardin sancağı,* 2. baskı, Ankara 1991, s. 51-52. Türk Tarih Kurumu yayını.

Mahallî rivayetlere göre, bunlar bir çok kabilelerin karışımından meydana gelmiştir. 1780 veya 1782'da bunlar Vahhabilerin hasmı olarak görülürler, hatta şeyhleri Mutlak el-Cerba Osmanlı bayrağı altında Vahhabilere karşı savaşmış, 1798'de harpte ölmüştür. Yerine küçük kardeşi Fâris aşiretin başına geçmiştir. Bu aşiretin başındakiler Osmanlıların müttefiki olmalarına rağmen, Cezire bölgesinde köyleri, şehirleri yağmalamaktadırlar. Bu sebeble Şammar aşireti Mardin Tarihi yazan Abdüsselâm Efendi tarafından veba salgını ve çekirge sürüsü kadar büyük bir belâ olarak nitelenmiştir[25].

1870'li yıllarda Şammar aşireti ikiye bölünür, Batı'dakiler Şeyh Fâris idaresinde Nusaybin taraflarına, Doğu'dakiler Ferhân başkanlığında Musul çevresine yerleşirler.

Ferhân'a II. Abdülhamid tarafından Paşa unvanı verildiği gibi, Musul yakınlarında Kal'at Şergat ve Tekrit civarında geniş araziler de bağışlanmıştır.

Fâris de Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler kurduğundan önce kaymakam tayin edilir, sonra da kendisine Paşa unvanı verilir, aylık bağlanır. Böylece onların etrafı taciz etmeleri önlenir, fakat halkın devlete verecekleri vergileri de kendileri toplarlar[26].

Oppenheim 1893'te Nusaybin yakınlarında Fâris'in misafiri olmuştur. Bu tarihten kısa bir süre önce şehrin Tai kabilesinin elinde olduğunu, şeyhin eski büyük köprünün kuzeyindeki bir yüksekliğe bir kale inşa ettirmiş olduğunu, kendisinin burada oturduğunu, fakat halkın, hiç bir Osmanlı memuru olmaksızın, vergilerini muntazaman Tai aşireti şeyhine ödediklerini, karşılığında da Nusaybin'in başka toplulukların saldırılarından masun bulunduğunu bildirir. 1893'te Osmanlı idaresi enerjik tedbirlerle şehrin göçebe saldırılarına uğramasını önlemiştir[27].

25 Oppenheim, *Beduinen,* I, 136.

26 Aynı yazar, *aynı eser,* I, 149. A. Guillaume'un «Şemmer» makalesi *(İslâm Ansiklopedisi,* XI, 406-408) 1927'den önce yazıldığından, Oppenheim'ın incelemelerinin sonuçlarından mahrum, bundan dolayı da çok eksik bilgileri ihtiva etmektedir.

27 Oppenheim, *Mittelmeer,* II, 36.

b. Tai Şeyhleri hakkında.

Tai aşireti 1623'te Şah Abbas Irak'ı işgal ettiğinde ona karşı başarı ile savaşmış, 200 deve yükü mal ve bir sürü at ile Mardin taraflarına dönmüşlerdir. XVIII. yüzyılda da Mardin-Musul kervan yolunu bu aşiret reisleri Sincar Yezidîlerine karşı müdafaa etmişlerdir. Yol güvenliği karşılığı kervan yolcularından *bâc* almışlar, en büyük şeyhleri de Sincar veya Habur Sancakbeyi tayin olunmuştur[28].

c. Benî Şahr Şeyhleri hakkında.

Bu uygulamaya Ürdün'de de rastlanır. Benî Şarh şeyhlerinden Soṭṭâm Osmanlı idaresi ile iyi ilişkiler kurmuş, onun 1890'da ölümünden sonra halefi olan kardeşi Ṭalâl (1890-1909) da aynı siyasete devam etmiş, karşılığında da kendisine Paşa unvanı ile birlikte yıllık bir maaş verilmiştir. Onun da yerine geçen Fawwâz el-Soṭṭâm (1909-1917) bir Osmanlı memuru olarak kaymakamlık yapmış, Arap milliyetçileri ile de ilişki kurmaya gayret göstermiş, Lawrence'i Türklere ihbar etmeye teşebbüs etmiştir[29].

Sonuç. Oppenheim'ın eserlerinden, yukarıda aktarılan bazı parçalar günümüzün de bazı olaylarına ışık tutacak, hatta hemen hemen bazı konularda yüz sene sonra da aynı kanaatlerin değişmediğini, aynı hadiselere rastlanabileceğini ortaya koyacak niteliktedir. Hristiyan unsurların çoğunlukta olduğu bölgelerde kargaşanın ve insanlığa yakışmayan olayların çokça cereyan ettiği bugün de yaşanmakta, görülmektedir. Bosna-Hersek'te yüzyıllarca bir arada yaşayan müslüman ve hristiyan toplumlar arasında, bugün birincilerin aleyhine gelişen kanlı olaylar, Filistin'de diri diri insanların taşla kolunu kırma cinayetleri, bir süre önce Kıbrıs'ta yaşanan kanlı olaylar, 1963 sonlarında banyoda Rumlar tarafından katl edilen Türk çocukları hadisesi Oppenheim'ın «Doğu'nun müslümanların çoğunlukta olduğu şehirlerde müslüman-hristiyan ilişkileri daha iyidir»[30] kanaatinin ne kadar doğru ve gerçekçi olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun aksi de «Hristi-

28 Oppenheim, *Beduinen,* I, 172-173.
29 Oppenheim, *Beduinen,* II, 238-239.
30 Aynı yazar, *Mittelmeer,* I, 4.

yanların çoğunlukta olduğu ülkelerde iyi değildir» olmaktadır, Batı Trakya'da Türklere karşı Yunan makamlarının yıllardır uyguladığı baskılar, Bosna-Hersek'te Sırp çoğunluğun müslümanlara karşı giriştiği insanlık dışı davranışlarla bu kanı pekişmektedir.

Onun müslüman erkeklerinin çok kadınla evlendikleri kanısını çürüten satırları da gerçekçidir; fakat Batı, hatta içimizde bazı kesimler buna, yanlışa inanmaktadırlar.

Lübnan'dan XIX. yüzyılda yabancı ülkelere göçlerin sebepleri ve sonuçları ile İkinci Dünya Harbi'nden sonra Avrupa'nın çeşitli memleketlerine, şehirlerine göçler ayniyyet, benzerlik göstermektedir. Diğer bir deyimle, XIX. yüzyılda Lübnan'da yaşanan bir kısım olaylar, bundan bir süre önce Türkiye'de yaşanmış, yerli halk iş bulmak için yabancı ülkelere gitmişler, para biriktirip memleketlerine göndermişler, evler inşa etmişler, azınlıklar da Türk idaresinin kendilerine baskılarından, eşit muamele göstermeyişinden yakınarak çeşitli Avrupa ülkelerinde sığınacak melce ve iş bulmuşlar, yardım görmüşler, Türkiye aleyhine propagandalara sebep olmuşlardır.

Oppenheim'ın eserlerinde daha pek çok ibretle okunacak parçalar, faydalanılacak hususlar vardır. Lâkin günümüzde ilimde de İngilizce ağırlıklı kitaplar okunduğundan, pek çok Türk bilim adamına onun eserleri uzak kalmaktadır.

II. ABDÜLHAMİD DEVRİYLE İLGİLİ YENİ BİR KAYNAK: MABEYN KÂTİPLERİNDEN MEHMED TEVFİK BEY'İN HATIRALARI

*Abdülkadir ÖZCAN**

Günümüze yaklaştıkça Osmanlı tarih kaynaklarında bolluk ve çeşitlilik görülür. Mâbeyn, Arapça bir kelime olup iki şeyin arası demektir. Mâbeynci adıyla memur istihdâmı III. Selim zamanında başlamış, fakat teşkilât II. Mahmud zamanında kurulmuştur. Mâbeyn kitâbetinin başlıca görevi sarayın yazı işlerini yürütmek, padişahla hükümet arasında haberleşmeyi sağlamaktı. Klasik dönemde bu görevi kapı ağası, kapıcılar kethüdası, has odabaşı, sır kâtibi, teşrifatçıbaşı gibi saray memurları îfa ederdi.

II. Abdülhamid zamanında önemi artan mâbeynciler genellikle mülkiyeliler arasından seçilir ve önem sırasına göre baş, ikinci, üçüncü gibi unvanlar alırlardı. II. Meşrutiyet döneminde nüfuzları azalmakla birlikte bu müessese saltanatın ilgasına kadar varlığını korumuştur.

Sarayın ve devletin sırlarına vukufu olan mâbeyn kâtiplerinin hatıraları değerli bilgiler ihtiva eden tarih kaynaklarıdır. Bugüne kadar Başmâbeynci Fahri Bey'in[1], Tahsin Paşa'nın[2], Ali Cevad Bey'in[3], Halid Ziya Uşaklıgil'in[4] ve Ali Fuad Türkgeldi'nin[5] mâbeyn

* Prof. Dr., Mimar Sinan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi öğretim üyesi.

1 *İbretnümâ,* nşr. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1968.

2 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları,* İstanbul 1990.

3 *İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi. II. Abdülhamid'in Son Mâbeyn Başkâtibi Ali Cevad Bey'in Fezlekesi,* nşr. Faik Reşit Unat, Ankara 1960.

4 *Saray ve Ötesi,* İstanbul 1965.

5 *Görüp İşittiklerim,* Ankara 1951.

hatıraları neşredilmiştir. Bedi N. Şehsuvaroğlu Mâbeyn Müşîri Abdülhamid Ferid Paşa'nın (ö. 1875) *Ruznâme*'sini bir tebliğinde tanıtmış, yayımlayacağını vadetmiş, fakat neşretmemiştir[6].

Tebliğ konumuz olan Mehmed Tevfik Bey'in hâtıraları ise kendi el yazısıyla müsvedde şeklinde yazılmış olarak torunu Fatma Rezan Hürmen'de bulunmaktadır. Aşağıda Tevfik Bey'in kısa biyografisi ile hâtıratının muhtevâsı üzerinde durulacak ve genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Ulemadan Yetimzâde Şirvanlı Ahmed Hamdi Efendi'nin[7] (ö. 1312/1894-1895) oğlu olan Mehmed Tevfik Bey 1867 yılında İstanbul'da doğdu. Mülkiye Mektebi'ni birincilikle bitirdikten sonra Aralık 1885'te Mâbeyn-i Hümâyun kâtipliğine tayin edildi. 12 yıl kadar Tahsin Paşa'nın maiyetinde çalıştı. 1897'de Kudüs sancağı mutasarrıflığına, 1901'de Selânik valiliğine, daha sonra Konya ve Yemen valiliklerine getirildi. 1906'da çok kısa süreli olarak Dîvân-ı Muhâsebât (Sayıştay) reisliğine, ardından Hüdâvendigâr (Bursa) ve Ankara valiliklerine, 1909 Eylülünde Şûrây-ı Devlet (Danıştay) âzalığına tayin edildi. Bu görevi sırasında Mülkiye Dairesi ile Maliye ve Nafia Dairesi reislikleri yaptı. 1915 yılı başında ikinci defa Dîvân-ı Muhâsebât reisliğine getirildi. 1919'da kurulan Damat Ferid Paşa kabinelerinde üç defa mâliye nâzırı, ertesi yıl teşkil edilen Salih Paşa kabinesinde nâfia nâzırı oldu. Ağustos 1921'de Şûrây-ı Devlet reisliğine, 14 Nisan 1902'de bu görevine ilâveten mâliye nazırı vekilliğine tayin edildi.

Bu önemli görevlerinin yanında Âyan Meclisi üyeliği, Ticaret, Hukuk, Yüksek Mühendis mekteplerinde ve Kız Dârülfünunu'nda Finans, Hukuk-ı esâsiyye ve iktisat muallimlikleri, müderrislik ve ordinaryüs profesörlük yaptı. Soyadı kanunundan sonra «Biren» soyadını alan Mehmed Tevfik Bey 11 Şubat 1956 tarihinde öldü. Mezarı Pendik Yeni Mahalle'deki âile kabristanındadır[8]. Üç kız babası olup, iyi derecede Fransızca bilir, Arapça, İngilizce ve Al-

6 «Mâbeyn Müşîri Abdülhamid Ferid Paşa'nın Günlüğü», *VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Ekim 1976), Kongreye sunulan bildiriler,* II, 1127-1140.

7 Hayatı için bk. *Osmanlı Müellifleri,* I, 246-247.

8 Mehmed Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi,* Ankara 1978, IV, 399 vd.

manca'dan da anlardı. Çok sayıda nişan ve madalyanın sahibi olan Mehmed Tevfik Bey, aynı zamanda Milletlerarası Akademik Tarih Araştırma Derneği'nin üyesiydi[9]. Eşi Emine Naciye ile kızlarından Meliha Yenerden iyi derecede ressam ve şairdir. Bu sonuncusunun Fransızca bir şiir kitabı yayımlanmıştır.

Zekâveti, çalışkanlığı ve dürüstlüğü sayesinde II. Abdülhamid'in mâbeyn kâtipleri arasına giren ve hayatı boyunca çok önemli mevkilerde bulunan, bu arada pek çok takdir nişanları alan Mehmed Tevfik Bey çağdaşlarınca merdümgirîz, özellikle Yıldız Sarayı'na karşı aşırı derecede temkinli, fakat dürüst, terbiyeli, dedikodulardan uzak biri olarak nitelenmiştir[10]. Osmanlı Devleti'nin dağılma yıllarına rastlayan devlet hizmetlerinde, bağlı olduğu Ferid Paşa kabinesine paralel olarak pek başarılı olduğu söylenemeyen Mehmed Tevfik'in, Teknik Üniversite'de değerli bir hoca olduğu anlaşılmaktadır. Altı veya yedi cilt olarak hazırlamakta olduğu *İktisat Prensipleri* adlı kitabının birinci cildi 1930'da, ikinci cildi 1936'da, üçüncü cildi ise 1940 yılında yayımlanmış, dördüncü cildinin müsveddelerinin kaybolması üzerine, hayatının kısaldığını düşünerek kitabı tamamlamaktan muvakkaten vaz geçmiş ve hatıralarını yazmaya başlamıştır. Tarihî kaynak olarak daha önemli olan hatıralarının kaba müsveddelerini 1948 yılında bitirmiştir.

Tevfik Bey hatıralarını Sultan Abdülhamid devrinde düzenli olarak günü gününe yazmayı tehlikeli bularak, çeşitli yerlerdeki görevleri sırasında küçük ve kısa notlar halinde kaleme almayı tercih etmiş, daha sonra bunları genişletmiştir. Ancak olayların vuku tarihlerini ve sebeplerini yazarken sık sık gazete koleksiyonlarına başvurmak zorunda kalmıştır.

Hatıralar iki büyük ciltten oluşmaktadır. Birinci cilt çocukluğundan 1908 inkılâbına kadar, ikinci cilt ise 1908'den saltanatın ilgasına kadar gelen devreleri ihtiva etmektedir. Tevfik Bey'in

9 Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, Ankara 1968, III, 192-193.

10 Halûk Y. Şehsuvaroğlu, «Bir İlim ve Siyaset Adamımızın Ölümü», *Cumhuriyet* gazetesi, 16 Şubat 1956.

hatıralarından, 17 Temmuz 1953 tarihli bir yazısında galiba ilk defa Nahid Sırrı Örik söz etmiştir[11].

Mehmed Tevfik Bey'in aynı zamanda geniş bir otobiyografisi niteliğinde olan Hâtırat'ın ilk kısmı başlıca şu ana başlıklardan oluşmaktadır: 1867-1885 arası çocukluk ve 1885-1887 yılları arası Mâbeyn kâtipliği devreleri. Bu bölümde Sultan II. Abdülhamid'le ilgili olarak verilen bilgilerin orijinal ve tarafsız olduğu dikkati çekmektedir. Bu kısımda Mâbeyn-i Hümâyûn Kitâbeti'nin işleyişi ile Said, Tahsin ve Kâmil Paşalar gibi dönemin bazı şahsiyetleri hakkında da enteresan bilgiler verilmektedir. Kudüs mutasarrıflığı bölümünde, üç semavî dince kutsal sayılan bu sancağın idarî taksimatından söz edilmekte, o sırada Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Kudüs'ü ziyareti hakkında detaylı bilgi verilmektedir. 9 Mayıs 1901-25 Mart 1902 tarihleri arasındaki Selânik valiliği, bu vilâyetin en karışık dönemlerini yansıtmaktadır. Konya ve Yemen valilikleri sırasındaki olaylar, ilk Dîvân-ı Muhâsebât reisliği ve Bursa valiliğinin Meşrutiyet'ten önceki ve sonraki kısmı; Ankara vâliliği, bu sırada İstanbul'da vuku bulan Otuzbir Mart Olayı ve Hareket Ordusu'nun İstanbul'u işgali, bu bölümün diğer konularıdır. Eserin birinci bölümü II. Abdülhamid'in hal'i ve Sultan Reşad'ın cülûsu ile son bulmaktadır.

18 Eylül 1909'da müellifin Şûrây-ı Devlet âzalığı ile başlayan ikinci bölümde Bâbıâli Baskını, İttihad ve Terakki'nin iktidarı dönemi olayları; Sultan II. Abdülhamid lehinde ilginç ve tarafsız tespitler yer almaktadır. Vahdeddin dönemi, İttihadçıların firarları, kendi maliye nazırlığı dönemi hadiseleri, Damad Ferid Paşa'nın bazı garabetleri; Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya gönderilmesi, 19 Mayıs 1919'da İstiklal Savaşı başlarken İstanbul hükümetlerinin tutumu, Anadolu'daki kongre toplantıları, Anadolu'dan İstanbul'a hey'etler gönderilmesi, Teşkilât-ı Milliyye ile münasebetlerin gittikçe bozulması ve muhaberenin kesilmesi, Ali Rıza Paşa kabinesi, Damad Ferid'in İngilizler'le akdettiği öne sürülen gizli andlaşmanın asılsızlığı, Anadolu ile bağlantının tekrar kurulması, Mustafa Kemal Paşa'nın uyuşma temayülleri, Anadolu'-

11 «Hayatta Kalan Eski Nâzırlar, Eski Vekiller», *aynı gazete,* 17.7.1953; Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi,* IV, 399-405.

ya gönderilen nasihat hey'etleri, Mustafa Kemal Paşa ile muhabereler; Salih Paşa kabinesi, Rauf Bey'in Mustafa Kemal ile mükâlemesi, Fevzi Çakmak'ın şahsiyeti, İstanbul'un İtilâf devletlerince işgali, bazı tevkifler, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını takbîh etmesi hususunda Bâbıâli'ye İngilizler tarafından yapılan baskılar, Müstevlilerin bazı iğrenç hareketleri, Meclis-i Mebûsan'ın kapatılması, Kuvâ-y-ı Milliye ve İngilizler, müttefiklerin teşkilât-ı milliyeyi resmen takbîh taleplerinin İstanbul hükümetince reddi, fakat taleplerinin tekrarı üzerine bu haksız isteklerinin tadili için yapılan çalışmalara son şeklin verilmesi; dördüncü Damad Ferid Paşa kabinesi, Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılması, Damad Ferid Paşa'nın Mustafa Kemal'le uzlaşma teşebbüsü, beşinci Damad Ferit Paşa kabinesi, Sevr Andlaşması'nın imzalanması, Damad Ferid aleyhine galeyanlar ve İngilizlerin paşadan yüz çevirmeleri; Tevfik Paşa kabinesi ve Mehmed Tevfik Bey'in Şûrâ-y-ı Devlet reisliği. Bu arada İnönü ve Sakarya zaferleri, Fransızların iki Türk hükümetini birden tanımaları, Başkumandanlık Savaşı ve kesin zafer. Mudanya Mütarekesi, Tevfik Paşa'nın Mustafa Kemal'le muhaberesi, Büyük Millet Meclisi'nin İstanbul hükümetiyle ilgili kararı, saltanatın ilgası, Sultan Vahdeddin'in ülkeyi terki hakkında enteresan ve orijinal bilgiler verilmektedir.

İlk defa bu seminerde ilim âlemine tanıtılan Mehmed Tevfik Bey'in hatıraları, Tahsin Paşa'nın Yıldız hatıraları ile Ali Cevad Bey'in *Tezkire*'sini tamamlar, bazan da tashih eder mahiyettedir. Muhteva bakımından ise onlardan çok daha zengindir. Zira bu hatıralar sadece II. Abdülhamid dönemine âid değildir. Sultan Reşad, Vahdeddin dönemlerini de içine almakta ve saltanatın ilgasına kadar gelmektedir.

Pek yakında (Kasım 1993) müellifin torunu Fatma Rezan Hürmen tarafından bir akademisyen titizliğiyle yeniden redaksiyona tabi tutularak yayımlanan hatıraların yakın tarihimize ışık tutacağı şüphesizdir.

«ABDÜLHAMİD BASIN REJİMİ» DEYİMİ ÜZERİNE

*Orhan KOLOĞLU**

Tarihçiliğimizde 'kalıplaştırılmış yargıları tartışmasız tekrarlama' yönteminin en çok uygulandığı alanların başında gelenlerden biri, Sultan II. Abdülhamid ile basının ilişkileridir. Eğitim, Dış Politika, Panislâm, Masonluk gibi konularla olan ilişkileri yeniden değerlendirmelere tabi tutulduğu halde basınla olanı, bir iki deneme dışında, kapsamlı bilimsel bir araştırmaya konu olmamıştır.

Biliyoruz ki, Abdülhamid'e karşı cephe almış kurumlar içinde doruğa erişen basındır. Bu, muhalefetini açıktan gösteremeyen bir çok çevrenin de, basının arkasına saklanarak saldırılarda bulunmayı tercih etmesinden ileri gelmiştir. İktidarı sırasında bütün yabancı ve sürgün, sonrasında ise eskiyi anarak bütün yerli yayınlar, basınla ilişkilerini tema olarak kullanarak onu yermekte yarış etmişlerdir. «Abdülhamid sansürü, yasaklamaları, rejimi» deyimleri, hafiye, jurnal ve benzeri deyimlerle birlikte kalıp şeklinde tarihçinin lügatına yerleşmiştir. Bunlarla, baskıcı, saçma, her şeyde muzır ve hain arayan uygulamanın çarpıklığı, Sultanın rejimiyle özdeşleştirilmeye çalışılmıştır.

Bu kalıpların iddiaları, dayandıkları kaynaklara gidilerek incelendiğinde, gerçekleri her zaman tam yansıtmadıkları görülüyor. Abartmalar, yakıştırmalar, hattâ uydurmalar nadir değildir. Beyrut basını üzerinde bir yabancının yaptığı araştırma[1] ile ken-

* Araştırmacı, yazar.

1 Ciota, Donald J., «Ottoman censorship in Lebanon and Syrie 1876-1908», *International Journal of Middle Eastern Studies*, 10 (1979), s. 167-186.

di çalışmalarım[2] bana, eskiden konmuş kalıpların tek tek ispat edilmedikçe aynen kabulünün büyük yanlışlıklar doğurabileceğini gösterdi. Bahsettiğim iki çalışmanın düzelttiği kalıplardan bazı örnekler vererek, ne derece çarpık bir 'Abdülhamid Dönemi Basın Rejimi' imajı oluşturulduğunu göstermeğe çalışacağım:

— Murad ismi yasaklanmamıştır, kullanıldığına dair örnekler vardır.

— Islahat, vatan, Türk, ittihad, cünun kelimeleri kullanılmıştır.

— 1881-82 Mısır olaylarına basında yer verilmiştir.

— Halk edebiyatının yasaklandığının aslı yoktur.

— Kadınlara yazı yazmak yasaklanmamıştır.

— Kral, kraliçe, melik kelimeleri kullanılmıştır.

— Parlamento, seçim, milletvekili kelimelerine bol bol rastlanmaktadır.

Buna karşılık, yabancı hükümdarların suikast sonucu ölümünün emirle 'normal ölüme' çevrildiği konusunda pek çok örnek var. Çarpık uygulamalara daha pek çok örnek verebiliriz. Ancak burada amacım, ciltler tutabilecek bir araştırmanın içine dalmak değil. Belgelere dayanarak, II. Abdülhamid'in kendisinden doğmuş uygulamaları ve bunun kendi dönemi basın rejimini şekillendirmesindeki rolünü ortaya koymaya çalışacağım. Bu bildiride malzeme olarak yalnız Yıldız evrakından yararlanıyorum. Konu o kadar geniş ki, iki yıldır Başbakanlık Arşivi'nde sürdürdüğüm çalışmanın sona ermesi daha uzun zaman istiyor. Ancak bugüne kadar ulaşabildiğim belgeler içinde 'irade-i seniye'ye bağlanmış olanların sentezi, 'bütün bir rejimin çarpıklıklarının sadece Abdülhamid'e çıkarılması' konusundaki kuşkulara bir cevap getirmeye yeterli bulunuyor.

Sunuşumda, sadaret kanalıyla nezâret ve vilâyetlerden başkitabet'e ulaşan maruzatların konulara göre sınıflandırılması yolu izlenmiştir.

2 Orhan Koloğlu, «II. Abdülhamit Sansürü», *Tarih ve Toplum*, nr. 38 (Şubat 1987), s. 14-18; yasaklarla ilgili olarak Ali Birinci'nin «Matbuat yasakları ve yasaklar penceresinden tarihe», *Dergâh*, nr. 20, Ekim 1991, s. 12-13.

SÜRGÜNDEKİLER : Yurt dışına kaçan ve orada 'muzır' yayında bulunan Jöntürkler ve benzeri kadrolara âit bütün bilgiler Yıldız'a gelmektedir. Bu konudaki yazışmalar *(Ali Şefkati, Mizancı Murad, Luis Sabuncu, Tunuslu Bayram,* vb..) ciltler dolduracak kadar çoktur. Bunlarla Sultan bizzat ilgilenmektedir. Nitekim afları üzerine 'avdet etmiş olanların mesleklerince hidemât-ı münâsibede istihdamları' konusu padişahın emri üzerine Encümen-i Mahsusa-i Vükelâ'da görüşülmüş, bir mazbata hazırlanıp sunulmuş ve ertesi günü irade-i seniye çıkmıştır[3].

MEMUR VE BENDEGÂN : Devlet memurlarına görevlerinden dolayı eleştiride bulunulması nizamname ile esasen yasaktır. Hiçbir yolsuzluğun üzerine gidilemeyeceği anlamını taşıyan bu yasaklamaya rağmen bazı yayınların bilerek ya da bilmeyerek bu konulara dokunması üzerine uyarı yine padişahdan gelmektedir[4].

«Evrak-ı havadisin bir müddettenberi devam eden neşriyat-ı nâ-layıkalarının (...) emrinde mukaddemen şerefsâdır olan irade-i seniye-i cenab-ı mülûkâneleri mucib-i âlisince matbuat idâre-i behiyesi vasıtasıyla eshab-ı imtiyaza tenbihat-ı lâzime icra kılınmışdı. Memurin-i Devlet-i Âliye'nin tahkir ve tezyifi yolundaki neşriyat-ı mütevaliyenin men'i zımnında tedâbir-i muktaziyeden bir an hâli kalınmaması hakkında emr ü ferman-ı hazret-i padişahîyi tebligan mabeyn-i hümâyun başkitabet-i celilesinden gönderilüp havale ve takdim buyurulan tezkire-i hususiye (gereğince.) o misillû neşriyat-ı gayri merziyeden ictinab edilmesi bilcümle gazeteler sahiplerine tenbihatı icra kılındığı gibi buna tevfikan hareket edilmesini temin zımnında endelicab matbaalara dahi (...) takyidat-ı lâzıme ifa edeceği (bildirilmiş olmakla..)»

'Agraz-ı zatiye' üzerine yayınların önlenmesini (sansür ile) zaman zaman hatırlatan sarayın[5], bundan özellikle Yıldız kadrosunu korumak istediği anlaşılıyor. *Behram Ağa, Şeyh Ebülhuda* ve *İkinci Mabeyinci Osman Bey* arasında ihtilaf bulunduğu hakkında *The Times* gazetesinde çıkan haberin kaynağının araştı-

3 BA, Y-A-RES-79/16, 11 Zilhicce 1313 (1896).

4 BA, Y-A-HUS-175/96, 22 Safer 1301 (1883).

5 BA, Y-A-HUS-172/19, 23 Muharrem 1300 (1882).

rılması emrediliyor[6]. *Zaptiye Nazırı Hafız Paşaya* verilen nişandan dolayı 'edepsizce' bir makale neşrederek «Sarayı Hümâyun erkânı hakkında bedhahane neşriyatta bulunduğu için «*Moniteur de Commerce* gazetesi de kapatılıyordu[7].

KUŞKU DUYULANLAR : Padişahı şahsen endişelendiren konuların yazılmasının men'i, ya da tahkiki için emirler bizzat kendisinden çıkıyor. *Mithat Paşa*'nın Girid'den Beyrut'a giderken İstanbul'a uğrayacağı hakkındaki gazete haberleri üzerine 'böyle sıhhati olmayan mevzuları yazmaktan bigayet tevakki edilmesi' hakkında irade-i seniye Matbuat Müdürlüğüne tebliğ edilmiştir[8].

'Tersane-i Âmire'deki zırhlı sefâin-i harbiyenin denize çıkmaları için emir verilmiş olduğunu' yazdığı için *Tarik* gazetesi hakkında soruşturma, Başkitabet'ten gelen yazı üzerine başlatılmıştır[9].

'Fatih civarında meyhaneler bulunup bir takım ahval-i namerzia vuku bulduğunu' *Vakit* ve *Tercümanı Hakikat*'ın yazması üzerine, yine Yıldız'dan gönderilen emirle soruşturma açılmıştır[10].

DIŞ VE İÇ POLİTİKA : 1884'de İtalya'nın Kızıldeniz'de *Musavva*'ya asker çıkarıp zaptetmesi olayı *İtalyan ajansı Stefani* tarafından 'hiç bir dirençle karşılanılmadı' kaydıyla verilmiş ve yerli gazetelerde de yer almıştı. Bunun üzerine, gazetelerin münasebetsiz ve zararlı yayınları hakkında Bâbıâli'nin otoritesini kullanması için irade sadır olmuş ve 'Bahri Ahmer bahsinden ve politika neşrinden vazgeçmeleri hususu gazetelere tebliğ olunmuştur'[11].

Girit hakkında Yunanlıların kötü niyetinin ortaya konması[12] ve Arnavutların bağımsız idare kurması için Filibe'de yayın ya-

6 BA, Y-A-HUS-168/48, 30 Şevval 1298 (1881).
7 BA, Y-A-HUS-163/63, 11 Safer 1297(1880).
8 BA, Y-A-HUS-159/88, 20 Zilkade 1295 (1878).
9 BA, Y-A-HUS-180/129, 29 Rebiyülahir 1302 (1885).
10 BA, Y-A-HUS-176/10, 4 Rebiyülevvel 1301 (1883).
11 BA, Y-A-HUS-180/120 ve 126, 28 Rebiyülahir 1302 (1885).
12 BA, Y-A-RES-49/19, 4 Safer 1307 (1889).

pan *Gayret* gazetesinin izlenmesi hakkında da irade çıkmıştır[13]. *Times* ve sair bazı İngiliz gazetelerinin 'bedhahane ve gayr-i lâyık' yayınları konusunda muhabirinin Matbuat Dairesi'ne celbiyle tekzip ettirilmesi isteği de saraydan çıkmaktadır[14].

KAPATMA VE YENİDEN YAYIN : Yıldız'dan gelen emir üzerine kapatılan gazete sayısı pek çoktur. Bunların yeniden yayına girmesi de ancak aynı makamdan verilecek izne bağlıydı. Derdini aktarabilecek aracı makamı bulabilen yayınlar bu izni hızla sağlayabiliyorlardı. Bu ilişkisi olmayan, hele taşradaki gazeteler için bıktırıcı bir resmî yazışma süreci başlıyordu. Yeniden çıkabilmek için 'nizamname değişikliği sebebi ile tekrar ruhsat almak zorunda bırakılan' gazetelerden de İrade-i Seniye aranması, Yıldız'ın 'tek merci' niteliğini güçlendiriyordu. *Muallim Naci* bile *Mecmua-i Muallim* isimli eğitici, edebî, kültürel yayını için aynı muameleye tabiydi[15].

Bu konuda ilgi çekici bir örnek İstanbul'un ünlü Farsça gazetesi *Ahter*'de görülüyor. 4 Ağustos 1896'da gazete emir ve nizamlara uymadığı için süresiz kapatılmıştır. Yazarı 1897 yazında, *Hurşid* adında yeni bir yayın için başvurur[16], Zaptiye Nezaretince yapılan soruşturma sonunda yasalara aykırı bir durumu olmadığı saptanır. Ayrıca kendisinden Hükümet-i Seniye'den hiçbir maddî talepte bulunmayacağı hakkında garanti senedi alınır. Bütün evrak, Dahiliye Nezaretinden Sadarete oradan da Yıldız'a gelir. Fakat cevap çıkmaz. İlgilinin başvurusu üzerine Sadaret 26 Nisan 1898'de başvurunun akibetini sorar. Yine cevap gelmez. Hemen aynı tarihte gazetenin sahibi de aynı muameleleri tamamlayıp doğrudan *Ahter*'i çıkarmak için başvurur, buna da cevap gelmez[17]. Açıkçası nizamnameye uygun muameleler birer formalitedir, karar padişahdan çıkacaktır.

Ülkenin her yanından matbaa açma talepleri de bütün evrak tamamlandıktan sonra irade-i seniye için Yıldız'a arzolunmaktadır.

13 BA, Y-A-RES-79/17, 12 Zilkade 1313 (1896).
14 BA, Y-A-RES-78/37, 27 Ramazan 1313 (1896).
15 BA, Y-A-RES-53/11, 2 Cemaziyelevvel 1308 (1890).
16 BA, Y-A-RES-92/60, 5 Zilhicce 1315 (1898).
17 BA, Y-A-RES-93/12, 5 Zilhicce 1315 (1898).

GAZETELERE TAHSİSAT VERİLMESİ : İç ve dış basının Yıldız'la ilişkisinde kamuoyuna yansımamakla birlikte en önemli yer tutan bu konudur. Reklâm ve İlân geliri nerdeyse sıfır düzeyinde olan yerli gazeteler ayakta durabilmek için padişahın lütfunu bekliyorlardı. Yeni çıkan gazetelerden hükümetten hiçbir maddî talepte bulunmayacağı konusunda bir senet alınması zorunluluğunun hissedilmesi, bu isteğin ne derece yaygın olduğunu kanıtlıyor. *Tarik* gazetesi ile ilgili bir belge bu konunun nasıl işlediğini göstermek açısından ilginçtir:

'Tarik gazetesi sahib-i imtiyazı saâdetlu Filip Efendi hazretleri gazetesinin her ay 6000 kuruş açığı olduğu cihetle tatil-i neşrine mecbur olduğundan ve sâir gazetelerin de taraf-ı devletden muâvenet edilmekte olduğundan bahisle atabe-i ülya-yı mülûkânelerinden istizan etmekte olmasına ve cülûs-u hümayûn-ı meyamin makrûn-ı cenab-ı padişahî ruz-u firûzundan beri hüsn-i ifay-ı hidmet eylemiş olan mezkûr gazetenin böyle bir sebebten dolayı dûçar-ı tatil olması münasib olmayacağı cihetle mezkûr gazetenin idaresini temin edecek surette münâsib mikdar tahsisi hakkında şeref müteallik buyurulan tezkire-i hususiye-i devletleriyle tebliğ olunan emr ü ferman-ı hümayûn-ı hazret-i hilâfetpenâhileri mantuk-i celîline tevfikan matbuat tahsisatına ve büdceye zamimeten mezkûr gazeteye şehrî 3000 kuruş tahsisi hakkında her ne vechile irade-i seniye-i cenab-ı şehriyarî şerefsünuh buyurulursa...'[18].

Yarı resmi Fransızca *La Turquie* gazetesinin yeniden yayını gündeme geldiğinde de mukavele taslağı padişahın onayına sunulmuştur[19].

Tahsisat koparma yarışında yabancı gazete ve gazetecilerin de hiç geride kalmadıkları görülüyor, Mısır'daki *Nil ve Fellah*[20], Paris'in *Debat,* ve *Orient gazeteleri*[21], İstanbul'daki *Reuters* ve *Havas* ajansları muhabirleri[22] hep belgelerde görülüyor.

18 BA, Y-A-RES-68/62, 28 Cemaziyelahir 1311 (1894).
19 BA, Y-A-RES-57/16, 24 Cemaziyelevvel 1309 (1891).
20 BA, Y-A-RES-74/53, 29 Şaban 1312 (1896).
21 BA, Y-A-RES-74/26, 2 Şaban 1312 (1895).
22 BA, Y-A-RES-74/64, 2 Cemaziyelevvel 1307 (1889).

1894 yılına âit Sadaretle Başkitabet arasındaki bir yazışma hem içerdiği tahsisat alan gazeteler listesi, hem de verdikleri hizmetin değerlendirmesini Yıldız'a bıraktığı için önem taşıyor[23].

«Matbuat-ı ecnebiye idaresinin muhassesatı meyanında makalât-ı reddiye ve sâire masarifine karşılık olmadığından bunun için muvazeneye 200 bin kuruşun idhali hakkında Dahiliye Nezareti celilesinin tezkiresi lede'l-arz birçok ecnebî gazetelerine tahsisat verilmekte olduğu halde bunlardan bir takımının yine Devlet-i Aliye aleyhinde neşriyata devam etmekte oldukları görülmekte olduğundan ve yeniden bir masraf ihtiyarına ise büdcenin müsâadesi olmadığından bazı gazetelere beyhude verilmekte olan akçadan tasarruf edilerek işbu masrafa karşılık bulunmak üzere evvel emirde dahilî ve haricî kangi gazetelere ne miktarda para verilmekte olduğunu mübeyyin bir defterin arzı atabe-i aliye kılınması hakkında şerefsadır olan irade-i seniye-i cenab-ı hilâfetpenahî nezaret-i müşarünileyhaya bi't-tebliğ dahilî ve haricî gazetelerde gerek kari'en ve gerek hariciye tahsisatından naklen dahiliye veznesinden verilmekte olan mahsusat-ı şehriyenin mikdarını hâvi tanzim ettirilen puslanın ve tahsisat-ı Hariciye Nezâreti celilesi büdcesine dahil bulunan ecnebî gazetelerine verilmekte olan meblağın mekadîr ve müfredatı arz-ı huzur-ı âlî bulunan defterde münderic (olmakla) ...üçyüz on senesi büdcesine yüzbin kuruşun ilâvesi lüzumuna dair vârid olan tezkire arz ve takdim...»

Listede ismi geçen gazeteler ve aylık tahsisatları şöyledir: (Kuruş olarak)

İstanbul'da ödenenler:

Sabah 3000, *Servet* 1000, *Serveti Fünûn* 3240, *Saadet* 3000, *İstanbul* 2000, *Emakinü's-sıhha* 2000, *Badeker risalesi* 2000, *Manzume-i Efkâr* 1500, *Osmanischer Post* 2000, *Punç* 500, *Ceride-i Şarkiye* 500, *Resimli gazete* 500, *Moniteur Oriental* 5633, *Levant Herald* 8333, *Korrespondenz* 300, *Agence Havas* 2166,

Paris'te ödenenler

...*Diplomatique* 2166, *Orient* 866,

23 BA, Y-A-RES-71/29, 2 Safer 1312 (1894).

Peşte'de ödenen

Revue de L'Orient 1300,

Berlin sefaretince ödenen

Alman gazeteleri hafiye memuru 1650.

Görüldüğü gibi basınla ilgili bütün yerli ve yabancı kadrolar son kararın padişahdan çıkacağını bilmektedirler. Yurt içindeki gazeteci, yazar kadrolarının çoğunlukla memur olması da onların iktidara yani padişaha (ki Abdülhamid'in icrayı Bâbıâli'den Yıldız'a taşımış olduğunu hepsi bilmektedir) boyun eğmelerini kolaylaştırıyordu. İzlenen politikada, yukarda belirttiğimiz gibi, memur ve bendegânın özel korumaya alınmış olması da bu itaatı daha gönüllü hale getiriyordu.

Yasaklama yaptığı için matbuat, dahiliye ya da gümrük memurlarından hiç biri cezalandırılmamış olduğu halde, muzır'ı saptayamamak yüzünden başı belâya girmiş çok görevli vardı. Hukuk Devleti anlayışının eksikliğini kanıtlayan bu durumda, sorumluları en rahatlatan çözüm daima kendini tehlikeye atmayan yolu seçmek olmuştur: Yasaklamak. Ülkenin çeşitli yerlerindeki farklı yorumlamalarla, görevli kadroların sık sık değişmesinden doğan çelişkili uygulamalar, Yıldız'ın doğrudan rolü bulunmasa da, bu merkezin ağırlığının bilinmesi sebebiyle, hep padişaha mal edilmiştir.

Burada, «sorumluluğu Yıldız'a yıkma gayretleri padişaha rağmen mi belirmiştir» türü bir sual akla geliyor. Yani, İstanbul ve taşra bürokrasisi oluşan basın rejimine ve uygulamalarına hep evet mi demiştir?.. 1878 yılının son günlerinde Matbuat Dairesince hazırlanıp Başkitabete ulaştırılan bir raporda, basın hizmetlerinin nasıl düzenlenmesi gerektiği ve dairenin bağlanması gereken nizamname belirtilmiştir. Tezkirenin metnini aynen aktarıyoruz[24]:

'Malûm olduğu üzere (...) her devlette matbuat idareleri gayetle muntazam ve kâffe-i matbuat-ı dahiliye ve hariciyeyi muâyene ile hulâsalarını mensub olduğu makâm-ı âliye bi't-takdim

24 BA, Y-A-RES-2/2, 3 Muharrem 1296 (1878).

alacağı emr üzerine icabını icra etmek vazifesile mükellef olup bahusus Avusturya devletinde idare-i matbuat gazetelerin hulâsa-i mündericatını tâ makam-ı imparatoriye kadar takdim etmek ve gazetelerde görülen makalât ve mündericat-ı kâzibeyi tashih eylemek gibi vezaifi haiz olduğu ḥalde idare-i matbuat-ı osmaniye, memaliki mahrusa-i şahanede ve diyar-ı ecnebiyede çıkan evrak-ı havadisin hukuk-ı seniyeyi muhil olarak makalât mündericatının takbih ve tekzibi ve hayırhah-ı devlet olan gazetelere mükâfat tayini ve bu arada bulunan ecnebî gazeteleri muhabirlerinin mensub oldukları gazetelere gönderdikleri mekâtib-i muzırrayı makam-ı âliye takdim ile müellifleri haklarında muamelât-ı müessire icrası gibi vezâifle mükellef olmadığından umur-ı me'muresi dersaadet'te bulunan bir kaç gazeteye ilân varakaları irsal etmek ve şan-ı maalini şan-ı saltanata münâfi harekette bulunan Osmanlı gazetelerini tatil ve ilga eylemek misillû şeylere maksûr ve münhasır kalmakda ve idare-i matbuatın karar ve takriri olmaksızın burada ve memâlik-i ecnebiyede bazı gazetelere isnat-ı nakliye atâyâ-i husûsiyeden ibaret olarak yalnız mutileri haklarında calib-i medh ü sena olduğundan bu hâlin neticesi olmak üzere bilhusus naili mükâfat olan ecnebi gazetelerinde sairlerinden ziyade icraat-ı seniye hakkında günâgûn itirazat manzûr-ı nazar-ı istigrab ve hayret olmakda bulunmuş olmakla zat-i âli-i âsafânelerinin dahiliye nezaret-i celilesini teşrif-i devletlerinde bu halât-ı nâ-fercâm ve matbuat idaresinin bulunduğu ahvali bî-intizam calib-i nazar-ı dikkat-ı cenab-ı dâverîleri olarak gerek idare-i matbuatın yeniden tanzimi ve gerek burada ve memalik-i ecnebiyede çıkan gazetelerin devleti âliyeye dair olan münderecatının rabıta-i kaviye tahtına idhali zımnında icab eden tedâbirin arz u beyanı emr ü ferman buyurulmuş olduğundan olbabda tanzim olunan nizamnâme lâyihası leffen pişgâh-ı âli-i âsafânelerine takdim kılındı. Mezkûr nizamnâme lâyihasının birinci faslı matbuat idaresinin muayene-i matbuat ve umur-ı âdiye-i matbuat namlariyle iki kaleme taksimiyle res-i idaresinde bulunacak müdir-i umûmînin gerek burada çıkan gazetelerin nik ü bed mündericatından ve gerek Avrupa'da neşr olunan gazetelerin hükümet-i seniyeye dair olan havadis ve işaatının tashihatından mes'ul olmasına ve maiyyet memurlarının tâyini vezaif-i mahsusasına dair olup ikinci faslı dahi matbuat idaresinin evrak-ı havadis hakkında olan vezaifini

şâmil olarak bundan böyle gerek burada ve gerek memâlik-i ecnebiyede neşr olunan evrak-ı havadisin hükümet-i seniye aleyhinde ıtlak-ı lisan itmemeleri içün ittihazı lâzım gelen tedâbiri muntazammındır. Nezd-i saltanat-ı seniyede bulunan düvel-i mütehabbe sefaretlerinde birer mütercim-i mahsus mevcud bulunduğundan dersaadet de elsine-i mütenevvia üzere çıkan gazetelerin mündericat-ı lâzimesini lede't-tercüme evvel emirde sefire irâe ve badehu devletleri cânibine irsal ve itada bulunduğu misillû düvel-i mütehabbe nezdinde bulunan sefarât-ı seniye serkâtiblerinden lisan aşina bir zat orada çıkan gazetelerin mündericatını muayene ile parçalarını bâ-lâyiha idare-i matbuata irsal etmeğe memur olacağından her sefaretde lisan-ı memlekete vakıf ve ahval-i siyasiye-i âlîyi ârif birer serkâtibi bulunması lâzımeden bulunmuş ve devlet-i âliyye leyhinde hayrhahane makâlat ve mekâtîb derci ile müddet-i medide hüsn-i hidmetleri sebkat idenlere nakden veyahut ahir suretle icrası münasib olan mükâfatı bâ takrir makam-ı âliye arz u iş'ar ile alacağı emr üzerine icabını icraya münhasıran matbuat idaresi memur olup devâir-i âliyeden hiç biri daire-i idare-i matbuatın takriri olmaksızın hiç bir gazeteye iâne-i nakdiye ve mükâfat itasına mezun olamayacağına ve memalik-i osmaniyede çıkan evrak-ı havadise verilen iânat-ı nakdiye-i şehriye dahi münhasıran matbuat idaresinin karar ve takriri üzerine tahsis ve ita olunup hiç bir daire-i iâne-i nakdiye namiyle ya bir defa veyahut şehrî hiç bir gazeteye akçe ita idemeyeceğine dair nizamnâme-i mezkûra bazı kuyud ve şurut derc olunmuş ve nizamnâme-i mezburun hâvi olduğu tedabir bu âna kadar vuku bulan ahval-i nârevânın men'i devamına kâfi gibi mütâlaa kılınmış olmağın olbabda ve her halde emrü ferman...»

Görüyoruz ki Matbuat Dairesi yetkisizliğinden şikâyetçidir. Yetki alanı, İstanbul'daki bir kaç gazeteye ilân varakalarını ulaştırmaktan ve zararlı yayın yapan 'Osmanlı gazetelerini' kapatmaktan ileri gidememektedir. Bunların affı ve yeniden yayını bile yetkilerinin dışındadır. Dairenin kapattığı bir yayını üst bir makam (Hele çok kez olduğu gibi saray) bir kez affedince, o makamın otoritesi tabii kalamaz.

Matbuat Dairesi bir de lehde yazı yazdırmak için yapılan para dağıtımının başıboşluğundan şikâyetcidir. Her makam sadece

kendini öven yazılar yazdırmak için içerde ve dışarda ödeme yapmakta ama bunu alanlar devleti eleştirmekten hiç geri kalmamaktadırlar. Raporda önerilen, gününün şartları içinde bir hayli ütopik görünen, çözüm şudur: Bütün iç ve dış yayınları izleyip ödül ve ceza sistemini tek başına yürütecek bir Müdür-i Umûmîlik kurulması. Tabii bu da daha üstündeki siyasî karara yetkili bir makama bağlı olacaktı. Hattâ Avusturya örneğine bakılarak, dairenin hükümdara ulaşacak bir nitelikte olması bile bahis konusudur.

Bu raporun üzerinden geçen 30 yıllık sürede Abdülhamid'in Matbuat Dairesinde çeşitli düzenlemelere gidildiği, hariciye ve dahiliye nezaretlerinde ayrı şubeler kurulduğu, bazan birleştirildikleri görülmüştür. Ancak hiç bir zaman raporda istendiği gibi tam yetkili kılındığı olmamıştır. Aksine yetkisizliğini pekiştirecek uygulamaların eskisi gibi devam ettiği farkediliyor. Örneğin, özel bir kültür ve bilgi temeli gerektiren sansür memurlarının yeterli kalitede olmadığı anlaşılabiliyor[25].

Raporun temel isteğini yerine getirmeyen Abdülhamid'in, buna gerekçe olarak ileri sürülmüş olan davranışı dikkatle kaydettiği ve bunu kendi lehine işleyecek bir mekanizmaya dönüştürmeyi başardığını görüyoruz. Bazı makamların kendi başlarına para ödeyip şahsî reklâm yaptırma uygulamasını durdurmuş, bütün harcamaları Yıldız'ın kontroluna alıp sadece kendi reklâmının yapılması alışkanlığını yerleştirmiştir.

Kuşkusuz ki hükümdar, devlet başkanı o devletin simgesidir, onu temsil eden varlıktır. Ancak devlet sadece onunla var sayılırsa, o zaman toplumun iyi kadar kötü ve eksik yanlarının da ona mal edilmek zorunluğu doğar. Abdülhamid toplumdaki sadece iyiyi temsil eden kişi olmak iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Kendisinden önce basını kullanmış olan padişahların (II. Mahmud, Abdülmecid, Abdülaziz, Murad), hiç birinin döneminde rastlanmadık şekilde dışarda ve içerde kişisel övgüsünü yaptırmaya girişmiştir. Doğum ve

25 Farsça sansür memuru 400 kuruş alıyor (Y-A-RES-49/3; Selânik'te beş dilde (Türkçe, İtalyanca, Musevice, Rumca, Bulgarca) sansürün maarif tercümanınca yapılacağı bildiriliyor, anlaşıldığına göre ek görev (Y-A-RES-79/78); Arapça görevlisinden biri 2000, diğeri 700 kuruş alıyor (Y-A-RES-83/10); Yeni Matbuat nizamnamesi mucibince teftiş yapacak memurların aylığı 250 kuruş, evrak memuru 1500 kuruş (Y-A-RES-75/8).

tahta çıkış günleri, her cuma selamlığı hakkında yazılan övgü yazılarına ne uzunluk, ne de içerik açısından evvelki saltanatlarda rastlanmamıştır. Oysa Osmanlı toplumunda tabii ki işlemeyen, doğru gitmeyen, kötü olan şeyler de vardı. Her şeyi kendisiyle özdeşleştirmesinin sonucu olarak, kötünün sahibi arandığında da onun işaret edilmesi çok tabii oluyordu. Yetki sınırı belli olmayan, aracı memur mekanizmasının, işlemeyen her şeyi ona mal etmesi çok doğaldı.

Burada Abdülhamid'i bu yöntemi izlemeye zorlayan sebepler ve haklılık ya da haksızlık gerekçeleri üzerinde duracak değilim. Şunu kabul etmeliyiz ki, ülkenin ücra bir köşesinde bir matbaa açılması gibi basit bir olayı dahi, garanti senetlerine, iyi hâl zabıtlarına, hattâ başvuranın mensup olduğu cemaatin kefaletine rağmen, oranın yetkilisine, valisine bırakmayıp, devlet için hayatî nitelikte binlerce olay varken, padişahın kendisi karara bağlamak isterse, o rejime ister istemez, bir sistemin ismi değil, o hükümdarın ismi verilir. Dış politika ya da eğitimin sonuçlarını nasıl sultan Abdülhamid'e mal ediyorsak, basını da ona mal etmek zorundayız.

LÂYIHALAR IŞIĞINDA II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE LİBYA ÜZERİNE BAZI GÖZLEMLER

*Nesimi YAZICI**

GİRİŞ

Bilindiği gibi düşünür ve devlet adamları tarafından, idarecilere yol göstermek üzere, risâleler, siyasetnâmeler hazırlamak, lâyıhalar kaleme almak usulü, Osmanlı Tarihinde sık sık karşımıza çıkar. Bilhassa amelî ve pratik gayelerle hazırlanmış olan lâyıhalarla; bir konuda veya bir bölgede yapılması gerekenler, teklifler ortaya konduğu gibi, bir kısım uygulamalar da gösterilir. Bu halleriyle gerek siyasetnâmeler ve gerekse lâyıhalar önemli tarih belgeleridirler.

Bizim bu tebliğde söz konusu edeceğimiz lâyıhalar, *II. Abdülhamid* (1876-1909) döneminde *Trablusgarb Vilayeti*'yle birlikte, *Bingazi Müstakil Sancağı* ve komşu bölgeler, kısacası günümüz Libya'sının bir devresi açısından vaz geçilmez tarih malzemesi arasında yer almaktadır. Bir kısmı yapılması gerekenleri ortaya koyan lâyıhaların, diğer bir kısmında yapılanlar gösterilmekte, nihayet bunlarla birlikte bölgenin durumu çeşitli yönleriyle tasvir edilmektedir. Böylece okunması kolay ve zevkli, çağdaş olmaları açısından ve bilhassa da bölgeyi çok iyi tanıyan kişilerin kalemlerinden çıkmış bulunmaları dolayısıyla değerli materyallere sahip olunmaktadır.

Biz bu tebliğde, bölge ile ilgili bir kısmı yayınlanmış, bazılarından kısmen faydalanılmış, bazıları ise hiç dikkati çekmemiş, 1881 ilâ 1908 tarihleri arasındaki dönemi içeren on lâyıhayı kul-

* Doç. Dr., A. Ü. İlâhiyat Fakültesi öğretim üyesi.

lanacağız. Böylece, II. Abdülhamid dönemindeki bu 27 senelik gelişen zaman dilimi içerisinde, lâyıha sahiplerinin değişen ilgi ve bilgileri yanında, söz konusu ettikleri bölgelere de bağlı kalarak, Trablusgarb Vilâyeti'yle, Bingazi Sancağı'ndan, kısacası günümüzün *Libya*'sının bir devresinden muhtelif kesitler sunmaya çalışacağız. Şüphesiz bu çalışma, bir tebliğ için belirlenen sınırları zorlamama gereği dolayısıyla, oldukça daraltılmıştır. Zaten günümüzün bir büyük ve müstakil devletinin, bir çeyrek asrının da olsa, bütünüyle, bir tebliğe sığdırılmaya çalışılması gerçekçi olamazdı. Sonuç olarak bu tebliğ, dönemin Libya'sına panoramik bir bakış açısı getirebilir, bunun yanında II. Abdülhamid'in Kuzey Afrika'daki bu son Osmanlı topraklarına olan yakın ilgisini vurgulayıp, Libya Tarihi'yle ilgili önemli belgeler olmaları dolayısıyla lâyıhalar üzerine dikkatleri, hiç değilse bir ölçüde çekebilirse hedefine ulaşmış olacaktır.

OSMANLI DÖNEMİNDE TRABLUSGARB

Osmanlıların bugünkü Libya'nın, üzerinde kurulmuş bulunduğu toprakları kendilerine bağlamaları, XVI. yüzyıl ortalarında gerçekleşmiştir. Trablusgarb, kısa süren (1510-1530) doğrudan yönetimlerinden sonra İspanyolların, Amerika ile olan yoğun ilişkileri dolayısıyla, Trablus ve çevresinin idaresini *Malta Şovalyelerine* terketmelerini müteakip, Tacura ahalisinin hilâfet merkezi İstanbul'a müracaatları üzerine, Osmanlıların doğrudan ilgi alanına girmiştir. Bu sırada *Murad Ağa*'nın bir donanmanın başında bölgeye geldiği görülür. Bir taraftan Murad Ağa'nın Tacura'yı üs edinerek karadan ve denizden yürüttüğü hücumlar, nihayet diğer taraftan *Kaptan-ı Derya Sinan Paşa*'nın kuvvetli bir donanma ile gerçekleştirdiği kuşatma sonucu Trablus, 15 Ağustos 1551'de Osmanlıların eline geçmiştir[1]. Müteâkiben de genişleyen Osmanlı fütuhâtı sayesinde bölge, tamamıyla Osmanlıların hakimiyetine gir-

1 E. Rossi (Tamamlayan C. Orhonlu), «Trablus», *İ. A.*, XII/1, s. 447 (13 Ağustos); A. Samih, *Şimali Afrikada Türkler*, İstanbul 1937, II, 195 vd.; C. Tevfik Karasapan, *Libya (Trablusgarb, Bingazi ve Fizan)*, Ankara 1960, s. 168.

miştir. Genel olarak *Trablusgarb* diye isimlendirilen bölge, *Tunus* ve *Cezayir* ile birlikte Osmanlıların *Garp Ocakları* arasında yer almıştır. Her birinin müşterek ve ayrı ayrı tarihlerinin teferruâtına girmeden, yalnızca günümüz Libya'sını içeren *Trablusgarb Eyâleti*'ni ele alacak olursak, onun 1551'den 1911'de İtalyanlarca istilâsına kadarki 460 yıllık Osmanlı birlikteliğinin, üç ana bölümde değerlendirilebileceğini tesbit ederiz.

a — Birinci Osmanlı Dönemi (1551-1711)
b — Karamanlılar Dönemi (1711-1835)
c — İkinci Osmanlı Dönemi (1835-1911)

Trablusgarb Eyâleti'nin fethinden itibaren 160 sene süreyle yönetimini, merkeze bağlı olarak bazan valiler, paşalar, bazan da dayılar, beyler üstlendiler. 1711'de Trablusgarb'ın idaresi *Karamanlı Ahmed Paşa*'nın eline geçti ve bir asırdan fazla, kesin olarak belirtmek gerekirse 1835'e kadar bölgenin yönetimi Karamanlı âilesine mensup fertlerin elinde kaldı[2]. Bu sırada Trablusgarb'ın İstanbul'a oldukça gevşek bir bağla bağlanmış bulunduğunu ifade etmek gerekir.

Gelişen diğer bir kısım olaylar yanında, bilhassa Cezayir'in Fransızlar tarafından işgali (1830), Osmanlı yöneticilerinin dikkatlerini bölge üzerinde yoğunlaştırmalarında etkili oldu. Zaten *II. Mahmud* (1808-1839)'un ülke yönetiminde özellikle önde tuttuğu iki düstur, reformculuk ve merkeziyetçiliğin de gereği, bölgenin devlete daha sıkı bir biçimde bağlanmasıydı. 1835'te *Mustafa Necip Paşa,* bu amaçla bir donanmanın başında Trablus'a gönderildi. Böylelikle 124 sene süren Karamanlılar devrinden sonra, 76 sene süreyle, yani 1911'deki İtalyan istilâsına kadar Trablusgarb tekrar, doğrudan İstanbul'dan gönderilen yöneticiler tarafından idare edildi[3].

2 M. Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuât,* İstanbul 1327, III, 72-73. Libya'nın bu dönem tarihi hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmed Nuri-Mahmud Naci, *Trablusgarb,* İstanbul 1330; Hasan Safi, *Trablusgarb Tarihi,* İstanbul 1328; İbn Galbûn, *Tarih-i İbn-i Galbûn Der-Beyân-ı Trablusgarb,* İstanbul ts.

3 M. Nuri-M. Naci, *a.g.e.,* s. 129 vd.; Karasapan, *a.g.e.,* s. 104-169; Mahmud Ali, *Trablusgarb'da Osmanlı İnşa Faaliyetleri (1850-1911),* İstanbul 1982, Yayınlanmamış doktora tezi, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Ktp., TE. 63a, s. 1-22.

Trablusgarb'ın 1835'ten itibaren, yani doğrudan İstanbul'dan gönderilen valilerce idare edildiği bu dönemin başlarında Osmanlı yönetimi, öncelikle bölgenin asâyiş ve düzenini yoluna koymaya çalıştı. Bu sırada başgösteren *Abdülcelil* ve *Şeyh Goma*'nın isyanları 1858'de tamamıyla bastırıldı. Bundan sonra bölgenin refah ve güvenliği konusu geniş bir biçimde ele alınabilirdi. Bir kısım olumlu uygulamalar gerçekleştirildi[4]. Nitekim Trablusgarb, ilk defa Rusçuk, Vidin ve Niş eyâletlerinin 1864'te Tuna Vilâyeti adıyla birleştirilmesiyle ortaya çıkan vilâyet teşkilâtına kısa süre sonra, 1866'da geçti. Bu sırada Bingazi ile birlikte beş sancaktan oluşan *Trablusgarb Vilâyeti,* 1877'de bir değişiklik geçirdi. Bu düzenlemeyle Berka bölgesi, yani Bingazi, Derne ve çevresi önce ayrı bir vilâyet ve kısa bir süre sonra da *Bingazi Müstakil Sancağı* adıyla, doğrudan İstanbul'a bağlı ayrı bir idarî birim haline getirildi. Trablusgarb ise, vilâyet merkezi ve üç sancaktan oluşan yeni bir vilâyet şeklinde düzenlendi[5]. İşte Abdülhamid tahta geçtiğinde Trablusgarb'ın durumu bu şekilde idi[6].

II. Abdülhamid'i Trablusgarb'ın Osmanlı Devleti'ne bağlılığının devam etmesi, güvenliğinin sağlanması, her bakımdan ıslah ve kalkındırılmasının sağlanması gayreti içerisinde olduğunu görüyoruz. Onun bu çabalarında bölgedeki siyasî gelişmelerin de önemli rolü bulunmuş olmalıdır. Nitekim Cezayir 1830'da Fransızlar tarafından işgal edilmiş, 1881'de Tunus da benzer bir âkibetle karşılaşmıştır. Mısır'ın zaten uzunca bir geçmişten beri İstanbul'la olan ilişki yumağı yanında, 1882'de İngilizler tarafından işgalinden sonra Trablusgarb, Kuzey Afrika'daki son Osmanlı toprağıdır. Bunun yanında ayrıca da bölge, hinterlandı dolayısıyla devlete, daha ileri bölgeler üzerinde bazı iddialarla ortaya çıkabilme imkânı verebilecektir[7].

4 M. Nuri-M. Naci, *a.g.e.*, s. 149 vd.

5 BOA, İrade, Meclis-i Valâ, 24436; İrade, Dahiliye, 38629; Şemseddin Sami, *Kamusu'l-âlâm,* İstanbul 1311, IV, 2999-3003; A. Samih, *a.g.e.*, s. 250, not 2 *(Mühimme Defteri* 262, s. 126); M. Nuri-M. Naci, *a.g.e.*, s. 156.

6 Abdülhamid dönemine kadar vilâyeti kalkındırma çabaları ve valilerin yaptıkları için bkz. M. Ali, *a.g.tez,* s. 29 vd.

7 Bkz. M. Nuri-M. Naci, *a.g.e.*, s. 162 vd.; Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahrada Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911),* Erzurum 1970; İdris Bostan, *Orta Afrika'da Nüfûz Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu,* Belleten, LIV. 210 (Ankara Ağustos 1990), 665-698.

II. Abdülhamid'in Trablusgarb'la özellikle yakından ilgilenmeye başlamasının tarihini, Tunus'un da işgali tarihi olan 1881'den itibarendir şeklinde belirlemek mümkündür. Onun tahta geçmesinden 1881'e kadarki beş sene içerisinde Trablusgarb'a gönderilen altı vali, her şeyden önce görev sürelerinin çok kısa olması dolayısıyla, pek de kalıcı bir icraat yapamamışlardı[8]. Şimdi sınırları aşan Tunuslu göçmenler problemiyle birlikte şartlar değişmiş, Trablusgarb'la daha dikkatli olarak meşgul olmanın gereği ortaya çıkmış, zamanı gelmiştir. Nitekim bu dönemde Trablusgarb'a, iyi yetişmiş, yetenekli valiler gönderilmeye çalışılması yanında, onların yeterli süreler görevlerinin başında kalmaları temin edilmiştir. Yine bu sırada Trablusgarb'ın her bakımdan kalkındırılabilmesi, güvenliğinin ve refahının sağlanabilmesi için gayret gösterilmiştir. Bölgeye çok sayıda heyetler, komisyonlar, encümenler gönderilerek ihtiyaçlarının, neler yapıldığının ve yapılabileceğinin tesbitine çalışılmıştır. İşte bu çabaların bazan bir parçası ve bazan da bir neticesi olarak, bizim de tebliğimize konu edindiğimiz, bölge ile ilgili lâyıhalar kolleksiyonu ortaya çıkmıştır.

LİBYA İLE İLGİLİ LÂYIHALAR

Muhtelif çalışmalarımız ve bilhassa Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yaptığımız araştırmalar sırasında, gerek *Trablusgarb Vilâyeti* ve gerekse *Bingazi Sancağı*'yle bölgeyi ilgilendiren on layıha tesbit etmiş bulunuyoruz. Bu lâyıhalardan biri esas alınmak üzere beşi, bir yüksek lisans tezinde el-Kilanî Tuati el-Kilanî tarafından ele alınmış[9], bir diğeri de Nejat Göyünç tarafından kısaca değerlendirilerek yayınlanmıştır[10]. Başka bazı araştırmacılar da bunlardan faydalanmış olmalıdırlar[11]. Kanaatimizce Libya ile

8 Nitekim bu durum Ahmed Rasim Paşa tarafından da açıkca tesbit edilmektedir. Lâyıha, s. 10.

9 *II. Abdülhamid Döneminde Trablusgarb Vilâyeti ve Mehmed Kâmil Paşa Lâyıhası,* Ankara 1990, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, A. Ü. Ktp., nr. 27954.

10 *Trablusgarb'a Ait Bir Lâyiha,* Osmanlı Araştırmaları, s. 1 (İstanbul 1980), s. 235-256.

11 Örnek: Abdurrahman Çaycı, *a.g.e.;* Mahmud Ali, *a.g.tez.*

ilgili daha başka bazı lâyihaların da bulunması söz konusudur. Bunun için çeşitli kütüphnelerdeki yazmaların ve özellikle de Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Yıldız'la ilgili değişik tasniflerin dikkatlice taranması gerekecektir. Bizim bu tebliğde faydalandığımız lâyihalar şunlardır:

I — *Trablusgarb Valisi Mehmed Nazif Paşa*'nın 1 Haziran 1297/13 Haziran 1881 tarihli lâyihası[12]. Mehmed Nazif Paşa 9 Cemaziyelevvel 1298/9 Nisan 1881 ile 21 Zilkade 1298/15 Ekim 1881 tarihleri arasında altı ay kadar Trablusgarb Valiliği yapmıştır. Fakat bu dönemde Tunus'un Fransızlarca işgali, Trablusgarb'ın Osmanlı Devleti açısından önemini arttırdığı gibi, getirdiği problemlere de köklü çözümler bulunmasını gerektirmiştir. Bunun üzerine Mehmed Nazif Paşa, Trablusgarb'la ilgili tekliflerini onbeş madde halinde belirlemiş, bunlar; «*memurîn-i mülkiye ile kumandan ve ahvâl-i mahalliyeye vâkıf olan sâir ümerâ ve zâbitân-ı askeriyeden ve muteberân ve mütahayyizân-ı memleketten mürekkeb*» bir *Meclis-i Umumî*'de 30 Mayıs/11 Haziran 1881'de görüşülmüştür. Lâyiha, hem valinin tekliflerini ve hem de Meclis'in görüşlerini içermesi, ayrıca Trablusgarb'da ıslah çalışmalarının önemli bir başlangıcını oluşturması dolayısıyla dikkat çekicidir[13].

II — Trablusgarb yerli askerine dair müşir *Nâmık Paşa*'nın 7 Rebiülâhır 1302/24 Ocak 1885 tarihli, tek sahifelik lâyihası[14].

III — *Vali ve Kumandan-ı Fırka-i Askeriye-i Vilâyet-i Bingazi Ferik Musa Kâzım b. Ömer*'in *Bingazi Vilâyetinin Suret-i Müdafaasına Dair* 20 Cemâziyelâhır 1302/3 Nisan 1301/15-16 Nisan 1885 tarihli lâyihası[15]. Lâyiha metninden ekleri bulunduğu anlaşılıyorsa da, Arşiv'de bunları bulmak mümkün olamadı. Bunların bulunması harp tarihi açısından her halde enteresan olurdu.

IV — *Mirliva Hüseyin Hüsnü b. Ömer*'in 8 Zilhicce 1303/25 Ağustos 1302/6-7 Eylül 1886 tarihli lâyihası. Bu lâyiha bir girişten

12 BOA, YEE, 14-388-126-9.

13 Bu lâyihanın Mabeyn'e sunuş yazısından A. Çaycı faydalanmıştır. *a.g.e.*, s. 58.

14 BOA, YEE, 14-1379-120-10. Bu lâyihanın bir özeti Kilani'nin tezinde bulunmaktadır. Bkz. s. 59-60.

15 BOA, YEE, 14-2254-126-11.

sonra yirmi madde ve bir de fihristten oluşuyor ve Trablusgarb'la birlikte Bingazi'yi de içeriyor. Lâyıhaya ekli olması gereken haritalar ise, belge ekinde bulunmamaktadır[16].

V — *Muhammed Hilâl Efendi*'nin lâyıhasının hazırlanış tarihi tesbit edilememekle birlikte, kendisinin 28 Zilkade 1303/28 Ağustos 1886 ile 27 Safer 1305/14 Kasım 1887 tarihleri arasında Trablusgarb'da görev yaptığını biliyoruz. Bu nedenle lâyıhanın hukukçu olan M. Hilâl Efendi'nin bu dönemdeki müşâhade ve bilgileriyle, daha sonra öğrendiklerine dayandığını söyleyebiliriz[17]. Yemen ile ilgili diğer iki lâyıhası da yayınlanmış bulunan M. Hilâl Efendi[18], bizim ele aldığımız lâyıhasında yer yer Trablusgarb ile görev yaptığı Hicaz, Yemen ve Anadolu arasında karşılaştırmalar da yapmıştır ki, bu durum lâyıhasının değerini artırmaktadır.

VI — Abdülhamid döneminde en uzun süreyle (1881-1896) Trablusgarb'da valilik yapmış olan *Ahmed Rasim Paşa*'nın, *Mabeyn Başkitâbeti*'nin telgraf emri üzerine hazırladığı 7 Şevval 1308/3 Mayıs 1307/15-16 Mayıs 1891 tarihli lâyıhası, bilhassa Paşa'nın görevi sırasında gerçekleştirdikleri açısından önemlidir. Lâyıha paragraflar halinde, on büyük sahifeden ibarettir[19].

VII — *Derne Kaimmakamı Ahmed Tevfik Bey*'in 2 Mayıs 1308/14 Mayıs 1892 tarihli lâyıhasında, Trablusgarb ve Yemen'de uzun yıllar görev yapan müellif, bilhassa ziraat konusunda bilgiler vermektedir[20].

VIII — *Erkân-ı Harp Mirlivası Mehmed Kâmil Paşa*'nın istek üzerine hazırladığı 29 Ağustos 1308/10 Eylül 1892 tarihli lâyıhası, iki fasıl halinde ve yirmibeş maddeden oluşuyor. Her maddede bir konu ele alınıyor ve çözüm yolları gösteriliyor[21].

16 BOA, YEE, 14-331-126-8. Kilanî, s. 60-66.

17 Nejat Göyünç, *Trablusgarb'a Ait Bir Lâyiha*, s. 236.

18 İdris Bostan, «Muhammed Hilal Efendinin Yemene Dair İki Lâyıhası», *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı III (İstanbul 1982), s. 301-326.

19 BOA, YEE, 14-207-126-1. Kilanî, s. 67-70. Bu lâyıhadan M. Ali de kısaca faydalanmıştır. Bkz. *a.g.tez*, s. 36, 72.

20 BOA, Y. A. Res, 58, 32.

21 BOA, YEE, 14-364-126-9. Kilanî bu lâyıhayı genişçe tahlil etmiştir. *a.g.tez*, s. 74 vd.

IX — Abdülhamid'in yaverlerinden *Sadık Müeyyed,* Padişah tarafından *Kufra*'da ikamet etmekte olan *Şeyh Muhammed el-Mehdî es-Sunusî*'ye gönderilmiş, gidiş-gelişindeki müşahede ve tesbitlerini bir lâyıhada toplamıştır[22]. 2 Kânûn-ı sâni 1311/14 Ocak 1896.

X — Sabık mutasarrıfı *Ömer Ali Bey*'in Bingazi'ye dair 5 Cemaziyelahır 1326/5 Temmuz 1908 tarihli lâyıhası[23].

LÂYIHALARA GÖRE II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE LİBYA

Lâyıhalarda Libya'da hayatın bütün cephelerini içeren bilgiler bulunmaktadır. Biz bunların belli başlılarını kendi aralarında birleştirerek ele almaya çalışacağız[24]. Bununla birlikte öncelikle bölgenin sınırlarını belirlemekte ve nüfusunu vermekte yarar görmekteyiz. Abdülhamid döneminde Trablusgarb Vilâyeti ve Bingazi Sancağı'ndan oluşan günümüzün Libya'sı M. Hilâl Efendi'ye göre şu şekilde sınırlandırılabilir. Tunus hududundan Mısır'a kadar uzunluk 60, genişliği ise 45 günlük bir mesafedir ve bu haliyle yedi-sekiz vilâyetten oluşan Anadolu'dan daha büyüktür. Bu geniş bölgede yaşayan nüfus ise iki milyondan fazladır[25]. Bu haliyle bölgede nüfus yoğunluğu oldukça düşüktür ve hinterland meselesi dolayısıyla sınırlar üzerinde bazı ihtilâflar söz konusudur.

1 — DEVLETE BAĞLILIK

Ele aldığımız lâyıhalarda, yeri geldikçe bölge üzerinde yabancı devletlerin emperyalist emellerinden bahsedilirken, halkın dinine, hilâfete ve Osmanlı Devleti'ne bağlılığı bilhassa vurgulanmış

22 BOA, YEE, 14-451-126-9. Kilanî, s. 70-73.

23 BOA, YEE, 14-251-126-9.

24 Bundan sonra lâyıhalar söz konusu olduğunda, tanıtma sırasında kendilerine verdiğimiz romen rakamlarıyla gösterilecektir.

25 Muhammed Hilâl Efendi Lâyıhası Mukaddime ve üçüncü madde (Göyünç, s. 240, 243). Ahmed Tevfik Bey'in lâyıhasında Trablusgarb'ın nüfusu 1.200.000 olarak belirtildiğine göre, Bingazi Sancağı'nın nüfusunun 800.000 civarında olduğu ortaya çıkar. Musa Kâzım Bey ise bunu 1885 senesinde 1.600.000 olarak belirliyor. Krş. Ş. Sami, *a.g.e.*, s. 2999-3002.

bulunmaktadır. Bir örnek vermek gerekirse *Kâmil Paşa Lâyıha'*sının *Mukaddime*'sindeki şu ifadeler gösterilebilir: «*Trablusgarb vilâyet-i celîlesinin umûm ahalisi din-i mübîn-i Muhammedî ile mütedeyyin ahalî-i İslâmiyeden ve ale'l-umûm makâm-ı akdes-i hazret-i hilâfet-penahî ve atabe-i felek-mertebe-i hazret-i zıllullahîye sıdk u ubûdiyet-i tâm ile rabt-ı kalb etmiş bendegân-ı sâdıka-i şâhane*»dirler. Bununla birlikte onların bu bağlılıklarını arttırarak, devamını sağlayacak tedbirlerin de alınması gerekir. Bu ise diğerleri yanında, bölge halkının, «*niyyât-ı âlemiyye-i hazret-i şehriyarîye tevfîkan saâdet-i hallerine ve ez-her cihet devlete ısındırılmasına çalışmak ve vilâyetin ıslâh-ı ahvâliyle mülken ve mâlen istifade edebilecek bir hale getirmek*»le mümkün olabilecektir. Yani bazı aksaklıkların giderilmesiyle, halkın durumunun daha iyiye götürülmesi, vilâyetin her bakımdan kalkındırılmasıyla mümkündür[26]. Lâyıhalarda bu cümleden olmak üzere başka bazı tedbirler de söz konusu edilmiştir ki, bunlar arasında askerî tedbirler; Fizan'dan onbeş konak ötede *Tobo Kuvar* bölgesine «*asayiş ve urbâna icrâ-yı va'z u nasihat ve hilâfet-i saltanat-ı seniyyeye meyl ve rağbetlerini tezyîde himmet etmek üzere 500'er guruş maaşlarla oraya ve sâir iktiza eden daha iki-üç mahalle ulemâdan mevsûk ve mûtemed zevâttan birer efendi gönderilmesi ve bazı meşâyıha bornos ve sâir bazı hedâyâ verilmesi...*»[27]; ileri gelenler veya bunların çocuklarının askerî ve mülkî bir kısım görevlere getirilmesi[28], halkın önem verdiği *Zlitan*'da *Seyyid Abdüsselâm el-Esmer, Mısrata*'da *Şeyh Zerrûk* türbeleri gibi türbelere sancak, örtü, tuğralı kitabe ve benzeri bazı hediyeler gönderilerek, bunların törenlerle yerlerine konulması; bölgeye yeterince bayrak gönderilerek dağıtılması, hutbelerde padişah (halife)'dan sonra valinin adının söylenmesi uygulamasına son verilmesi[29]; namuslu, âdil memurlarla idarenin düzenlenmesi konuları öncelikle zikredilebilir[30].

26 I, Arz.
27 I, md. 3.
28 IV, md. 4, 17.
29 VIII, md. 19, 20, 21, 25.
30 X; Ayrıca III.

2 — İKTİSADÎ DURUM

Lâyıhalarda Abdülhamid döneminde Libya'daki iktisadî durum önemli yer tutmaktadır. Bu cümleden olmak üzere bölgenin ziraati, çeşitli dokumacılık türleri şeklinde karşımıza çıkan sanayii, madenleri, ticaret ve ulaştırması gibi konularda dikkate değer bilgiler ve iyileştirme tedbir ve teklifleri tesbit edilmektedir. Biz şimdi genel olarak ekonomik hayatla ilgili kayıtları kısaca gözden geçirelim.

Lâyıhalarda Trablusgarb ve Bingazi'nin büyük çapta kendi üretimleriyle iktifa ettikleri ifade edilmektedir. Nitekim *Miralay Hüseyin Hüsnü Bey* 1886 tarihli lâyıhasında, bölgedeki sınaî mamulâtı anlatırken, bölgenin bu alanda dışarıya olan bağımlılığının ancak % 30 kadar olduğunu ifade etmektedir[31]. Muhtemelen aynı tarihleri söz konusu eden *M. Hilal Efendi* de bu yargıya katılmaktadır[32]. Gerçekten de kendi üretimini kullanan, yiyen, içen ve giyen bölge halkının, hayatiyetlerini devam ettirebilmeleri için büyük ölçüde harice muhtaç olmadıkları, bilhassa ziraî ürünler olmak üzere, geniş çaplı ihracat yaptıkları, lâyıhaların verdikleri bilgilerden anlaşılmaktadır[33]. Bununla birlikte incelediğimiz dönemde Libya'da ekonomi denildiğinde öncelikle akla gelen ziraattir. Bölgenin büyük bir kısmı çöllerle kaplı olmasına rağmen, ziraat yapılan, ziraata uygun veya bazı tedbirlerle ziraat yapılabilecek topraklar da az değildir. Nitekim bir örnek vermek gerekirse; Bingazi ile Derne arası, Afrika'da az rastlanan akarsuları bulunan ziraata çok uygun bir bölgedir. Burada zeytinlikler ve geniş sebze bahçeleri olup, Anadolu ve Rumeli'nin verimli ovalarına benzer. Bölgede nüfus da yoğundur[34].

Lâyıhalar ziraat konusunu değişik yöre ve ürünler açısından ele alırken, bir taraftan halihazır üretimi göstermekte, diğer taraftansa bunu artırmanın ve çeşitlendirmenin çareleri üzerinde durmaktadırlar. Buna göre bölgede yetişen başlıca tahıllar arasında buğday, arpa, darı, mısır, beşne, kasab (darı cinsinden); fasulya,

31 IV, md. 19.
32 V, md. 2, 7; N. Göyünç, a.g.mak., s. 242.
33 VIII, md. 12.
34 III, s. 3.

mercimek, bakla sayılabilir. Meyve olarak zeytin ve hurma çok bol olmak üzere sırasıyla limon, portakal, mandalina, nar, incir, üzüm, şeftali, kayası, elma, armut, ayva, erik, badem, incir, harnub yani keçiboynuzu, dut yetiştirilmektedir. Ayrıca kavun, karpuz (otuz kıyyelik), soğan, patlıcan, enginar, kabak ve diğer bazı ürünler elde edilmektedir[35].

Lâyıhalarda tarımla ilgili durum, sıkıntılar ve teklifler geniş bir biçimde ortaya konmaktadır. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

— Kabileler arasındaki geçimsizlik emniyeti ortadan kaldırmakta, bu da Züvare civarı gibi bire seksen, hatta yüz hububat verecek arazinin ekilememesine neden olmaktadır. *Mehmed Nazif Paşa*'nın 1881 tarihli lâyıhasında söz konusu ettiği bu husus[36], *Ahmed Rasim Paşa* döneminde düzeltilmiş, bunun sonucu verimle birlikte, vergi gelirleri de artmıştır[37].

— *Fizan*'ın uygun yerlerine çok sayıda zeytin ve hurma ekilmeli, ahali ziraata teşvik edilmelidir. Bu sayede bölge büyük çapta gelişecektir[38].

— *Hüseyin Hüsnü Bey*'e göre ziraatin gelişmesi için bölgede ziraat tekniklerini öğretmek üzere ziraat memurları görevlendirilmeli, bir ziraat ve sanayi komisyonu oluşturulmalı, t a p u u s u l ü geliştirilmeli, verimli araziyi kabileler ve halk arasında taksim etmeli, devlete âit araziler belirlenmeli, hiç değilse meskûn bölgelerde n ü f u s t a h r i r i yapılmalıdır[39].

— Bölgede toprak iyi işlenememektedir. Halka bunun yolları öğretilmeli, yabani zeytinlikler aşılanarak ıslah edilmelidir[40]. Ayrıca çeşitli teşviklerle ağaç sayısının arttırılmasına çaba harcanmalıdır[41].

35 Bkz. I, md. 3; III, s. 3, 5; IV, md. 17, 18; V, md. 7, 12; VI, s. 9.
36 I, md. 1.
37 V, s. 3.
38 I, md. 3.
39 IV, md. 9.
40 V, md. 8, 12.
41 VII, md. 7; VIII, md. 6.

— Libya'da ziraatin karşılaştığı en önemli problem bölgenin üçte ikisinde görülen susuzluktur. Çünkü yağmurlar yetersiz ve düzensiz olduğu gibi, kaynaklar oldukça az, akarsular çok nadirdir. Bu durumda elde bulunan imkânların en akılcı bir biçimde değerlendirilmesi gerekmektedir. Lâyihalarda susuzluk engelinin aşılması yolunda yapılanlar ve tekliflerle sık sık karşılaşıyoruz. Nitekim *Kâmil Paşa* 1892 tarihli lâyihasının hemen başında bu konuyu ele almakta ve durumu şöylece belirtlemektedir: «*Vilâyet-i celîlede akarsuların fikdânı ve yağmurların kılleti ve bahçe mahsûlâtının suya ihtiyacı cihetiyle mine'l-kadîm olduğu gibi el-hâletü hazihî dahi mevcud olan büyük tulumbalar vasıtasıyla su çekerek bahçeleri iksâ ve irvâ eylemek müşkilâtı en suhûletlü bir vasıta-i serîaya arz-ı ihtiyac eyler...*» Kâmil Paşa'ya göre bu vasıta *Cezayirli Ali (Rıza) Paşa*'nın valiliği döneminde denenen ve hâlâ kullanılan, b u r g u (artezyen) vasıtasıyla kuyular açılarak, buralara son sistem tulumbaların konulmasıdır. Çünkü sahillerde bir iki metreden başlamak üzere, git gide derinleşerek içme ve bahçeler için sulama suyu elde etmek mümkündür. Bunun için başlangıçta devlet hazinesinden az bir sarfiyat ve bir mühendis görevlendirilirse daha sonra belediye gelirleri ve kurulacak bir şirket vasıtasıyla bu işletme geliştirilebilecektir[42]. Benzer teklifleri, lâyihasını aynı sene sunan *Derne Kaimmakamı Ahmed Tevfik Bey* de geniş bir biçimde ve hemen bütün bölge için tekrarlamaktadır. Hatta onun lâyihasında konunun daha da detayına girilmekte ve deniz kenarlarında hemen üç-dört arşında tatlı su çıkmasından faydalanılarak, böyle bölgelerde, *Mekke-i Mükerreme*'de olduğu gibi kuyular açılarak yer altından birbirine bağlansa, otuz-kırk kuyuluk bir sistem elde edilir ve istenilen yere su götürülür denilmektedir. Ahmed Tevfik Bey sulama konusuyla ilgili daha başka bazı teklif ve uygulamalarını da dile getirmektedir. Bu cümleden olmak üzere Trablus'a altı saat mesafede *Sîd-i Binnûr*'daki çayın suyunun vilâyete naklini, *Kasr-ı Cabeyr* ve *Gıryan*'daki mevcut suların değerlendirilmesini bazı bölgelerde yüz yıllarca kullanıldıktan sonra terkedilen s a r n ı ç l a r ı n kumlardan temizlenerek kullanılmasını teklif etmekte ve bizzat yaptığı uygulamalardan bahsetmektedir[43].

42 VIII, md. 1.
43 VII, md. 3, 5, 14; Ayr. V, md. 8; VI, s. 3, 9.

— Libya'da bu dönemde ziraati geliştirmek için bazı denemeler yapılmaktadır. Bunlardan biri de *kahve* yetiştirme çabalarıdır. Nitekim bu yoldaki ilk teşebbüs olumsuz netice verince *Ahmed Rasim Paşa* tarafından Nafia Nezareti vasıtasıyla Yemen'den getirilen dört kıyye kahve tohumunun 3,5 kıyyesi Trablus'da itina ile ekilmiş, yarım kıyyesi ise Bingazi'ye gönderilmiştir. Daha sonra *Ahmed Tevfik Bey* de, vilâyetin, yakından tanıdığı Yemen iklimine benzeyen bölgelerinde kahve yetiştirilebileceğini ifade etmektedir[44].

— Ülkede dut ağacı bulunmaktadır. Islah edilir, geliştirilirse ipekçilik de gelişebilir. Bunun için *A. Rasim Paşa,* valiliği sırasında öğretmen getirtmiş, koza yetiştirilmesi çalışmalarında başarılı olunmuştur. Şimdi halk buna daha fazla alıştırılmaya çalışılıyor[45]. Aynı konuya *M. Kâmil Paşa* da dikkat çekiyor[46]. Ayrıca Kâmil Paşa Humus'da zeytin, hurma, üzüm ve incir olmak üzere yüzbinlerce fidan diktirdiğini de belirtiyor[47].

— Libya'da iktisadî değeri olan bazı ziraî ürünler ise, büyük çapta yalnızca bu bölgede bulunmaktadır. Nitekim bunlardan en önemlisi *halfa otu*dur. Yaşken ince, yeşil bir ot olan halfa, kuruduktan sonra sarı bir renk almaktadır. İki üç karış boyundaki halfa, vilâyetin bir çok yerinde kendiliğinden yetişmekte, kısalarından ip, zenbil vb. yapılmakta; uzunları ise kâğıt hammaddesi olarak, balyalanmış halde Avrupa'ya ihrac edilmektedir. Hiç bir emek ve para sarfı gerekmeden, yağmurlardan sonra kendiliğinden çıkan bu ot, *M. Hilâl Efendi*'nin ifadesiyle, Trablusgarb için altın madeni kadar, hatta ondan daha da değerlidir. Çünkü altın madeni işlenmeyi gerektirir. Halbuki bu işlenmeden ve hemen paraya çevrilebilir. M. Hilâl Efendi, günde 1000-1500 deve yükü Trablus'a getirilen halfanın önemini, Anadolu'daki çiftçinin tahıl üretiminde karşılaştığı güçlük ve sonunda elde ettiği gelirle de karşılaştırarak ortaya koymaktadır. Tabiatıyla bu gelirin artarak devamının sağlanması için bazı tedbirler de ön görmektedir. Demir yolu yapımı, makina ile toplanması, daha iyi değerlendirilmesi

44 VI, s. 9; VII, md. 8.
45 VI, s. 9.
46 VIII, md. 9.
47 VIII, md. 6.

gibi[48]. *Kâmil Paşa* da lâyihasında halfa otuna geniş yer vermekte ve bunun vilâyetin ekonomisine olan çok yönlü katkısını açıklamaktadır. Onun konuyla ilgili teklifleri arasında; köklerinin korunması, taşımanın şose yollarda arabalarla gerçekleştirilmesi gibi hususlar yer alır. Ayrıca Kâmil Paşa, İstanbul'da yeni kurulan kâğıt fabrikasının halfa otundan kâğıt imal eder hale getirilmesini de teklif etmektedir ki, bu yapıldığında İstanbul Trablus arasında çalışan *İdare-i Mahsûsa* vapurlarına külliyetli iş çıkacaktır. Libya'nın bu dönemde merkezle muntazam deniz bağlantısının daimî güçlükler arz ettiği düşünülürse, bu teklifin ne derece dikkate değer olduğu daha iyi anlaşılır[49].

— Narenciyenin cinslerinin ıslah edilerek yaygınlaştırılması gerekmektedir[50]. Aynı şekilde bölgede geniş çapta yetişen üzüm ve incirin cinslerinin de ıslah edilmesi ve daha da yaygınlaştırılması gereklidir. Kayısı yetiştirilmesinde de bazı sıkıntılar vardır. Çünki kayısı Trablus'da yetiştirildiği halde yaygınlaştırılamamıştır. Ayrıca bütün bu meyveler yalnızca taze iken tüketilmektedirler. Bunların kurutulması usûlünün İzmir'den getirtilecek bir iki ziraatçı vasıtasıyla öğretilmesi lüzumludur[51].

— Buğday ekiminin teşvik edilerek arttırılması gereklidir[52].

— *Gıryan* kazasında diğer yerlere nisbetle çok daha fazla verimli *zağferân* yetişiyor. Bir defa ekildiğinde yirmi sene mahsul alınabiliyor. Bunun yaygınlaştırılmasında büyük yarar vardır. Çünkü zağferân buğday ve arpadan yüz misli daha menfaatlidir. Trablus'da kıyyesi 400 kuruşa satılırken, nümûne olarak *Ahmed Tevfik Bey* tarafından İstanbul'a getirilmiş, bir dirhemine beş kuruş verilmiştir. Demekki kıyyesi 2000 kuruşa satılabilecektir[53].

48 V, Mukaddime ve md. 12, 13; Halfa için ayr. I, md. 1; IV, md. 13, 14; V, s. 2.

49 VIII, md. 8. Burada söz konusu edilen 19 Haziran 1890'da temeli atılarak ancak 1894'te üretime başlanacak olan Hamidiye Kâğıt Fabrikası olmalıdır. Bkz. Mehmet Ali Kâğıtçı, «Kağıt», *Aylık Ansiklopedi,* İstanbul 1945, I, 216-218.

50 VIII, md. 5.

51 VIII, md. 7.

52 VII, md. 2.

53 VII, md. 6.

— *Çiriş otu* yetiştiriciliği yaygınlaştırılmalıdır[54].

— Bölgede şeker kamışı, pamuk ve afyonun kolaylıkla yetiştirilmesi mümkündür. Bunun için halkın alıştırılması ve bunların ekiminin yaygınlaştırılması gereklidir[55]. *Ahmed Tevfik Bey*'in bu teklifini lâyihasını aynı sene vermiş olan *M. Kâmil Paşa* da desteklemekte ve afyonla pamuk ziraatinin halka öğretilerek yaygınlaştırılmasının önemini «*derece-i vücûbdadır*» şeklinde vurgulamaktadır[56].

— Ağaç-yağmur ilişkisi göz önünde bulundurularak, müsait bölgelerde ağaçlandırma yapılmalıdır[57].

— Yeni mahsullerle ilgili *Kâmil Paşa*'nın bir teklifi de şöyledir. Paşa, Trablusgarb'ın her tarafında yaygın bir biçimde bulunan ve kendisinden *hint yağı* çıkarılan *hırva* ağacına dikkat çekmekte ve 2-300 liralık bir yatırımla kurulacak bir fabrika sayesinde bütün ordunun hint yağı ihtiyacının karşılanabileceği gibi, ihracat da yapılabileceğini ifade etmektedir[58].

— Trablusgarb'da ziraatin karşılaştığı problemlerden biri de toprağın mülkiyeti meselesiydi. Çünkü t a p u u s û l ü yerleştirilemediğinden ekilebilir topraklar, yer yer büyük çekişmelere neden olmaktaydı. *Derne Kaimmakamı Ahmed Tevfik Bey*'in lâyihasında bu konu örnekleriyle açıklanmaktadır. Onun şu ifadesi vaziyeti çok güzel açıklıyor: «*Ale'l-umûm arazileri arazî-i gayr-ı mukāsemedir. Yani kim erken kalkar ve kim galip olursa ziraat eder bundan dolayı pek çok mukātele vuku bulup hayli kişi telef olmaktadır... Eğerçi bu gibi her kazada olan araziler satılacak olursa umûm ahali almağa talib olup bundan hazine-i celîle beşyüzbin lira müstefid olacağı gibi mukātelenin önü alınmış olacak*», tabiatıyla sonuçta ziraat de gelişecektir[59].

— Bölge ziraatinin bir sıkıntısı da yeteri kadar insanın bununla meşgul olmaması idi. Burada karşımıza önce göçebelerin

54 VII, md. 9.
55 VII, md. 10.
56 VIII, md. 9.
57 VII, md. 11.
58 VIII, md. 11.
59 VII, md. 1; Ayr. IV, md. 9.

iskânı, sonra da muhacir getirilmesi meselesi çıkmaktadır. Tabiatıyla iskânın ziraat kadar, asayiş ve güvenliğe de katkıları olacaktır. İlk defa *M. Nazif Paşa*'nın sonra da *Hüseyin Hüsnü Bey*'in öne sürdüğü bu hususlar, daha sonra *Ahmed Tevfik Bey*'ce de işlenmiştir. Nitekim A. Tevfik Bey merkeze bağlı Tacura, Cifare ile Humus'a bağlı Zlitan, Mısrata ve Zâviye kazaları için; «*zîrde beyân olunacak mahallerin havası ve suyu gayet mutedil ve münbit olduğundan eğerçi muhacir iskân edilmiş olsa bir iki sene içinde gaip etmiş oldukları eski hallerinden on misline nâil olacakları derkâr...*»dır, demektedir. Onun sahildeki *Kasr-ı Cübeyr* için ön gördüğü muhacir sayısı sekiz onbin hanedir. *Cebel* sancağının da belirli bölgelerine bir o kadar muhacir yerleştirilebilir. Böylece; «*iskân edilen muhacirîn ihya olacağı gibi ziraat ve san'at, bağ ve bahçe yetiştirmek hususunda ebnâ-yı Araba büyük bir mekteb ve gayret olacağı gibi ahalî-i kadîmenin muhacirîn ile ülfet ve ünsiyetleriyle hâl-i bedeviyeti bırakup dâire-i medeniyete girmelerine ve bununla arasıra temerrüd ve isyan vuku'unun men'ine büyük bir sebeb-i vesile olacağı arz olunur*»[60]. *Sadık Müeyyed* ise *Berka* arazisinin verimliliğine dikkat çekmekte ve *Ucla* ve *Calu* kasabaları halkının buraya nakillerini tavsiye etmektedir[61]. Ayrıca o, Bingazi ve çevresinden bazı gençlerin İstanbul'a getirilerek ziraat ve hayvancılık konusundaki okullara yerleştirilmelerini de istemektedir[62].

Libya'nın ekonomisiyle ilgili olarak lâyıhalarda yer alan diğer bazı hususları ise şöylece sıralayabiliriz:

Hayvancılık : Trablusgarb ve Bingazi'de geleneksel usûlle yetiştirilen çok sayıda deve, koyun ve diğer hayvanlar bulunmaktadır. Bunlar bölgenin ekonomik hayatında önemli yer tutmaktadırlar. Lâyıhalarda yer yer bu konuda da teklifler bulunmaktadır[63].

Madenler II. Abdülhamid döneminde Libya'da madenlerle ilgili fazla bir çalışma dikkatimizi çekmemekle birlikte vilâyetin önemli ihraç ürünleri arasında bulunan tuzdan bahsedilebilir. Tuz *Tacura, Kargûra* ve *Bingazi* memlehalarından çıkarılıp

60 VII, md. 4, 5; Ayr. I, md. 1; IV, md. 2.
61 IX, s. 5-6.
62 IX, s. 13.
63 Örnek IV, md. 18.

Osmanlı ülkesinin çeşitli yerlerine götürüldüğü gibi Yunanistan taraflarına da satılmaktadır. Fakat 1886'larda ihracatta bazı güçlükler söz konusudur. Bunun için fiatın 14 paradan 12 paraya indirilmesi yerinde olacaktır[64]. *Hüseyin Hüsnü Bey* Bingazi'de ormanlarla birlikte *Aynu'ş-Şedad* bölgesindeki madenlerin işletmeye açılmasını teklif ediyorsa da, bunların neler olduğundan bahs etmiyor[65].

Sanayî : II. Abdülhamid döneminde Libya'da sanayî denilince aklımıza dokumacılık ve bazı atelye mamulâtı gelmelidir. Nitekim *Hüseyin Hüsnü Bey,* lâyihasının 19. maddesini «*Mahsulât-ı Sınâiye*»ye ayırmıştır. Ona göre bunlar: İpek, pamuk ve yünden yapılan çarşaf, ihram, çeyizlik eşya; pabuç, kundura, çeşitli deriler; sineklik, sigara ağızlığı ve tabakası, baston, fincan, tarak, kupa, taş ve sîm nargile ve çubuk takımı, at koşum eşyası; sandalya, kanape, çekmece, yazıhane, deriden mamul diğer eşyalar; mutfak gereçleri, ziraat aletleri, her çeşit hasır, kilim ve keçedir. Bu haliyle bölgenin dışarıya ihtiyacı ancak % 30 kadardır. Tabiatıyla sınaî üretim içinde bilhassa dikkat çekeni çeşitli dokuma ürünleridir. Lâyihalarda, kolayca gelişme istidadı gösteren bu konu üzerinde bilhassa durulmaktadır. Örnek vermek gerekirse *M. Hilâl Efendi,* Trablus'un sanayiinin Hicaz ve Yemen'den daha iyi olduğunu belirttikten sonra, burada üretilen çarşafların «*gayet zarif*» olduklarını; İstanbul ve diğer bazı yerlere gönderildiklerini ifade ediyor. Onun duyduğuna göre burada böyle ipekten kumaş imal eden tezgâh sayısı 1000'den fazladır[66]. *Ahmed Tevfik Bey* de dokumacılık üzerinde durmakta, Trablus'taki yapağının kalitesinin fevkalâde olduğunu belirttikten sonra; vilâyetteki ihram, kilim ve battaniye tezgâhı sayısının tahminen 10.000 olduğunu, İzmir, Kula ve Kırşehir gibi yerlerden üç-beş halı ustası getirilip, bir iki aylık bir kurs yapılsa halıcılığın çok gelişeceğini belirtmektedir[67]. Benzer fikirleri öne süren *Kâmil Paşa,* fazla olarak tiftik yününün üretiminin arttırılmasının lüzumuna dikkat çekmektedir[68].

64 IV, Giriş ve md. 14.
65 IV, md. 16.
66 V, md. 10.
67 VII, md. 12.
68 VIII, md. 10.

Taşımacılık : Şüphesiz taşımacılık iktisadî hayatın önemli öğelerinden birini oluşturur. Dönemin Libya'sı için konuya yaklaşıldığında iki yönlü bir olguyla karşılaşırız. Bunlardan birincisi ülke içi taşımacılık, ikincisi ise ülkenin dışarıyla ilişkisini temin eden deniz taşımacılığıyla, limanların durumudur. Lâyıha sahipleri her iki konunun da önemini kavramışlar, durumu tasvir etmeleri yanında, çeşitli teklifler getirmişlerdir. Biz önce ülke içi taşımacılığı ele alalım.

Bilindiği gibi Tanzimat ve onu takip eden dönemde, demiryolları bir tarafa bırakılacak olursa Osmanlı kara taşımacılığının hedefi, hayvanlarla ve ancak onların sırtına yüklendiği kadarıyla yapılabilen kara taşımacılığını, arabalarla gerçekleştirebilmektir. Bunun için de her şeyden önce bu taşımacılığa uygun şose yolların yapılması gerekmektedir[69]. Osmanlı ülkesinin uzak bölgelerinden biri olan Trablusgarb Vilâyeti ile Bingazi Müstakil Sancağı için de aynı hususlar büyük çapta geçerlidir. Bununla birlikte bu bölgede yolların durumu ülkenin diğer bir kısım yörelerine göre daha da kötüdür, taşımacılık da genelde develerle gerçekleştirilmektedir. Fakat bölgenin çok geniş olması ve büyük kısımlarının çöllerle kaplı bulunması, ulaşım ve taşımacılıkta ayrıca zorluklar çıkarmaktadır. Nitekim *Hüseyin Hüsnü Bey* 1886 tarihli lâyıhasında, her zaman ücretle hayvan kiralamanın güçlüğü dolayısıyla, ülke içerisinde askerî taşımacılık için, her bir piyade taburunun iki neferle bir deve ve bir beygir ayırması suretiyle 40-50 nefer ile bir o sayıda hayvandan oluşacak bir nakliye bölüğünün kurulmasını teklif etmektedir. Bunlar iki subayın idaresinde «*bir nakliye parkı*» oluşturacaklardır. H. Hüsnü Bey, bölgenin kumluk olması dolayısıyla nakliye bölüğüne araba verilmesini uygun görmemektedir[70]. Burada lâyıha sahibinin yol yapımına değinmeden, eldeki imkânları akılcı bir biçimde kullanmakla yetinmeyi teklif ettiğini görüyoruz. *H. Hüsnü Bey,* lâyıhasının bir başka yerinde ise *Fizan*'ın *Sukne* ve *Gıryan* ile *Gât-Gdames* yollarında taşımacılığa kolaylık olmak üzere münasip noktalara kuyular kazılmasını, ayrıca hem bu yollara ve hem de başka bazı yollara

69 Bkz. Nesimi Yazıcı, «Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı», *OTAM,* Sayı 3 (Ankara 1992).

70 IV, md. 12.

emniyet için jandarma ve asâkir-i nizamiye konulmasını teklif ediyor[71]. *Vali Ahmed Rasim Paşa* ise 1891 tarihli lâyıhasında, her türlü iş için yolculuk etmek mecburiyetinde olanların gecelerini emniyetli bir biçimde geçirmelerini sağlamak üzere, belediye gelirlerinden, kaza ve nahiye merkezleriyle, yollardaki mühim noktalara h a n l a r yaptırdığını ifade etmektedir. Bu hanlar, gelenlerin eşya ve hayvanlarını muhafaza edebilecek yapılardır[72]. Lâyıha sahipleri içinde Libya'da şose yol yapımı ve taşımacılıkta arabaya geçişi ciddi bir biçimde ele alan ve faydalarını dile getirip, gerçekleştirilme vasıtalarını gösteren ise Kâmil Paşa'dır. *Kâmil Paşa* lâyıhasının ikinci maddesinde önce durumu şu şekilde belirliyor: «*Dahilen vilâyetin her tarafına ve hatta nefs-i vilâyette turuk-ı muvâsala gayr-ı muntazam bir halde ve vesâil-i nakliye yalnız develere münhasırdır*». Bu durum ulaşımın güçlüğü yanında, pahalılığına ve zaman kaybına neden olmaktadır. Ticareti zorlaştırmaktadır. Halbuki vilâyet dahilindeki yollar kolayca şose haline getirilebilir. Ama ne valiler, ne de diğer memurlar geçmiş dönemlerde bu konuya önem vermemiş, sonuçta bir karış yol yapılmamıştır. «*Binaenaleyh sâir vilâyât-ı şahânede ittihaz olunan usûle tevfikan bu şoselerin yaptırılması ve arabalarla nakliyâtın icrasına ahalî tedrîcen ve tamîmen alıştırılıp, müşkilât-ı hâzıradan kurtarılma*»lıdır. *Kâmil Paşa* vilâyet dahilinde *Fizan* ciheti kumluk olması dolayısıyla müstesna tutulursa, diğer yolların çok kolay bir biçimde yapılabileceğini ifade etmektedir. Örnek vermek gerekirse, *Trablus-Bingazi* arasında 250 saatlik yolun büyük kısmı zaten tabii şose gibidir. Az bir gayretle yol tesviye edilerek tamamlansa; haberleşme, sivil ve askerî taşımacılık kolaylaşacak, bundan ülke kazançlı çıkacaktır. Zaten *Humus* sancağı ve bütün kazaları bu yol üzerinde olduğu gibi, şimdiye kadar bir türlü gelişemeyen, halbuki dahilî ve haricî siyaset açısından büyük öneme sahip *Sirte kazası* da bu yol güzergâhındadır. *Kâmil Paşa* bu yolun sağlayacağı diğer imkânları da uzun uzun anlatmaktadır. Ona göre bu yol üç yıl içerisinde kolaylıkla bitirilebilir. O demir yollarının gerekliliğini de ayrıca vurgulamaktadır. Kâmil Paşa halfa otu dolayısıyla bir defa daha «*şose yollarının suret-i tanzîmiyle ahalinin arabalara alışıp*

71 IV, md. 12, 15.
72 VI, s. 8.

vesâit-i nakliyeleri(ni) bu arabalara hasretme...»lerinin önemini dile getiriyor[73].

Libya'da taşımacılığın ikinci cephesi ise deniz nakliyâtı ve onunla ilgili problemlerdir. Bu aynı zamanda ülkenin dışıyla bağlantısı açısından önemlidir. Bilindiği gibi Trablus ve Bingazi hem ülkenin ithalât ve ihracatı, hem de *Sudan, Vaday, Burno* ve diğer bölgelerden gelen transit malların yüklendiği limanlardır. Akdenizle olduğu kadar, Cebel-i Tarık bağlantısı dolayısıyla bütün dünya limanlarıyla ilişki içerisindedirler. Bununla birlikte bu limanların; gemilerin kolayca giriş-çıkış yapmaları, yükleme-boşaltma hizmetleri açısından geliştirilmeye ihtiyaçları vardır. Lâyıhalarda gerek bu iki limanda yapılan ve yapılması lüzumlu çalışmalarla, ülkenin gelişmeye müsait *Bumba, Tobruk, Kasr-ı Cübeyr* gibi diğer limanları hakkında bilgi ve teklifler yer alır[74]. Lâyıhalarda deniz taşımacılığının geliştirilmesi söz konusu edilirken, gerek bölge limanları arası ve gerekse Trablus ve Bingazi'nin İstanbul ile olan muntazam deniz taşımacılığı üzerinde de durulmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla İkinci Osmanlılılar Dönemi'nin tamamında İstanbul ile Libya'nın deniz ulaşımında devamlı sıkıntılar söz konusu olmuştur[75].

3 — GÜVENLİK VE ASKERÎ TEDBİRLER

1835'te başlayan İkinci Osmanlı Dönemi başlarında Libya'daki Osmanlı idaresinin karşılaştığı en önemli problem, hakimiyetin ülke bütününe yayılmasıydı. 1858'e gelindiğinde bu mesele önemli ölçüde halledilmiş bulunuyordu. Fakat kabileler arasında çeşitli nedenlerden kaynaklanan geçimsizlikler daima görülmekteydi. Abdülhamid döneminde bir taraftan bu konu, diğer taraftan Tunus'un işgalinin ortaya çıkardığı sınır ve mülteciler meselesi, sahil güvenliği ve kaçakçılığın önlenmesi, yabancı devletlerin emperyalist emelleri, güneyde sahipsiz toprakların durumu gibi problemler gündemdeydi. Tabiatıyla bu sorunlar lâyıhalara da aksetmekte, muhtelif teklifler ortaya konmaktaydı. Nitekim *Vali M. Nazif Paşa,*

73 VIII, md. 2, 8.
74 IV, Mukaddime ve md. 12, 13; V, md. 4, 11, 15; VII, md. 4; LX, s. 7, 11.
75 IV, md. 4, 7; VII, Giriş; VIII, md. 3, 5; IX, s. 7. 11.

çok kısa süren, fakat Trablusgarb'da gerçek ıslahatın başlatıldığı devre olarak kabul edilen valiliği sırasında şu teklifleri ortaya koyuyordu:

Tunus ile Tlablus arasında bulunan Arap aşiretlerinin aralarındaki geçimsizliğe son vermek gerekliydi. Bunun için mülkî tedbirler yanında, askerî birlikler arasında bazı kaydırmalar yapılmalı, yeni iki bölük gönderilmeli, *Nalut* ve *Züvare*'de olduğu gibi el-Kasr diye isimlendirilen iki kışla, bir kaç yere de yirmişer kişilik karakollar inşa edilmeliydi. Bu hususlar temin edilirse; toplanamayan vergiler alınacak, bire seksen hatta yüz veren bu bölgede ziraat gelişip, göçebelerin tedricî olarak iskânları sağlanabilecekti. Tunus hududunda emniyet temin edilecek, *Züvare* limanı çalışabilecekti. Cezayir hududundaki *Gdames*'de de mülkî tedbirlerle birlikte, askerî gücün bir tabura çıkarılması için şimdilik 250 piyade, bir bölük süvari, 50 kuloğlu atlısı, dört seyyar top gönderilmesi gibi uygulamalar lüzumluydu. Bunlar yanında vilâyette genel olarak zaptiye ve jandarma sayısının arttırılması, daha etkili silâhlarla techizleri gerekliydi[76]. Benzer tekliflerin daha sonraki lâyihalarda da, diğer bölgeler için teklif edildiğini görüyoruz.

Bingazi Vali ve Kumandanı *Musa Kâzım Bey* 1885'te Bingazi merkezi ve ona bağlı toprakların korunması yolundaki tekliflerini içeren geniş bir lâyiha hazırlamıştı. Dört büyük sahife halinde düzenlenmiş olan bu lâyihaya ekli krokiler ve haritalar bugün için elimizde bulunmamakla birlikte, yalnızca metin bile lâyiha sahibinin dikkat ve liyâkatini ortaya koymaktadır[77]. Bir sene sonrasının tarihini taşıyan *Miralay Hüseyin Hüsnü Bey*'in lâyihasında ise; Bingazi ile birlikte Trablus'un ve bütün bölgenin korunması için alınan ve alınması gereken tedbirler ortaya konmaktadır[78].

Lâyihalarda üzerinde durulan bir husus da, bölgenin cesur ve askerliğe çok yatkın olan yerlileri tarafından korunmasının teminidir. Nitekim bu konu önce *M. Namık Paşa* tarafından dile getirilmiş, daha sonra *Musa Kâzım, Hüseyin Hüsnü, M. Hilâl Efendi* aynı

76 I, md. 1, 2, 4; IV, md. 6; VIII, md. 23.

77 III.

78 IV, md. 3.

yönde fikirlerini ortaya koymuşlardır[79]. Bilhassa *Hüseyin Hüsnü Bey* bu konuyu çok geniş bir biçimde işlemiş, çeşitli alternatifleri göstermiştir. Ona göre kurulacak mahallî güç 12 alay piyade ve 8 alay süvariye ulaşabilecektir. Bölgenin şartlarına alışık olan bu birlikler, yeterli eğitim ve techizatla takviye edildiğinde bölgenin kolay, ucuz ve etkili bir biçimde müdafaa ve asayişin korunması mümkün olabilecektir. Bölgenin merkeze uzaklığı ve yeterli ulaşım imkânı bulunamadığı bir dönemde, zaten kuloğullarında ve yer yer redif teşkilâtında kullanılan bu usûlün önemi daha iyi anlaşılabilir[80].

Abdülhamid döneminde Libya'da güvenlik söz konusu edildiğinde üzerinde durulması gereken konulardan biri de sahil güvenliği meselesidir. Lâyihalarda bu husus, kaçak silâh ve cephane girişiyle birlikte, vergi kaybını önlemek, kaçakçılığa mani olmak şeklinde dile getirilmekte ve bunun için de sahilde görev yapacak, küçük tonajlı vapurların gerekliliği vurgulanmaktadır[81].

Bölgede asayişle ilgili bir konu da Tunus'un işgalinin ortaya çıkardığı bazı olumsuz gelişmelerdir. Nitekim Trablusgarb Valisi *A. Rasim Paşa,* göreve gelişinin onuncu yılında hazırladığı 1891 tarihli lâyihasında, 1881'deki durumu şu ifadeleriyle açıklamaktadır: «*Velâsiyyemâ Tunus'un Fransızlar tarafından istilâsı ve Trablusgarb hükümetine ve ahaliye karşı Fransız nüfuzunun fevka'l-âde tesirâtı galeyân-ı hased ve garazdan nâşî İtalyanların nazar-ı hırs ve tamalarını bu kıt'a üzerine çevirmiş olduğundan hakikaten politikaca da ziyadesiyle kesb-i nezâket ve ehemmiyet eylediği buhranlı bir zamana tesadüf eylemesiyle derhal fikir ve nazarımı ibtidâ ecnebî nüfûz ve entrikaları tesirâtının uslûb-ı hakîmâne ile mahv ve izâlesine hasr u iştigâl ve ol babda tedabîr ve teşebbüsât-ı müessire i'mâl ve istimâl ederek devlet ve memleketce muzır olan bu ahvâl-i esef-iştimâlin az zaman zarfında ve bir sûret-i sâlime-i müsâlete-şiârîde külliyen men ve ref'iyle bi-lutfihî Teâlâ sâye-i kudret-vâye-i hazret-i padişahîde te'sîr-i nüfûz-ı hükümet ve*

79 II; III; IV, md. 4; V, md. 6.

80 Ayr. bkz. VI, X. Askerî tedbirlerden biri olarak Hüseyin Hüsnü Bey askerî nakliye bölüğü kurulmasını teklif ediyor ki bu orijinal bir öneridir. IV, md. 12. Bölgeden yerli asker alınması son dönemde Yemen'de de uygulanmıştır.

81 I, md. 11; IV, md. 8; X.

temâmi-i muhafaza-i hukuk-ı devlete ve haric ez-uhûd ve selâhiyet ecnebî müdahalâtından memleketi vikâyeye muvaffak oldum»[82].

Askerî konular içerisinde değerlendirilebilecek bir konu da Trablusgarb Vilâyeti ile Bingazi Müstakil Sancağı'nın *hinterlandı* ve büyük devletlerden her hangi birine âit olmayan toprakların durumudur. Lâyihalarda bu konu yalnızca *Hüseyin Hüsnü Bey* tarafından ele alınmaktadır. Buna göre *Sudan, Vaday* ve *Bornu* ticareti açısından önemli olan *Gdames*'e gerekli dikkatin gösterilmesi, lüzumlu tedbirlerin alınması, Fransızların teşebbüslerinin önlenmesi gerekir[83].

4 — İDARÎ KONULAR VE MEMURLAR

Lâyihalarda bölgedeki idarî yapıyla birlikte bu yapının daha düzenli çalıştırılması, memurların daha verimli hizmet verebilmesiyle ilgili müşahede ve tekliflerle de karşılaşırız. Nitekim bir örnek vermek gerekirse, Nisan 1885 tarihli lâyihasında *Musa Kâzım Bey, Derne* ile *Bingazi* arasında yüz saatlik bir mesafe bulunduğunu, burada göçebe nüfusun çok yoğun olduğunu, idarî yönden bir kısım sıkıntının önünü almak için *Merc* veya *Messa*'nın mutasarrıflık merkezi yapılmasını teklif ediyordu[84]. Benzer veya diğer bazı gerekçelerle *Hüseyin Hüsnü Bey* de Trablusgarb vilâyetinde *Mısrata* ve *Züvare;* Bingazi'de *Derne'nin* liva haline getirilmesini teklif ediyordu[85]. Öte yandan *Sadık Müeyyed, Kufra*'nın kaimmakamlık haline getirilmesinin uygun olacağını ifade ediyordu[86]. *Ahmed Rasim Paşa* ise, valiliği döneminde başta belediye teşkilâtını yaygınlaştırmak olmak üzere idareyi düzenleyici bir çok tedbirler almıştı[87].

Tabiatıyla lâyihalarda bölgede görev yapan memurların durumları da yer yer değerlendirilmekte, düzenli bir idare için onlar-

82 VI, s. 1. Fransız konsolosunun Tunus muhacirleriyle ilgili girişimine mani olması hakkında A. Nazif Bey bilgi veriyor. I, Arzda.

83 IV, md. 5. Krş. A. Çaycı, A.g.e., s. 36-39. Yazar bu belgeyi kullanmamıştır.

84 III, s. 4.

85 IV, md. 5.

86 IX, s. 3.

87 VI, s. 2, 4; Ayr. bkz. II.

la ilgili olarak yapılabilecek olan ve yapılması gerekenler anlatılmaktadır. Nitekim Trablusgarb'da ıslahat çabaları açısından önemli bir başlangıç teşkil eden *M. Nazif Paşa*'nın lâyihasında, konuyla ilgili olarak hem özel, hem de genel değerlendirmeler söz konusudur. O, Cezayir sınırındaki *Gdames*'in, zaten var olan önemi yanında, Cezayir'den sonra Tunus'un da Fransızlar tarafından işgaliyle ortaya çıkan hudut meselesi ve Sudan ticaret yolunun güzergâhı dolayısıyla mevkiinin nezaketine değindikten sonra, buraya gönderilecek kaimmakamın, özellikle «*ahvâl-i mahalliyeye vâkıf, mücerreb ve muktedir*» bir kişi olması gerektiğini vurgulamaktadır. Tabiatıyla bu özellikleri taşıyan bir kişiye, bölgenin uzaklığı, hayat şartlarının güçlüğü, fiyatların yüksekliği dolayısıyla yeterli maaşın da verilmesi gerekecektir. Halbuki daha önce mutasarrıflık makamında olan buradaki kaimmakamın maaşı 7500 kuruş iken, yapılan tenkihatta 1800 kuruşa indirilmiştir. Bu maaşla buraya aranılan kaimmakamı göndermek imkânsızdır. Bu nedenle kaimmakamlık maaşının asgari 3000 kuruş olması ve ileride burann mutasarrıflık haline getirilmesi gerekecektir. Bu teklif *Meclis-i Umumî*'de uygun karşılanmakla birlikte, *Gdames*'in hemen mutasarrıflık haline getirilmesi, maaşın 5000 kuruşa çıkarılması, «*dirâyet ve fetâneti ve o mevkice malumât-ı tâmmesiyle hüsn-i idareye iktidar ve liyâkati cümle indinde musaddak olan*» *Zâviye* kazası kaimmakamı *Trabluslu Ahmed Bey*'in rütbesinin mirlivâlığa yükseltilmesiyle Gdames'e mutasarrıf tayininin Bâbıâli'ye teklifi kararlaştırılmıştır. *M. Nazif Paşa* bu özel durum yanında, bölgede görev yapan şer'iye, mülkiye ve maliye memurlarının durumuyla da genel olarak ilgilenmekte ve yine yetersiz maaş konusuna değinmektedir. Valinin belirttiğine göre buradaki memurların maaşı başlangıçta düşük tutulduğu gibi, daha sonra yapılan tenkihatta iyice azalmıştır. En büyük kazanın kaimmakam maaşı 1350'den 700'e, müdürlerin 300'e ve bazen 150'ye kadar indiği gibi, sancak naiblerinin maaşları 540 kuruşa kadar düşmüştür. Tabiatıyla «*bu kadar maaş ile müstakîm ve muktedir memur tedarik ve istihdamı nâ-kābil ve hâl-i hâzırının devamı ise muzır olduğundan*» memurlara yeterli maaş verilmesi gerekmektedir[88].

88 I, md. 2, 9.

Memurlarla ilgili bir husus da bölge halkının konuştuğu Arapçayı bilmelerinin gereğidir. Yeterli *Arapça* bilmeyenlerin yöre insanına hizmet vermesi mümkün değildir. *Miralay Hüseyin Hüsnü Bey,* bu bölgede *Türkçe* öğretmenin gereğini ve yollarını gösterirken, görevlendirilecek memurların Arapça bilmelerinin lüzûmu üzerinde de özellikle durmaktadır. Tabiatıyla memurların ahlâklı, yetenekli, hizmet alanlarında iyi yetişmiş, ehliyet ve liyâkat sahibi olmalarının lüzûmu da açıktır.

Vilâyet dahilindeki halkın durumlarının incelenip memurların da periyodik bir biçimde kontrol ve teftişten geçirilmelerinde sayısız faydalar vardır. Uzunca bir süreden beri bölgeye gönderilen valiler içerisinde *Cezayirli Ali Rıza Paşa*'dan başka bu konuya fazla bir önem veren olmamıştır. Hiç olmazsa her sene ilkbaharda biri mülkî, biri adlî olmak üzere komisyonlar tertip edilmeli, bunlar bütün bölgeyi taramalıdırlar. Sonuçta üç nüsha olarak düzenleyecekleri detaylı raporlardan biri vilâyete, biri en büyük adliye memuruna, üçüncüsü de kumandanlığa verilmelidir. Bundan başka bu üç makamın mühürleyeceği bir rapor da İstanbul'a *Dahiliye Nezareti*'ne gönderilmelidir. Neticede bu raporlar üzerine neler yapıldığının belirlenmesi için İstanbul'dan iki senede bir müfettişler gönderilmeli, bunlara rehber olmak üzere, daha önce vilâyetten Dahiliye Nezareti'ne ulaştırılan raporlar verilmelidir. Bunlar da yapacakları teftişin sonuçlarını merkeze vereceklerinden, bölgedeki aksaklıklar, teklif edilen tedbirler, uygulamalar topluca görülebilecektir[89]. Vilâyetin teftişi konusu *M. Nazif Paşa* tarafından, veciz bir biçimde şu şekilde dile getirilmiştir: «*Enderûn-ı vilâyetin teftiş ve hakāik-i ahvâliyle malumât-ı sahihaya dest-res olunmak ve meşâyıh ve urbâna icrâ-yı nasâyıh ve tebliğât-ı lâzıme ile iktizâ edenleri taltif kılınmak ve memurîn-i şer'iye ve mülkiye ve maliye ve zaptiye içinde sülûk ve sîretleri ve derece-i iktidar ve idareleri muvâfık-ı matlûb olup-olmayanların tahkîk ve temyiziyle ıslahât ve tanzimât-ı muktaziyeye bakılmak üzere mücerreb ve emin ve muktedir bir hey'et-i teftişiye tayini hususunun müzakeresi*»[90].

89 VIII, md. 13, 14, 15, 16; Ayr. bkz. IV, md. 16; X, s. 1.
90 I, md. 7.

5 — EĞİTİM - ÖĞRETİM KONUSU

Lâyihalarda eğitim-öğretimle ilgili hususlar yer yer dile getirilmekte ve yapılması gerekenler ortaya konmaktadır. Bununla birlikte burada dikkati çeken husus, çeşitli okullar açılması veya yerli halkın çocuklarının devlet merkezindeki bazı okullarda okutulması yanında, bölgede *Türkçe*nin yayılması çabalarının çoğu defa birlikte ele alınmış olmasıdır. Bilindiği gibi Osmanlı yöneticileri, devlet bünyesini oluşturan değişik etnik topluluklara, Türkçenin öğretilmesi yönünde, uzun yüzyıllar fazla bir çaba harcamamışlardır. Ancak devlet hizmetinde bulunanlar Türkçeyi mecburen öğrenmişlerdir. Nitekim 1831'de resmî devlet gazetesi *Takvim-i Vekayi* çıktığında yöneticiler, idarelerindeki değişik diller konuşan halka ulaşmada, kolaycı bir yol seçerek gazetenin onların dilleriyle de yayınlanmasını sağlamışlardır. Bizim görebildiğimiz kadarıyla bu sırada ülkede Türkçenin yaygınlaştırılması yönünde bir faaliyet söz konusu değildir. Bilindiği gibi devletin resmî dilinin *Türkçe* olduğu hususu, 1876'da *Teşkilât-ı Esasiye* kanununda yer almıştır[91]. Lâyihalarda bu hedef doğrultusunda önemli tekliflerle karşılaşıyoruz. Nitekim bizim değerlendirdiğimiz lâyihaların en eski tarihlisi olan 13 Haziran 1881 tarihli ve 15 maddelik lâyihasının 13. maddesinde *Vali M. Nazif Paşa* bu konuda aynen şu teklifi ortaya koymuştur: «*Tamim ve tevsî-i maârifle beraber ahaliye devletin lisanı dahi öğredilmek için Dersaadet'den gayet müstaid ve muktedir bir muallim talebiyle şimdilik merkez-i vilâyette bir ibtidaiye mektebi tesis ve küşad olunması*». Valinin bu teklifi *Meclis-i Umumî* tarafından da çok olumlu karşılanıyor, mektebin hazırlanmasıyla *Belediye* görevlendiriliyor, muallimin de İstanbul'dan getirtilmesi uygun görülüyordu[92]. Maamafih bölgede Türkçe öğretilmesi çabalarıyla ilgili çok daha eski tarihli bir belgeye de sahip bulunmaktayız. *Meclis-i Maarif-i Umûmiye*'nin 14 Şaban 1263/28 Temmuz 1847 tarihli mazbatasından öğrendiğimize göre, Trablusgarb valisi (muhtemelen M. Emin Paşa) gönder-

91 Ali İhsan Gencer, «İlk Osmanlı Anayasasında Türkçenin Resmî Dil Olarak Kabulü Meselesi», *Kanun-u Esasî'nin 100. Yılı Armağan*, Ankara 1978, s. 183-189.

92 I, md. 13.

diği bir tahrirâtında; Trablusgarb ve Bingazi'de ellişer çocuğun okuyabileceği «*birer mekteb inşa olunup derunlarında bulunacak etfâl-i müslimîne Türkçe ve sâir lüzûmu derkâr olan fünûn-ı mütenevvia talim*» olunacaktır, demektedir. *Meclis-i Maarif* bu girişimi; «*ahali ve tebeanın matbûu oldukları devletin lisanını öğrendikleri halde emir ve tenbihe dair kendilere taraf-ı devletten gönderilecek evrâk-ı lâzımeyi bilâ-vasıta tefhim eylemek misillû ve sâir gûne gerek matbû ve gerek tabîce fevâid-i külliye hasıl olacağına binâen*» hemen uygulanmasını kabul etmiştir[93]. Fakat gerek *Vali M. Emin Paşa*'nın girişimi ve gerekse *M. Nazif Paşa*'nın teklifleri yeterli olumlu sonuçların ortaya çıkabilmesi için kâfi gelmemiş olmalıdır ki, Eylül 1892 tarihli lâyıhasında Kâmil Paşa eğitim-öğretim ve Türkçe konusu üzerinde uzun uzun durmaktadır. Ona göre vilâyette «*maarif pek noksan olduğu şöyle dursun devlet-i ebed-müddet-i Osmaniyenin lisan-ı resmîsi olan lisan-ı azbu'l-beyân-ı Türkîde okuyup yazmak ve tekellüm etmek umûm için farz mertebesinde iken umûm vilâyette ellibin nüfusta bir nisbette*» Türkçe bilen bulunmamaktadır. Bunun sebebi valiler ve memurların bu konuya kasten veya ihmal sebebiyle yeterli özeni göstermemiş olmalarıdır. Onun fikrince bu hususu gerçekleştirmek için öncelikle vilâyete dirayetli, *Arapça* bilir bir *Maarif Müdürü*'nün tayini gerekmektedir. İbtidaîlerde *Kur'ân* tilâvetinden sonra *Türkçe* okutulmalıdır. Vilâyet merkezinde *Daru'l-Muallimîn* gibi bir okul kurularak öncelikle *Türkçe* bilir öğretmenler yetiştirilmeli ve okullara bunlar tayin edilmelidir. Daha başka bazı tedbirleri de ön gören *Kâmil Paşa,* bu yolla dört beş senede maksadın büyük bir nisbette hasıl olabileceğini ifade etmektedir.

Kâmil Paşa'ya göre bölge halkının Türkçe bilmemeleri, devlet kapısında haklarını müdafaa edememelerine, özellikle mahkemelerde güçlüklerle karşılaşmalarına, sıkıntıya düşmelerine neden olmaktadır. Bu durumun çok sayıdaki olumsuz sonuçlarından örnekler veren Kâmil Paşa, mahkeme heyetinin de çok defa Türkçe bilmemesinden yakınmaktadır. Bunun için bölgede adalet teşkilatında görev yapacakların, ahlâk ve iktidarca emsallerinin en güzidelerinden oldukları gibi «*güzelce Türkçe ve kanun ve Arapça bilenlerden*» olmaları gerekir. Meslekî bilgileri yanında Türkçe bi-

93 BOA, A. MKT., 91, 52.

lir olma özelliği mülkî idarenin muhtelif şubelerinde görevli memurlar için de aynen geçerlidir[94].

Lâyıhalarda Trablusgarb ve Bingazi'de okulların durumu, açılan ve açılması gereken öğretim kurumları ile ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Nitekim *Hüseyin Hüsnü Bey,* ilköğretimin yeterli kabul edilebileceğini, bununla birlikte vilâyet genelinde, belirttiği değişik merkezlerde birer *Mekteb-i İdadi ve Sanayi,* iki *Mekteb-i Rüştiye-i Askerî,* altı *Mekteb-i Rüştiye-i Mülkiye* açılmasının gereğini vurguluyor[95]. *Ahmed Rasim Paşa* ise Trablusgarb'da leylî ve neharî olmak üzere açılışını gerçekleştirdiği *Mekteb-i Rüştiye-i Askerî*'den söz etmektedir[96]. *Ahmed Tevfik Bey,* vakıflarla desteklenen geleneksel ilköğretimden bahsetmekte, bazı derslerin, bu arada *Osmanlıca* yazı dersinin ilâvesini teklif etmektedir[97]. *Kâmil Paşa* ise, bölgede eğitim-öğretim sahasındaki geriliği dile getirdikten sonra, pratik eğitime önem verilmesini istemektedir. Bunun için *Mekteb-i Sanayi* şeklinde, ziraat ve sanayi bölümleri olan bir okul oluşturulmalıdır. Sanayi kısmına kızlar da alınmalı; burada halı, seccade, ipekii, pamuklu, yünlü dokumacılık için İzmir, Ankara, Halep vesair yerlerden gelen öğretmenler görev yapmalıdırlar. Daha sonra mezunlar, kendi bölgelerinde bu öğretimi devam ettireceklerdir. Ziraat bölümünde ise, modern çiftçilik öğretilmeli, yeni ürünlerin yetiştirilmesine, olanların ıslahına çalışılmalı, ahali âletli ziraate alıştırılmalıdır. *Kufra*'ya giden *Sadık Müeyyed* de lâyıhasında «*Mekâtib*»e bir bölüm ayırmış bulunmaktadır. O, Bingazi'deki okulların azlığından ve öğretimin yeterince düzenlenememiş olmasından söz ederek, yeni okulların açılmasını, buralardan mezun olanların İstanbul'da öğrenimlerini tamamlamalarını teklif etmektedir[98].

6 — VERGİ TOPLAMA KONUSU

Her devlet gibi Osmanlı Devleti de, tebeasına hizmet götürebilmek için paraya, bunun için de vergi almaya muhtaçtı. Tabia-

94 VIII, md. 13, 14, 15.
95 IV, md. 10.
96 VI, s. 8.
97 VII, md. 13.
98 VIII, md. 5, 13, 16; IX, s. 12-13.

tıyla verginin âdil ve düzenli bir biçimde tevzîi, alımı ve eksiksiz bir biçimde devlet hazinesine ulaştırılması gerekliydi. Bu doğrultuda Libya'daki uygulamalar, inceleme imkânı bulduğumuz on lâyıhanın altısında, oldukça geniş bir şekilde yer almakta[99], daha âdil ve düzenli vergi toplama yönünde fikirler ortaya konmaktadır. Buna göre bu sahadaki aksaklıkları şu şekilde belirlemek mümkündür:

a — Bazı kaza ve kabilelerden geçmiş yıllara âit vergilerin alınması gerekmektedir.

b — Vergiler *meşâyih* aracılığıyla toplanmakta, bu sırada bazı aksaklıklar söz konusu olmaktadır. Çünkü şeyhler kayıtlara dikkat etmemektedirler.

c — Vergi vaz', tarh ve cibâyetinde bazı aksaklıklar bulunmaktadır.

d — Vergi toplanmasına esas olan bilgiler 1251/1835'in bilgileridir. Bunların güncelleştirilmesi gerekir.

e — Vergi tahsilinde asker istihdamı hoş olmamaktadır.

Vergilerle ilgili olarak yapılması gerekenler ve yapılanlar ise şunlardır:

a — Geçmiş senelerden kalan bir kısım vergiler afvedilerek, bundan sonrasının muntazaman toplanmasının temini gerekir.

b — Vergiye konu olan kaynaklar hakkındaki bilgilerin güncelleştirilmesi lüzumludur. Örnek: Hurma ve zeytin ağacı ile koyunlardan alınan vergilerin, her sene yeni sayımlara göre alınması gerekir.

c — Trablusgarb'da vergileri devlet şeyhler vasıtasıyla toplamakta, *Makāme* denilen bu hizmetleri karşılığında kendilerinin mahsulünden 25 kile arpa, 18 kile buğday ve 88 kıyye zeytin yağı öşürden muaf tutulmaktaydı. Tabiatıyla çok sayıdaki büyüklü küçüklü kabileler yanında, bazı defalar bir kabilede birden fazla şeyh bulunması, bazı suistimaller yanında adaletsiz bir durumu da ortaya çıkarıyordu. *A. Rasim Paşa* 301/1885 senesinde bu uygulama-

99 I, md. 1, 4, 8; IV, md. 16; VI, s. 2, 3, 4; VIII, md. 17-18; IX, s. 4, 8, 9, 10; X, s. 2.

yı şu şekilde değiştirmişti. Her kabilenin bir şeyhi olacaktı, bu şeyhlerin de kabilesinin nüfus ve vergi durumu 10.000 guruş ise rub-ı makāme, 20.000 guruş ise nısf-ı makāme, 20.000 guruşdan yukarıysa tam makāme olarak öşürden muafiyetleri kararlaştırılmıştı. Bu sayede senelik vergi gelirleri 200.000 guruşdan fazla artmıştı.

d — Asayişin düzenlenmesiyle, ziraat gelişmiş, vergi gelirleri artmıştır.

e — Balık vergisi yalnız Trablus'da alınırken bütün sahile yayılması sağlanmıştır.

f — *Cidarî* denilen kök boyadan vergi alınmaya başlandı.

g — Kuloğullarının, bazı meşayih ve evlâtlarının, Evlâd-ı Buseyf kabilesinin, murabıtların, Trablus merkezinde oturanların vergi ve öşür muafiyetlerinin kaldırılması gerekmektedir.

h — Vergi toplamak için nüfus tahriri gerekir. Fakat bunda bazı sıkıntılar vardır. Bunun için şeyhlere her sayfası üç parçalı makbuz defterleri dağıtılsa ve toplanan vergi bunlara işlense, sonuçta bunların biri mühürlenip alınan vergi karşılığı mükellefe verilse, diğeri hesapları belirlemek için şeyhte kalsa, üçüncü kısım ise hükümete teslim edilse bu sayede kayıtlar muntazam olduğu gibi vergi mükellefleri de bilinebilir.

ı — Zeytin yağı, zeytin ve hurmadan öşür alınıyor. Ayrıca bunların ağacından 50-60 para toplanıyor ki, bu ikincisinin kaldırılması, ağaçların çoğalması açısından gereklidir.

7 — ADLÎ DURUM

Lâyıhalarda bölgedeki adalet teşkilâtıyla ilgili bazı şikâyetlerle karşılaşıyoruz. Nitekim 1881'de Trablusgarb Valisi *M. Nazif Paşa* kazalarda *Bidâyet Mahkemesi* bulunmadığından şikâyet ederken: «*bazılarında eski usûl üzere deâvî meclisleri var ise de o da gayr-ı muntazam bulunup umûr ve deâvî yolsuz bir halde cereyân eylediğinden*» demekte ve âzâlarının âşar ve vergi muâfiyetinin kaldırılarak 150'şer guruş maaş tahsisini teklif etmekteydi. Valinin bu teklifi *Meclis-i Umumî* tarafından da uygun karşılanmış ve durumun *Meşîhat* ile *Adliye Nezareti*'ne bildirilmesine karar veril-

miştir[100]. 1892'de *Kâmil Paşa* ise adalet sistemi ile ilgili görüşlerini, devletin resmî dili Türkçenin öğretilmesi konusuyla birlikte ele almakta ve kanunların bilinememesi dolayısıyla adalet tevzîinin yeterli olamadığını ifade etmektedir. O sırada Trablusgarb'da yalnızca iki avukat bulunmaktadır. Ona göre adalet sistemi çok yavaş işlemektedir. Kayıtlar yetersizdir. Haksız mahkumiyetler söz konusudur. Bunların önlenmesi için bütün vilâyetin adalet teşkilâtının ciddî bir teftişten geçirilmesi gerekir. Ayrıca bölgeye ahlâklı, muktedir, Türkçe-Arapça bilir adliye görevlileri tayin edilmeli, eldeki memurların da hizmet içinde eğitilmelerine gayret edilmelidir[101]. Kâmil Paşa'dan üçbuçuk sene sonra (1896) *Kufra*'da *Şeyh Sunusî*'ye gönderilen *Sadık Müeyyed* de Bingazi bölgesinde mahkeme teşkilâtının yetersizliğinden şikâyetçidir. Mahkeme ancak 15-20 günlük mesafede bulunduğundan, yerli halk oraya gidememekte ve adaleti kendi usûllerine göre, uygun olmayan bir biçimde, tevzi etmektedirler[102]. Maamafih bu aksaklıkların zaman içerisinde büyük çapta giderilmiş olduğunu kabul etmek gerekir.

8 — HABERLEŞME HİZMETLERİ

Bölgede haberleşme hizmetleri denildiğinde konunun iki yönlü olarak ele alınması gerekir. Bunlardan birincisi vilâyetin kendi içerisindeki, ikincisi ise vilâyetin ülkenin diğer yerleri ile olan haberleşmesidir. Haberleşme vasıtası da posta ve telgraf olmak üzere ikidir. Lâyıhalardan anlaşıldığı kadarıyla haberleşme konusu, bu bölge için önemini devamlı olarak korumuş olmasına rağmen, yeterince halledilememiştir. Vali *M. Nazif Paşa,* Haziran 1881 tarihli lâyıhasında Trablusgarb Vilâyeti'ni oluşturan üç liva arasında muntazam postaların işletilmesinin gereğini vurguluyordu[103]. Aradan beş sene geçtiğinde *Hüseyin Hüsnü Bey* ise, hem posta ve hem de telgraf konusuna dikkatleri çekmekte idi[104]. *Musa Kâzım Bey,* Nisan 1885 tarihli lâyıhasında Bingazi Sancağının korunması için alınabilecek tedbirleri teferruatlı bir biçimde anlatırken, Sancağın

100 I, md. 14.
101 VIII, md. 13, 14, 15.
102 IX, s. 10-11.
103 I, md. 10.
104 IV, md. 7.

kendi içinde ve İstanbul'la telgraf haberleşmesinin teminine büyük önem atfetmektedir[105]. Bu alanda en önemli uygulamalar ise *A. Rasim Paşa*'nın valiliği döneminde gerçekleştirilmiştir. Paşa 1891 tarihli lâyihasında Fizan sancağı ile bitmek üzere olan *Sirt* ve *Gdames* kazaları haricindeki bütün merkezlerin telgraf haberleşmesinin gerçekleştiğini, Trablusgarb Vilâyeti'nin tamamında muntazam postalar işlediğini bildirmektedir[106]. Bir sene sonra lâyihasını sunan *Kâmil Paşa* da, telgraf hatlarının yörede tamamlanmasını, özellikle Bingazi'nin İstanbul'la telgraf bağlantısının teminini istiyordu[107]. Fakat 1896'da *Sadık Müeyyed,* hattın Bingazi-Mısrata arasının hâlâ yapılmadığını, bunun tamamlanması gerektiğini ileri sürüyordu[108].

9 — KULOĞULLARI

Kuloğulları, diğer Garb Ocakları gibi, Trablusgarb'a giden Türk asker ve memurların yerli kadınlarla evlenmeleri sonucunda onların soyundan ortaya çıkan ictimaî bir sınıftır. Bunlar yerlilerden ayrı hususî bir sınıf oluştururlardı. Ülkenin bazı bölgelerine yerleşmiş olan Kuloğulları, Başağa denen ve hükümetce tayin edilen birinin yönetiminde bulunurlardı. Bir kısım vergilerden muaf tutulan Kuloğulları, buna karşılık bazı görevleri üstlenmişlerdi. Lâyihalarda bunlarla ilgili olarak da bazı kayıtlar bulunmaktadır. Nitekim 1881'de *Vali Nazif Paşa* bunların, Trablus çevresinde 1200 süvari ve 2800 piyade başıbozuk asker olmak üzere meccanen hizmet gördüklerini, âşâr ve vergiden muaf olarak Başağalık namıyla bir idare altında bulunduklarını, fakat bu halleriyle kendilerinden yeterince faydalanılamadığını belirtmektedir. Ona göre Kuloğulları yeni bir düzenlemeye muhtaçtır. Bu sıradaki *Başağa Hacı Mehmed Efendi* ise, malumât ve kıdemine rağmen, vücutça bu görevi yapmakta güçlük çekmektedir. Humus'ta bakaya kalan vergilerin toplanmasında yardımcı olmak üzere bunlardan 200 süvarinin gönderilmesini teklif etmektedir[109]. *Hüseyin Hüsnü Bey* ise, Eylül 1886 tarihli lâyihasında, Trablusgarb'da yerliler-

105 III, s. 4.
106 VI, s. 8.
107 VIII, md. 4.
108 IX, s. 7.

den asker yetiştirilmesinin önemi üzerinde dururken, o sırada *Münşiye, Verşiffane* ve *Cevarî*'de 4000 piyade ve 1200 süvari Kuloğlu askeri bulunduğunu belirtmekte, bazı bölgelerde vergi tahsil ve celb hizmetinde Kuloğlu ve jandarma istihdamından vaz geçilmesini teklif etmektedir[110]. *A. Rasim Paşa* ise, Kuloğullarının sayısını tahminen 30.000 olarak vermekte ve bunların vergi, âşâr ve benzeri her türlü muafiyetlerinin kaldırılmasını istemektedir[111].

10 — ÇEŞİTLİ KONULAR

Lâyihalarda başlı başına yer almakta olan ve yukarıda ele aldığımız konular yanında, müteferrik bazı hususlara da değinildiği görülür. Bu durum lâyiha sahibinin ilgi alanıyla alakalı olabileceği gibi, lâyihanın hazırlanış tarihindeki gelişmelerle de alâkalı olabilir. Bu vesileyle lâyihalarda görülen ve yukarıda ele alınmayan hususlardan bir kaçına kısaca değinelim.

Vali M. Nazif Paşa Trablusgarb'ın, *Musa Kâzım Bey* de Bingazi'nin haritalarının yapılması konusu üzerinde duruyorlar. Her ikisi de bölgenin eksiksiz bilinebilmesi, sınırlarının iyi çizilebilmesi için haritanın önemini vurgulayarak, bu işin ciddî bir biçimde ele alınmasını teklif ediyorlar. Bilindiği gibi M. Nazif Paşa'nın lâyihasını hazırladığı dönem itibarıyla vilâyetin en önemli problemlerinden biri, Tunus'la olan sınır ve Trablusgarb'a geçmiş olan Tunus'lu göçmenlerle, sınır tanımayan bazı göçebe kabilelerin vaziyetleri idi. İşte bu durum lâyihada bilhassa askerî tedbirlere önem verilmesi, vilâyetin haritasının yapılması isteği olarak aksini bulmuştur. *Musa Kâzım Bey*'in lâyihası ise, zaten askerî tedbirler için, Bingazi'nin müdafaası şartlarını ortaya koymak amacıyla hazırlanmıştır ve kendisi bir harita yaptıysa da, bunun uzman kişilerce geliştirilmesi teklifini getirmiştir[112].

109 I, md. 5, 6.

110 IV, md. 4, 16.

111 VI, s. 3; III; Ayr. bkz. Kuloğulları Namık Paşa döneminde bir düzenlemeye tabi tutularak kendilerinden Hamidiye Taburları teşkil edildiği gibi, Hafız Mehmed Paşa'nın valiliği döneminde 1900'de Başağalık ve Kuloğullarının muâfiyetleri kaldırılmıştır. M. Nuri-M. Naci, *a.g.e.*, s. 160; İlter, *a.g.e.*, III, s. 250- 256.

112 I, md. 12; III, s. 4.

Sağlık hizmetleri ise, *Miralay Hüseyin Hüsnü* ile *Ahmed Tevfik Bey*'in dikkatlerini çekmiştir. *Miralay Hüseyin Hüsnü,* vilâyette doktor azlığının ortaya çıkardığı mahzurlardan söz ederek, belediyesi olan merkezlerde «*memleket tabibi*» adıyla görev yapmak üzere onbir doktorun, ayrıca diğer bir kısım yerlere birer hemşire (kâbile) tayiniyle, Trablusgarb ve Bingazi'de birer mevkî hastahanesi kurulmasının uygun olacağını belirtmiştir[113]. *A. Rasim Paşa* döneminde Trablusgarb'da yüz yataklı bir hastahane ve doktorlar bulunduğunu biliyoruz[114]. Fakat Eylül 1892'de *Kâmil Paşa,* hâlâ sağlık hizmetlerinin yetersizliğinden bahsetmektedir. Ona göre belediyeler, oldukça yeterli gelirleri olduğu halde belediye tabibi bulundurmamaktaydılar. Bu durum her hangi bir bulaşıcı hastalığın büyük sıkıntılar çıkarmasına neden olabilirdi. Kâmil Paşa çözüm olarak, bölgeden her sene yeterli sayıdaki çocuğun İstanbul'da Tıb tahsiline gönderilmesini istiyordu. Kısa vadede ise sancak merkezleri ile büyük kazalara, ücretleri belediyelerce ödenecek birer doktor ve eczacının tayinini gerekli görmekteydi[115].

Hayatın her cephesini kapsayabildiğini ifade ettiğimiz lâyıhalarda, yer yer çok enteresan tekliflerle de karşılaşıyoruz. Bunlardan biri de *Ahmed Tevfik Bey*'in gizli kölelikle ilgili önerisidir. Lâyıhadan öğrendiğimize göre gerek Trablus ve gerekse Yemen'de yerli tüccarlar, yasaklanmış olmasına rağmen Sudan ve Habeşistan'dan bir hayli *esir* getirmektedirler. Gizlice satılan bu esirler belirlendiğinde, sahiplerinden alınıp azad edilmektedirler. Fakat çoğunluğu kadın veya bir mesleği olmayan bu kişilere, kimse iş vermemektedir. Sonuçta sokak ortasında aç ve açıkta kalan bu kişiler, hırsızlığa teşebbüslerinde yakalanıp hapishanelere konulmaktadırlar. Senede en az üç beşyüz esir bu şekilde azad edilmekte ve sonra da hapishaneye düşmektedir. Bu sefaleti önlemek üzere bunlar, kadınlı erkekli belirli bir yere, meselâ Trablusgarb'da Sirt civarına yerleştirilip, kendilerine bir senelik yiyecek ve tohumluk verilse, üç beş sene içinde üç beşbin haneli bir kaza oluşur, sefalet de önlenir[116].

113 IV, md. 11.
114 M. Nuri-M. Naci, *a.g.e.,* s. 165.
115 VIII, md. 22.
116 VII, md. 15.

Son olarak *Sadık Müeyyed* lâyihasındaki şu ifadelerle: «*Kufra'ya şimdiye kadar hiç bir devlet memuru gitmediği gibi oraları hiç bir devletin sancağını görmemiş olmağla bu kerre kâfile-i çâlkerânemin rehber-i tevfiki olmak üzere birlikte iki aded sancak-ı âl-i Osmanî aldığımdan Sahrayı Kebîr bunların temevvücüyle şeref-yâb olduğu gibi Kufra dahi ilk defa olmak üzere bunlarla şâduman oldu*»[117] ve Bingazi sabık mutasarrıfı *Ömer Âlî Bey*'in 1908'de bölgeyle ilgili İtalyan girişim ve emellerinin önemine değindiğini belirterek bu bölümü bitirelim[118].

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bu tebliğ, lâyihalarda dile getirilen eksikliklerin, ortaya konan tekliflerin ne ölçüde gerçekleştirildiğini göstermeyi amaçlamamaktadır. Zaten böyle bir şeye teşebbüs etmek demek, II. Abdülhamid döneminin hemen tamamında Libya'nın tarihini yazmakla eş anlamlı olacaktır. Bununla birlikte bir fikir vermek açısından bazı gelişmelere kısaca değinmekte her halde yarar vardır.

Şurası bir gerçektir ki, II. Abdülhamid döneminde Kuzey Afrika'daki son Osmanlı toprağı olan *Trablusgarb Vilayeti*'yle *Bingazi Sancağı*'nın her bakımdan geliştirilmesi için çaba sarfedilmiştir. Kanaatimizce burada söz konusu edilen lâyihalar da, büyük oranda bu çabaların bazan vasıtası, bazan da bir sonucu olarak ortaya çıkmışlardır. Çünkü lâyihalar çoğu kez merkezin isteği üzerine kaleme alınmıştır. Yani nelerin yapılması gerektiğinin tesbitini amaçlamışlardır. Sonra da belirlenen eksikliklerin giderilmesine çalışılmıştır. Bu doğrultuda talimatlar hazırlanmış, teftiş heyetleri, komisyonlar gönderilmiştir. Nitekim *Miralay Hüseyin Hüsnü*'nün lâyihasında daha 1297/1877'de Trablusgarb'a gönderilen ve kendisinin de içinde bulunduğu *Hey'et-i Teftişiye-i Askeriye* ve *Hey'et-i Fenniye*'den bahsedilmektedir[119].

Lâyihalarda söz konusu edilen hususların uygulamaya geçirilme çabasıyla ilgili bir örnek olmak üzere Mehmed Nazif Paşa'nın

117 IX, s. 1-2.
118 X, s. 2-3.
119 IV, md. 3.

lâyıhasıyla ilgili gelişmeleri ele alabiliriz. *M. Nazif Paşa* 13 Haziran 1881 tarihli lâyıhasından sonra Selh-i Receb 1298/15 Haziran 1297/27-28 Haziran 1881'de idarî konularda yapılması gereken değişiklikleri gösteren bir arîzayı Dahiliye Nezareti'ne diğerini de Sadaret'e gönderiyor. Sonuçta Padişah'a sunulan bu arîzaların gereğinin yapılması için 22 Şaban 1298/8 Temmuz 1297/20 Temmuz 1881'de iradesi çıkıyor[120]. 14 Zilkade 1308/9 Haziran 1307/21 Haziran 1891 tarihli arz tezkiresinden ise vilâyetteki bazı şikâyetlerin gönderilen *Hey'et-i Teftişiye* vasıtasıyla özenle tahkik edildiğini öğreniyoruz[121].

1892'de Trablusgarb'da yapılacak ıslahatla ilgili olarak özel bir komisyonun kurulması iradesi çıkmıştır. Komisyon şumullü bir çalışma yapmış, çeşitli kişi ve makamlardan konuyla ilgili mütalaalar alınmıştır. Sonuçta yapılan uzun çalışmalar neticesinde düzenlenen 25 Şevval 1309/10 Mayıs 1308/22-23 Mayıs 1892 tarihli iki adet *Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ* mazbatasında Trablusgarb'da yapılması gerekenler çok geniş bir biçimde gösterilirken, lâyıhasını 14 Mayıs 1892'de vermiş olan *Derne Kaimmakamı Ahmed Tevfik Bey*'in tekliflerinden de faydalanılmıştır. Bu konudaki mazbatada aynen şu ifadeler yer almaktadır: «*Ve Derne Kâimmakamı Ahmed Tevfik Efendi'nin malumât-ı mahalliyesine mebnî itâ edip ilâve-i melfufât edilen lâyıhasının mevâdd-ı münderecesinden olduğu üzere... mevâdd-ı mebhûsü anhânın icrâ-yı icabının mahalline tebliği*»[122].

24 Zilhicce 1323/5 Şubat 1321/18-19 Şubat 1906 tarihli *Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ* mazbatasından öğrendiğimize göre, Padişah'ın fahrî yaveri *Ömer* (Beradık) *Efendi*'nin, Bingazi sancağının durumu ile ilgili olarak verdiği lâyıha üzerine geniş kapsamlı bir çalışma başlatılmıştır. Sonuçta, «*ahvâl-i gayr-ı marziyyenin bi'l-etraf tahkîkiyle men-i tekerrürü ve umûr-ı mülkiye ve askeriye ve maliye ve nâfia ve zirâiye ve sınâiye ve sâirenin tanzîmi ve envâr-ı maârifin neşri ve ümrân-ı memleketin tezyîdi ve ahalînin istizâde-i vesâil-i saâdet ve refâhiyyeti ile hilâfet-i uzmâya olan*

120 BOA, İrade-Dahiliye, 67018.
121 BOA, Y. A. Res., 55, 32.
122 BOA, Y. A. Res. 58, 32.

merbutiyet ve sadâkatlerinin teyidi ve memleketin esbâb-ı muhafaza ve müdafaasının teşyîdi zımnında...» Bingazi Sanacağı'yla, Trablusgarb Vilâyeti'ne dörder kişiden oluşan heyetlerin gönderilmesine karar verilmiştir[123]. Trablusgarb'da yapılması gereken ıslahatla ilgili bir talimat ise doğrudan II. Abdülhamid'e âit bulunmaktadır. Bizim tahminimize göre 1896 öncesine âit olması gereken 32 maddelik bu talimat da, hem vilâyette yapılabilecek düzenlemeleri içermesi, hem de bu düzenlemelere devletin en üst noktasında bulunan kişinin bakış açısını göstermesi bakımından son derece enteresandır[124]. Şüphesiz Abdülhamid döneminde Trablusgarb ve Bingazi'ye gönderilen heyetler ve talimatlar bunlardan ibaret değilse de, bizim maksadımızı ifa için bu kadarı da yeterlidir.

II. Abdülhamid'in saltanatı devresinde Libya'ya gösterilen bu ilginin sözden uygulamaya doğru bir gelişimi de birlikte getirdiğine şüphe yoktur. Her şeyin halledildiğini söylemek güçse de, çok şeyin yapıldığı muhakkaktır. Bunun için dönemin *Trablusgarb Salnâmeleri*[125] bize yeterli bilgi verebilecek durumdadır. Ayrıca gerek çağdaş bazı çalışmalar ve gerekse daha sonraki tarihlerde yapılmış araştırmalar bu alandaki ihtiyaca geniş çapta cevap verebilirler[126]. Bununla birlikte biz, bir örnek olmak üzere, Posta ve Telgraf konusuna en kısa çizgileri ile değinelim: Trablusgarb ile Bingazi'de haberleşme konusu büyük önem arzetmekteydi. Lâyıhalarda dikkat çekilen bu hususta çeşitli çalışmalar yapıldı. Değişik alternatifler üzerinde duruldu. Sonuçta II. Abdülhamid döneminde bölgede muntazam postalar kurulduğu gibi, belli başlı merkezlere telgraf hatları çekildi. Bölgenin İstanbul ile olan telgraf haberleşmesi ise, önceleri İtalya üzerinden Sicilya-Malta-Trablusgarb deniz hatlarıyla ve yabancılar vasıtasıyla gerçekleştiriliyordu. Arşiv'-

123 BOA, Y. A. Res, 134, 121. Bingazi'ye gidecek heyete verilecek 25 maddelik talimat belgeye eklidir.

124 A. Alaaddin Çetin-Ramazan Yıldız, *Sultan II. Abdülhamid Han Devlet ve Memleket Görüşlerim*, İstanbul 1976, s. 226-234.

125 İlki 1286, sonuncusu 1312 senelerine âit olmak üzere 12 Trablusgarb Salnamesi bulunmaktadır.

126 Bkz. M. Nuri-M. Naci, *a.g.e.;* Ahmed Sıdkı ed-Deccanî, *Libya Kable'l-İhtilâli'l-İtali ev Trablusu'l-Garb Fi Âhiri'l-Ahdi'l-Osmanî (1882-1911),* Trablus 1971; Mahmut Ali, *a.g.tez.*

de, bu haberleşmenin çekilecek Osmanlı hatlarıyla, doğrudan yapılması yönünde oldukça çok sayıda belge ile karşılaşıyoruz. Biz burada bunların teferruâtı üzerinde duracak değiliz[127]. Şu kadarını ifade etmek, kanaatimizce bizim için yeterli olacaktır. İstanbul ile Libya'nın doğrudan bağlantısı 22 Kânûn-ı evvel 1321/4 Ocak 1906'da Derne-Kelemiş arasında Alman Simens Halske fabrikalarının teknik desteğiyle kurulan telgraf tesisleri vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir[128]. Bu bağlantı bizatihî önemli olduğu gibi, o sırada haberleşme alanındaki en son yeniliklerden birinin burada uygulamaya konulması, dolayısıyla bu konuya verilen önemi göstermesi açısından da anlamlıdır.

Sonuç olarak şunu ifade etmek mümkündür ki, büyük çapta bölgenin eksikliklerini ve aksaklıkları, daha iyiye gitmenin yollarını içeren lâyihalar, aynı zamanda içinde bulunulan durumu da göstermektedirler. Bu halleriyle onların iki fonksiyon üstlenmiş olduklarını düşünmek mümkündür: Birincisi o gün için yol göstericiydiler ve dönemin yönetimi bunlardan faydalanmıştır. İkincisi halâ devam eden işlevleridir ki, Libya Tarihi'nin ilk elden değerli tarih belgeleridirler ve kendilerinden faydalanacakları beklemektedirler.

127 Trablusgarb'da haberleşme hizmetlerini ayrı bir çalışmada ele almak istiyoruz.

128 Asaf Tamrikut, *Türkiye Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi ve Teşkilât ve Mevzuatı*, Ankara 1968, c. II, s. 689-692; Ayr. bkz. Mahmud Ali, *a.g.tez.*, s. 131 vd.

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DEVRİNDE HAT VE TEZYÎNÎ SAN'ATLARIMIZ

*M. Uğur DERMAN**

Osmanlı padişahları içinde güzel san'atlara kābiliyet ve merakı bulunanların bir hayli olduğu mâlumdur. Dîvan sahibi şairler ve bestekârlardan sonra, hattat padişahlar da sıralamada üçüncülüğü alır. Sultan II. Abdülhamid'in, padişahlar arasında revaçta olan bu üç meslekle de ciddî bir alâkası tesbit edilememiştir; el *(rık'a)* yazısının da güzel olduğu söylenemez (Resim : 1). O, en ziyade ince marangozluğa ilgi duymuş ve bu yolda çalışmalar yaparak muhtelif eserler bırakmıştır.

Sultan Abdülmecid (1823-1861) fiilen hattatlıkla uğraştığı cihetle, şehzadelerinin de bu san'atla ilgileneceğini düşünmüş bulunmalıdır ki, onlara 1850 yılından itibaren mâruf hat üstadı Kadıasker Mustafa İzzet Efendi (1801-1876)'yi muallim olarak tâyin etmiştir.[1] Şehzade Abdülhamid Efendi de, bu tarihte sekiz yaşını tamamlamış bulunduğuna göre, diğer kardeşleriyle birlikte yazı öğrenmeye başlamış olsa gerektir. Bu derslerin hangi yıla kadar sürdüğünü tesbit edemedim. Ancak, Abdülhamid Efendi'nin şehzadelik yıllarından kalma, *celî sülüs*le zer-endûd (= sürme altın) bir levhası, hâlen Topkapı Sarayı Müzesi Yazı Salonu'nda teşhirdedir (GY 325/70); altında istifli olarak «Ketebehu Hamîd bin Abdülmecîd Hân» imzasının yeraldığı «Ah Yâ Vedûd» yazılı bu tarihsiz levhada (Resim : 2) amatör seviyesine erişebilen şehzade'nin zaten başka bir hat eseri görülmemiştir[2]. Fakat bu tarzda

* Marmara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, öğretim görevlisi.

1 İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, *Son Hattatlar* (bundan sonra *SH* olarak kısaltılacaktır), İstanbul 1955, s. 159.

2 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, İstanbul 1986. Bu hâtırat kitabında Sultan'ın sâir san'atlara temayülü anlatılmakla beraber (s. 28-

imzalanmış bulunan bir esere sahip oluşu, onun hat icâzetnamesi aldığını teyid eder mahiyettedir.[3]

Sultan II. Abdülhamid'in, birçok Osmanlı padişahı gibi zamanın hattatlarına -başta mushaf olmak üzere- eserler yazdırdığı hakkında bir tesbîtimiz olamamıştır. Lâkin Kadıasker Mustafa İzzet Efendi'nin yazılarından hoşlandığı şuradan anlaşılıyor ki, bu büyük hat üstadının 1288/1871 de yazdığı bir mushafı 1886 yılında Müşfika Kadınefendi (1867-1961)'yi nikâhına alırken ona hediye etmiştir[4]. Ancak, bunun vaktiyle kendisi tarafından mı yazdırıldığı, yoksa bu izdivac dolayısıyla bir sahhaftan mı iştirâ olunduğu husûsu vuzûha kavuşmamıştır.

30), hüsn-i hatta ilgisinden bahsolunmamaktadır. Lâkin, bu hâtıralar ilk defa bir mecmuada tefrika olunmaya başladığında «Ah Yâ Vedûd» levhası da neşredilmiştir *(Hayat Mecmuası,* 1956/4, s. 9).

3 İcâzetname geleneği hakkında bkz. M. Uğur Derman, «Türk Yazı San'atında İcâzetnameler ve Taklid Yazılar», *VII. Türk Tarih Kongresi,* II, 716-728, Ankara 1973.

4 1960 yılının bahar aylarında Ayşe (Osmanoğlu) Sultan (1887-1960) ve annesi Müşfika (Kayı) Kadınefendi (1867-1961) ile Beşiktaş-Serencebey yokuşundaki 53 numaralı hânelerinde iki defa genişçe görüşmek bahtiyarlığına erişmiştim (Üçüncü ve son gidişim ise, kızının vefatı dolayısiyle Kadınefendi'ye tâziyet beyanı için Dr. Süheyl Ünver (1898-1986)'le beraber Ağustos 1960 da vâkî oldu).

Birinci ziyaretimi Üstad Necmeddin Okyay (1883-1976)'a refakat ederek gerçekleştirdiğim cihetle, o günkü musahabemizde hat san'atına dair bahisler de açıldı. Bu sırada Kadınefendi, asıl ismi Ayşe Destizer olduğu halde, izdivacı münasebetiyle Sultan'ın kıymetli bir yazma mushafı kendisine hediye ederken tefe'ül niyetiyle bir sahife açtığını, burada «müşfikûn» kelimesiyle biten bir âyetle (Kur'an-ı Kerim, XXI «Enbiya», 28) karşılaşınca: «Bundan böyle ismin Müşfika olsun» buyurduğunu naklettikten sonra: «Efendimiz vefat eylediğinde okunmak üzere bu mushafı türbesine vakfetmiştim» diyerek mushafın âkıbetini bilmediğini belirtti. Necmeddin Okyay merhum ise, hemen hatırlayıp o mushafın Kadıasker Efendi hattı ile olduğunu ve hâlen Türk-İslâm Eserleri Müzesi'nde mahfuz bulunduğunu söyleyince bu bahis tamamlandı. Daha sonra TİEM'de ziyaret ettiğim bu mushafın (nu. 406) sonunda Kadınefendi'nin vakfiyesini de Kâmil Akdik (1861-1941)'in *sülüs* hattı ile gördüm. Nihayet anılan mushaf, Ajans-Türk Matbaacılık Sanayii tarafından aslına uygun olarak (Ankara 1986) bastırıldı (Bu mushafın Kadınefendi'ye hediye edilişi ve kendisine Müşfika ismi verilişi hakkında bkz. *Babam Sultan Abdülhamid,* s. 111-112; mushafın vakfiye sahifesi için *a.g.e.,* sondaki fotoğraflar bölümü).

Mustafa İzzet Efendi 15 Kasım 1876 da vefat ettiği cihetle,[5] onu Sultan Abdülhamid devri hattatları arasında sayamıyoruz. Fakat, yetiştirdiklerinden şu parlak isimler eserleriyle bu devrin yüzakı olmuşlardır Şefik Bey (1820-1880)[6], Muhsinzâde Abdullah Bey (1832-1899)[7], Hasan Rıza Efendi (1849-1920)[8], Kayışzâde Hafız Osman Efendi (?-1849)[9], Mehmed İlmî Efendi (1839-1924)[10]. Bunlar arasında Mûsika-i Hümâyun imamı ve hat muallimi Hasan Rıza ile Kayışzâde Osman efendiler, daha ziyade yazdıkları mushaflarla tanınmışlardır. Sultan V. Murad'a yakınlığı sebebiyle Mûsika-i Hümâyun hat muallimliğinden emekliye sevkedilen Şefik Bey'in[11] Sultan II. Abdülhamid devrinde verdiği eserler sınırlıdır, ayrıca araştırılmak gerekir. Osmanlı Devleti'ne vaktiyle iki sadrâzam veren Muhsinzâde âilesine mensub olan Abdullah Hamdi Bey ise, Sultan II. Abdülhamid'in ilgisine mazhar olan üstadlardandır. Daha sonra tanıtacağım büyük hattat Mehmed Şevki Efendi (1829-1887)'nin[12] vefatı üzerine, Bayezid'deki Menşe-i Küttâb-ı Askerî (= Askerî kâtipler mektebi)'ye hüsn-i hat muallimi olarak irâde-i seniye ile tâyin olunan Muhsinzâde'ye o sırada resmen «reisülhattâtîn» unvanı verildi ve Şifâ-yı Şerif isimli hadis kitabının yazılmasına memur edildi.

Yine *sülüs-nesih* ve *rıkā' (icâzet)* yazılarında üslup sahibi olan ve tavrı zamanımıza kadar beğenilerek gelen Mehmed Şevki Efendi 1290/1873 de Menşe-i Küttâb-ı Askerî ve 1292/1876 da umum mekâtîb-i askeriye hüsn-i hat muallimliğine tâyin olunarak 1304/1887 yılındaki vefatına kadar bu vazifesinde kaldı; o arada Sultan II. Abdülhamid'in şehzadelerine de Yıldız Sarayı'ndaki Şehzadegân Mektebi'nde ikibuçuk yıl yazı hocalığında bulundu. Şevki Efendi'nin Filibe'li Hacı Ârif Efendi (1830-1909)[13] ve Mehmed

5 *SH*, s. 154-162; M. Uğur Derman, *İslâm Kültür Mîrasında Hat San'atı* (bundan sonra *İKMHS* olarak anılacaktır), İstanbul 1992, s. 210.

6 *SH*, s. 384-389; *İKMHS*, s. 211.

7 *SH*, s. 20-23; *İKMHS*, s. 216.

8 *SH*, s. 332-336; *İKMHS*, s. 216.

9 *SH*, s. 248-252.

10 *SH*, s. 151-152.

11 Hattat Hasan Rıza Efendi'nin oğlu merhum Süreyya Saltuk (1892-1966)'dan işitmiştim.

12 *SH*, s. 397-399; *İKMHS*, s. 214

13 *SH*, s. 54-57; *İKMHS*, s. 221.

Fehmi Efendi (1860-1915)[14] isimli önde gelen iki talebesi, onun emsalsiz üslûbunu Sultan Hamid devri boyunca yürütüp yayan üstadlardır.

Yine bu yılların dikkate değer hattatlarından biri olan sersikkeken Abdülfettah Efendi (1815?-1896) de muavini Rasim Efendi (1842-1885)'yle beraber Darphane'de Osmanlı altın, gümüş para, nişan ve madalyonlarının; kāime (kâğıd para) kalıplarının hâkk ve imâlinde büyük bir meharet göstermişlerdir[15]. Abdülfettah Efendi'nin -bu devirden kalma- *celî sülüs* ve *celî ta'lîk* kitâbeleri arasında, Sultan II. Abdülhamid'in daima Cuma selâmlığına çıktığı Yıldız Camii'nin yazıları ilk akla gelendir (Bu caminin dahilindeki kuşak yazısı, Osmanlı-Türk Hat San'atı'nda asırlardır terkedilmiş olan *kûfî* hattı ile, bunu yeniden ihyaya çalışan Ebuzziya Tevfik Bey (1848-1913)[16] tarafından yazılmıştır ki, Arap üslûbunun hâkim olduğu iç mimârisiyle bu yazı nev'i mahalline münasip düşmüştür, denilebilir).

Bütün bu saydığım isimlerden başka Yahya Hilmi Efendi (1833-1907)[17], Çarşanba'lı Hacı Ârif Bey (?-1892)[18], Çırçırlı Ali Efendi (?-1902)[19], Alâeddin Bey (1844-1887)[20], Hacı Nazif Bey (1846-1913)[21] ve Sami Efendi (1838-1912)[22] bu devre kemâle ermiş eserleriyle imza bırakan büyük şahsiyetlerdir. Bilhassa Sami Efendi ve Nazif Bey'in taşa mahkûk kitâbelerine Sultan II. Abdülhamid devrine âid binalarda sıkça rastlanır. Aynı zamanda Dîvan-ı Hümâyun Kalemi mümeyyizi olan Sami Efendi, Sadrâzam Ahmed Cevad Paşa'nın himmetiyle burada 1311/1894 yılında kurulan tâlim-i hat şubesine muallim tayin edilerek, Dîvan-ı Hümâyun'da geçerli olan *tuğra* çekmeyi; *rık'a, dîvanî* ve *celî dîvanî*yi en mükemmel şekliyle yazmayı kalem efendilerine öğretmeye başlamış-

14 *SH*, s. 92-93; *İKMHS*, s. 218.
15 *SH*, s. 24-28, 293-295; *İKMHS*, s. 217.
16 *İslâm Ansiklopedisi*, IV, 100-103 (Fevziye Abdullah).
17 *SH*, s. 459-464; *İKMHS*, s. 129.
18 *SH*, s. 49-53; *İKMHS*, s. 220.
19 *SH*, s. 45-48; *İKMHS*, s. 219.
20 *SH*, s. 39-40.
21 *SH*, s. 232-235; *İKMHS*, s. 219-220.
22 *SH*, s. 355-365; *İKMHS*, s. 217-218.

sa da, Cevad Paşa'nın azlinden bir müddet sonra bu hayırlı faaliyet sona ermiştir[23]. Yeri gelmişken, *dîvanî* ve *celî dîvanî*yi XIX. yüzyılda mükemmel üslûba ulaştıran ve Sami Efendi'nin de hocası olan Nâsıh Efendi (1813-1885)'yi Sultan II. Abdülhamid'in ilk yılları için anmadan geçemeyiz[24]. Sami Efendi de, Mustafa Rakım (1757-1826)'ın *tuğra*da yaptığı şekil inkılâbının âdeta tamamlayıcısı olmuş; bilhassa 1320/1902'den sonraki Sultan II. Abdülhamid tuğrası, estetik ve matematik unsurların birleştiği bir şaheser haline gelmiştir[25].

Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının başlangıcında yetişme çağında olup da sonraları isim sahibi olanlardan -Sultan Reşad devrinde «reisülhattâtîn» ünvanını alan- Hacı Kâmil Efendi (1861-1941)[26], Hacı Nuri Bey (1869-1950)[27], Hulûsi Efendi (1869-1940)[28], Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey (1873-1946)[29] ve Aziz Efendi (1871-1934)[30]'yi de burada anarak bir başka bahse geçelim.

Sultan II. Abdülhamid devrinde biri yurdiçinde, diğeri yurddışında neşrolunan hat, hattatlar ile diğer kitap san'at ve san'atkârlarına âid iki kitabı bilhassa zikretmeliyim : Bunlardan birincisi Encümen-i Maarif âzâsından Habib Efendi (?-1894)[31] tarafından kaleme alınan «Hatt u Hattâtan» olup 1305/1888 yılında İstanbul'da basılmıştır (185 sahife). Lâkin müellifi İran asıllı olduğu için, bu kitapta Türkçeyi ifade güçlüklerine sıkça rastlanır; verdiği bilgilerdeki hata nisbeti de az değildir. İkincisi Fransız müsteşrikı Cl. Huart (1854 - 1926)'ın «Les Calligraphes et Les Miniaturistes de l'Orient Musulman» (= Müslüman Şark'ın Hattatları ve Musavvirleri) isimli eseridir; 1908 de Paris'de neşredilmiştir (388 sahife). Her iki müellifin de -yazılması 1786 da tamam-

23 *SH*, s. 3-4.

24 *SH*, s. 229-230.

25 M. Uğur Derman, «Padişah Tuğralarındaki Şekil İnkılâbına Dair Bilinmeyen Bazı Gerçekler», *VIII. Türk Tarih Kongresi*, III, 1613-1618, Ankara 1983.

26 *SH*, s. 168-174; *İKMHS*, s. 222.

27 *SH*, s. 242-245.

28 *SH*, s. 551-552; *İKMHS*, s. 222.

29 *SH*, s. 97-101; *İKMHS*, s. 225.

30 *SH*, s. 68-72; *İKMHS*, s. 220.

31 *SH*, s. 829-830.

landığı halde basılmak için 1928 yılını bekleyecek olan- Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddin Efendi (1719-1788)'nin «Tuhfe-i Hattâtîn»[32] isimli büyük eserinin yazma nüshasından geniş çapta faydalanmış olduklarını belirtmeliyim. Ancak, zikredilen iki kitap da, Türk Hat San'atı'nı tanıtıcı mahiyette olan, mevzularının ilk mufassal matbu örnekleridir.

XVIII. asırdan itibaren Batı tesirine giren ve benliğini ağır ağır kaybeden tezyin san'atımız -bilhassa Sultan II. Mahmud'un 1826'dan sonra binalardaki nakkaşlık yapma hakkını gayrimüslimlere de tanımasından sonra[33]- sür'atli bir bozulma tablosu göstermiş; bu devirde gerek mimarîde, gerekse kitaplardaki tezhiplerde yer alan tezyînî motiflerin XV. asırdan beri süregelen san'at anlayışıyla hiç bir münasebeti kalmamıştır. O kadar ki, işçiliği itibariyle itinalı çalışan müzehhipler bile işleyecekleri desenleri bu zamâne nakkaşlarına çizdirir olmuşlardır. Şimdi bahsin burasında, hatırıma Sultan Hamid devri ricâlinden Köse Raif Paşa (1836-1911) için -1882 yılında vezir rütbesiyle paşa olduğu vakit- söylenmiş bir mizâhî kıt'a geldi :

«Üç tuğlu vezir olurmuş evvel,
Üç tüylüsü oldu şimdi peydâ!
Üç tüy ile üç tuğu kıyâs et:
Var bak ki, ne hâle geldi dünyâ!»

Demek isterim ki, XVI. yüzyılın «üç tuğlu» tezhiplerine mukabil, XIX. asrın sonlarında yapılanlar «üç tüylü» seviyesini aşamamışlardır! Bununla beraber, 1305/1888 yılı itibariyle Sultan Hamid devrini idrâk eden, çoğu da «şükûfe» (pesend) ve «zerender-zer» üslûbunu benimsemiş olan müzehhipleri ve mücellidleri Hatt u Hattâtan'dan naklen (s. 273) sıralıyorum :

* Mücellidbaşı Salih Efendi
* Mücellid Hasan Efendi (Aziz Efendi'nin talebesi)
* Mücellidbaşı Mehmed Efendi (Şevki Efendi'nin talebesi)

32 Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddin, *Tuhfe-i Hattâtîn,* (neşreden; İbnülemin Mahmud Kemâl), İstanbul 1928.

33 *Tarih-i Lutfi,* İstanbul 1290, I, 239 ve Tuncer Baykara, «II. Mahmud ve Resim», Hacettepe Üni., *Sosyal ve İdari Bilimler Dergisi* (özel sayı), Ankara 1980, s. 509-515.

Müzehhip Hasan Efendi (Lâlelili Şakir Efendi'nin oğlu ve talebesi)

Ragıp Efendi (Şamlı Hacı Mehmed'in oğlu)

Hacı Ahmed Efendi (Hacı Hüseyin Hüsnü Efendi'nin talebesi. Müşfika Kadınefendi'ye hediye edildiğini yazdığım mushafın tezhibi işte bu zatındır)

Tevfik Efendi (Hacı Hüseyin Hüsnü Efendi'nin talebesi, Yıldız'daki Orhaniye kışlası içindeki camiin tezyinatını ve Alâeddin Bey'e âid yazıları bu zat işlemiştir)

Hidâyet Efendi (Kahyâ-yı sânî mânâsına «Yiğit Paşa» lakabıyla anılırmış)

Nureddin Efendi (Lâlelili Şakir Efendi'nin talebesi)

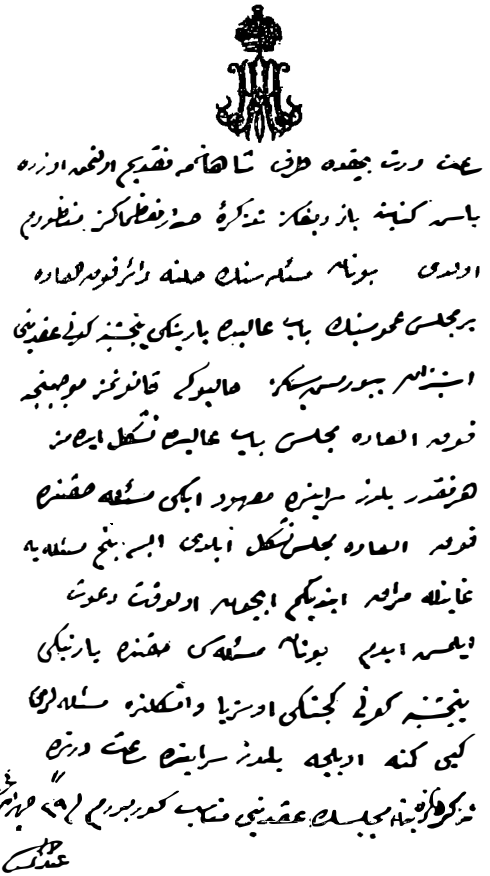
Kadri Efendi (Şişman Mustafa Efendi'nin oğlu)

Buna ilâve olarak Bahaddin Efendi (1866-1939) ve Hilmi Efendi (? - ?)'yi de Sultan Abdülhamid devri müzehhipleri içine dahil edebiliriz.

Tebliğimi Necmeddin Okyay merhum ile Ayşe Sultan'ı ve vâlidesini ziyaret ettiğimiz gün işittiğim hoş bir hâdiseyle bağlamak istiyorum. O gün, Müşfika Kadınefendi vefatına kadar Sultan Abdülhamid'in başucunda «in nîz biguzered» (= Bu da geçer yahu) yazılı bir levha asılı olduğundan bahsedince, Necmeddin Efendi Hocamız bunun hepimizi güldüren şu hikâyesini anlamıştı: Sultan Hamid'in emri üzerine Sami Efendi'nin yazdığı bu levhadan bir müddet sonra, Saray'dan ikincisi istenmiş. Sami Efendi Mabeyn'e «Levhayı göndersinler de, aynını yazayım» diye haber yollamış. Onun san'at kudretini bilen Padişah «O, göndermeden de yazar» cevabını verince Sami Efendi bir ikincisini yazıp göndermiş. Aradan zaman geçip de Sultan Hamid hal' olunduktan ve Saray'a verilen jurnaller tedkike başlandıktan sonra, tedkik komisyonunda vazifelendirilen bir ahbâbı, arkadaşlarıyla beraber Sami Efendi'yi ziyarete gelmiş ve herkesin içinde «En ummadığımız kişilerin bile jurnalleri çıkıyor!» diye bir lâf atmış. Canı çok sıkılan Sami Efendi : «İnsanı şâibe altında bırakmadan açık konuşunuz, rica ederim» demiş. Bunun üzerine o sözü söyleyen zat «Efendimizin de bir jurnali çıktı 'in nîz biguzered!'. Hem de imzalı!» cevabını verince, hepsi kahkahayı basmışlar. Anlaşılan, levhalardan

biri o hengâmede jurnallerin arasında kalmış, diğerini de Sultan Hamid ömrü boyunca başucundan ayırmamış!

Tebliğimin sonunda şunu belirtmeliyim ki, geçmişteki bazı padişahlar gibi hat san'atıyla fiilen uğraşmadığı halde, Sultan II. Abdülhamid'in otuzüç yıllık saltanatında Türk Hat San'atı fevkalâde bir devrini yaşamış; lâkin tezyînî san'atlar XIX. asırda girdiği sür'atli bir soysuzlaşma temposundan kendini kurtaramamıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in AH başlıklı hususî kâğıdına yazdığı mektupta *rik'a* hattı.

II. ABDÜLHAMİD'İN HİLÂFET ANLAYIŞI

*Cezmi ERASLAN**

Sultan II. Abdülhamid, Türk tarihinin en problemli dönemlerinden birisinde devlet idaresinde bulunmuş, devletin ebed-müddet olduğu inancı ile zamana ve zemine uygun politikalar uygulamaya gayret göstermişti. Bu politikaları arasında çok önemli bir yer tutan hilâfeti nasıl değerlendirdiğini anlayabilmek için onun otuz küsur yıl süren saltanatı dönemindeki devamlılık arzeden politikalarını iyi bilmek gerekmektedir.

II. Abdülhamid döneminde ağırlıklı devlet siyaseti olarak uygulanmaya çalışılan politikaları biz «İslâmcı siyaset» olarak değerlendiriyoruz. Bu tarifi, devletin gayri müslim unsurlarını da yok saymadan siyasî, sosyal ve ekonomik şartlara uygun olarak İslâmî duyguları beslemek, ön plâna çıkmasını sağlamak, İslâm müesseselerinin kuvvetlenmesine ve yaygınlaşmasına özel bir önem gösterip, iç ve dış siyasette İslâma belirleyici bir rol vermek şeklinde açabiliriz.

Tabiîdir ki, bütün bu nevi çabaların temelinde yatan düşünce her şeyden önce devletin mümkün olan en güçlü ve en geniş sınırlarıyla nasıl kurtarılıp, eski günlerine döndürülebilecek olduğu idi. Bu düşünce doğrultusunda tesbit edilen esasların uygulamada aldığı şekilleri maddeler halinde vermek konunun anlaşılmasında faydalı olacaktır. Böylece Hilâfetin II. Abdülhamid devri siyasetindeki yerini daha açık bir şekilde görebileceğiz.

1 — Osmanlı cemiyetini İslâm dini etrafında birleştirerek iç huzuru ve dayanışmayı gerçekleştirmek, böylece devletin devamı-

* Yrd. Doç. Dr., İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi.

nı temin edecek atılımlar için gerekli motivasyonu sağlamak. Bu esasın tatbikinde Halifelik makamı II. Abdülhamid'in şahsında en etkili biçimde vurgulanmıştır.

2 — Devletin her parçası ve hatta mukadderatı üzerinde çıkar çatışmaları olan İngiltere ve Rusya başta olmak üzere Avrupa'nın büyük devletlerine karşı aktif bir denge politikası takip etmek.

3 — Osmanlılarca hilâfet makamının devralındığı kabullenilen üç buçuk asırdan beri ilk defa devamlı ve etkili mahiyetde İngiltere, Rusya, Fransa ve Hollanda gibi sömürgeci devletlere karşı bir tehdit unsuru olarak kullanmak[1].

II. Abdülhamid devri siyasetlerinin bu ana hatlarını belirledikten sonra mevcut bir takım yanlış anlamaları gidermek için hemen ilâve etmeliyiz ki, bu politika hiç bir zaman bir «pan hareketi» mahiyetini almamıştır. Osmanlı devletinin gerek askerî, gerek siyasî ve gerekse malî güçlerinin yetersizliği yanında birleştirmeye çalıştığı iddia olunan dünya müslümanları ile arasındaki dil ve coğrafik ayrılık gibi sebepler bir Panislâm politikasının uygulanmasını imkân dışı bırakmıştır. Böylece zikredilen imkânsızlıklar sebebiyle saldırgan bir askerî ve siyasî birlik hareketi değil, sadece manevî sahada gönül birliği ortamı yaratmayı amaçlayan bir hareketti. Yukarıda üç kısımdan oluştuğunu belirttiğimiz İslâm birliği siyasetinde, iç ve dış ilişkilerde önemli bir yere sahip Hilâfet müessesesinin özellikleri ve Osmanlılardaki daha önceki kullanımlarını da izah edersek II. Abdülhamid'in Halifelik anlayışının mahiyetini de ortaya koyabileceğiz.

A — GENEL OLARAK HİLÂFET

Halife'nin lügat manası arkadan gelen, birinin işinde yerine geçen şeklindedir. Dinî terim olarak da «Hz. Peygambere vekâleten bütün ehl-i İslâma imamet ve âmiriyyet ile İslâm şeriatını himaye etmek vazife-i mukaddesesi» olarak tarif edilmektedir[2]. Kur'an-ı

1 Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği,* İstanbul 1992, s. 190-191.

2 Şemseddin Sâmi, *Kâmus-ı Türkî;* I, İstanbul 1978, s. 586.

Kerim'de çeşitli yerlerde dokuz defa tekil ve çoğul olarak kullanılan Halife kelimesi değişik anlamlar ifade etmiştir[3]. Hz. Ebubekir'in Halife seçilmesinin hemen akabinde ilk iş olarak Hz. Peygamberin vefatından önce yapmak istediği işlere yönelmesi Halifenin pratikte Peygamberin vekili olduğu anlamını kuvvetlendirmektedir. Hz. Peygamberin vefatından sonraki ilk dönemi oluşturan «Dört Halife» devrinde çeşitli seçim yolları denendikten sonra Emevilere geçip saltanat şekline dönüşen Halifeliğin genel şartları, devlet yönetimine dair en makbûl kitaplardan Maverdî'nin El Ahkâmü's-Sultaniyye'sinde şu şekilde tesbit olunmuştur. Halife, ilim ve adalet sahibi olmalı, duyu organlarında ve hareketine mani sakatlığı bulunmamalı, halkının işlerini görmeye yetecek kadar bilgi ve beceriye, fikre sahip olmalı. Halkının hukukunu korumak için güçlü, kuvvetli ve cesaretli olmalıdır. Halife Kureyş sülâlesine mensup olmalıdır[4]. Halifenin Kureyş kabilesinden seçilmesi hususu Osmanlı siyasetinde son dönemlerde bir problem olarak ortaya çıkmıştı. Zira, İngiltere bu hususu kullanarak Abdülhamid'in Halifeliğinin meşru olmadığını göstermeye çalışıyordu. Maverdî bu şartı kitabında belirtmesine rağmen kitabını Abbasi hilâfetinin Şii Büveyhoğullarının baskısı altında olduğu bir sırada kaleme aldığı için «devletlerini İslâmî esaslara göre yöneten Müslüman yöneticilerin Halife tarafından tanınacağını» da belirtmekten geri durmamıştı. Nitekim Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in 1055'de Bağdad'a gelişinde bizzat Abbasi Halifesi tarafından «doğu ve batının hakimi» ilân edilmesi Abbasi Halifesinin dünyevî iktidarının kalmadığının en açık delili olmuştur. Halbuki Hz. Peygamber hem din hem de devlet lideri olduğu için halifesinin de askerî güce ve siyasî nüfûza sahip olması gereği açıkça ortadadır. Bu şartlar altında hiçbir etkinliği kalmayan Abbasi Halifeliği devam ederken pek çok müslüman hükümdar da halife ünvanını kullanagelmişti.

3 Bakara/30, En'am/165'de İnsan Allahın yeryüzündeki Halifesi olarak tanımlanmış, A'raf/69-74 ve Yunus/14-73'de bir kavmin yerine getirilen yeni bir kavme işaret etmek için, Neml/62, Fâtır/39 ve Sâd/26'da yeryüzünün sahibi olarak insanı tavsif etmek üzere kullanılmıştır. *Kuran-ı Kerim ve Türkçe Anlamı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1985.

4 Ebu'l-Hasan El-Mâverdî, *El-Ahkâmu's-Sultaniyye* (Terc. Ali Şafak), İstanbul 1976, s. 6.

B — OSMANLILARDA HİLÂFET

Yukardaki çerçeve itibarıyla Osmanlı Münşeat Mecmualarından Osmanlı Padişahlarının I. Murad'dan itibaren bu ünvanı kullandıklarını öğreniyoruz. Bu kullanımlarda askerî güç ve siyasî istiklâl sahibi Müslüman bir hakimin siyasî idarede Hz. Peygamberin takipçisi olma özelliğinin kastedildiğini görmekteyiz. Sultan I. Murad Gazi Evranos Bey'e verdiği bir sancak beratında, toprağın sahibliğini önce Allaha sonra Resulüne ve onlardan sonra da Halifesine atfederken devletinin başkenti konumundaki Bursa'yı da Dârü'l-hilâfe olarak isimlendirmekteydi. Halifeliği Abbasi Halifesinden devraldığı kabul edilen Yavuz Sultan Selim'in de bütün müslümanları birleştirmek gayretinde olduğu ve İran'ın bu sebeble üzerine gittiği Osmanlı tarihçilerinde genel hüküm iken, Müslümanların dayanışması siyasetini ilk defa olarak fiiliyata döken Kanunî bunu «Hilâfet işleri cümlesinden» saymakta idi. Kanunî döneminde Lütfi Paşa'nın halifelik için şu yorumu dikkat çekmektedir: «Halife dini devam ettirecek, şeriatın emir ve yasaklarını uygulayacak, İslâmın anayurdunu -Mekke, Medine- muhafaza edebilecek ve diğer İslâm ülkelerindeki Müslümanlarca tanınacak biri olmalıdır», Lütfi Paşa'ya göre bu şahıs Kanunî Sultan Süleyman'dır[5].

II. Abdülhamid devri âlimlerinden olup İslâm birliği siyasetinin danışman konumlu simalarından Ahmet Cevdet Paşa ise «şevket ve kudret sahibi her kim ise ona itaat ve inkıyad ferâiz-i İslâmiyedendir»[6] diyerek konuya siyasî açıdan yaklaşmaktaydı. Zira bu yıllarda İslâm âleminde siyasî istiklâl sahibi, büyük İslâm devleti olarak sadece Osmanlı Devleti kalmıştı. Öte yandan Cevdet Paşa, «Halifelik Peygamberden sonra otuz senedir» hadisine dayanarak İslâmın hâmisi Osmanlı Padişahının hilâfetine muhalefet edenlerin âsî olduklarını vurgularken, Arap vilâyetlerinde İngiliz kaynaklı, Halifelerin Kureyşten olması gerektiği, Osmanlıların halifeliği gasbettikleri şeklindeki propagandayı da karşılamak ama-

5 H.A.R.Gibb, «Lütfi Paşa on Ottoman Caliphate», *Oriens*, XV, 1962, s. 295.

6 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, Ankara 1986, s. 149.

cındaydı[7]. Burada İngiliz karşı propagandasını söz konusu ettikten sonra hemen İngilizleri bu yolda çalışmaya sevkeden sebeblerin başında gelen hususun Dünya müslümanlarının Osmanlı halifeliğine karşı gösterdikleri ilgi olduğunu da belirtmeliyiz. Bu kabûlun en önemli sâiklerinden bazılarını şöyle tesbit ediyoruz. İngilizlerin 1840'larda Hindistan hakimiyetini ele geçirerek oradaki Türk devletine son vermelerinden sonra dünyada müstakil müslüman devlet olarak İran, Afganistan ve Osmanlı devleti kalmışlardı. Bu ortamda dünyanın her yerindeki müslümanların manevî bir lidere, sıkıntılı hallerde yardım ve himayesini bulmayı ümid ettikleri bir devlete ihtiyaçları vardı. Afganistan, Rusya'nın nüfuzu altındaydı. İran devleti ise şiî olduğundan, birleştiriciliği ve umumî katılımı sağlayabilecek tek devlet olarak Osmanlı devleti kalıyordu. Nitekim Hindistan Müslümanları, Güney Doğu Asya Müslümanları, kadim bağlarla Orta Asya ve Afrika Müslümanları bu hususta Osmanlı devletini ve halifesini muhatap aldılar. Bu durumda bilhassa II. Abdülhamid'in uyguladığı denge politikası devletin gerçek durumunu bilmeyen müslümanlarca büyük bir güç tezahürü olarak kabul edildi, halife büyük destek aldı. II. Abdülhamid de bunu özellikle dış siyasetde en iyi şekilde değerlendirdi.

Çeşitli vesilelerle işaret ettiğimiz gibi halifelik makamının nüfûzu II. Abdülhamid'den önce de kullanılmaya çalışılmıştı. Bilhassa İngilizlerin müracaatı üzerine yapılan bu teşebbüslere en çarpıcı örnek olarak etkisini yıllarca sürdürecek olan Büyük Sipahi Ayaklanmasını verebiliriz. 1857'de Hindistan'da İngiliz idaresine karşı çıkan ayaklanmada Müslümanların ayaklanan Hindulara katılmasını önlemek isteyen İngilizler Osmanlı hilâfetinden meded umdular. Osmanlı Padişahından, halifeleri sıfatıyla Hindistan Müslümanlarına hitaben isyana katılmayıp, Halifenin dostu İngilizlerle iyi geçinmelerini isteyen bir mektup aldılar[8].

Bundan kısa bir süre sonra, yine İngilizler, 1858 Mart'ında Afrika'ya «ilim ve fünûn tedkiki» adı altında gönderdiği sömürge keşif heyetinin çoğunlukla Müslüman kabilelerle temas edeceği-

7 Eraslan, *İslâm Birliği*, s. 196.

8 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade-Hariciye 7894'den nakden Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, III, Ankara 1987, s. 315, 316.

nin bilinci ile elemanlarının can güvenliğini sağlamak için Halifeden Müslüman kabilelere hitaben yazılmış bir mektup aldılar[9]. Abdülhamid'in ilk yıllarında yine İngiliz desteği ile olması bakımından ilginç olan Ahmed Hulûsi Efendi sefaretine işaret etmeden geçemeyeceğim. A. Hulûsi Efendi, Afgan devlet başkanından Ruslara karşı Osmanlı lehine savaşa girmesini ve Halifenin dostu İngilizlerle iyi geçinmelerini istemişti.

İngilizlerin hilâfet nüfûzunu bu defa kendi aleyhlerine kullanıp istismar etmeye çalıştığını gören Rusya «Rüzgâr eken fırtına biçer» diyerek İngilizleri uyarmak durumunda kalmıştı[10]. Bilhassa bu son sefaret heyetiyle Halifeliğin Hindistan Müslümanları için ifade ettiği büyük önemi kavrayan II. Abdülhamid'in İslâmcı siyasetinin şekillenmesinde bu son gelişmelerin yeri büyük olmuştur.

C — II. ABDÜLHAMİD'İN HALİFELİĞİ DEĞERLENDİRMESİ

Bu hususta ilk söylememiz gereken şey II. Abdülhamid'in halifeliği de Padişahlık gibi soydan geçen, ancak ondan bir adım önde olması gereken bir saltanat unsuru olarak gördüğüdür. 1876'da Fas Emirine gönderdiği mektuptaki «...olan âbâ vü ecdâdımdan irsen câlis-i kürsi-i hilâfet-i kübra ve erike-pira-yı imâmet-i uzma oldum»[11] ifadesi bunun açık delilidir. Bunun yanısıra II. Abdülhamid'e göre halife askerî-siyasî güç sahibi olmalı, yaptıkları halk ve yöneticiler tarafından kabul görmelidir, «Ehl-i hall ü akd olan ulema ve vüzerâ, ümera-yı asker-i İslâm, kâffe-i havass ü avâmın alâ vechi'l-kemâl ve'l-kabuli't-tâm, hüsn-i bi'atleri ile ilây-ı kelimetullaha makrun olarak fütûhat-ı kesireye muvaffak olmak» gereklidir[12]. Burada hilâfetin yeni bir vechesi de belirmektedir. Yani bir saltanat unsuru olmanın yanısıra İslâm için savaşmak,

9 İrade-Hariciye 7421.

10 R. L. Shukla, *Britain, India and the Ottoman Empire (1858-1882)*, New Delhi 1973, s. 123.

11 BOA, Yıldız Esas Evrâkı, 36/139-139-XVII, Buradaki mektuptan önce Fas Emirinin II. Abdülhamid'e Halifeliğin gereklerini hatırlatır mahiyetteki mektubu için bak., Eraslan, *İslâm Birliği*, s. 198.

12 Aynı vesika.

Allahın adını yayıp müslümanların tasvibini de almanın gerekliliğini söz konusu etmektedir.

1 — II. Abdülhamid'e göre Halifeliğin Osmanlı Devletindeki Yeri :

Bu kısımda Padişahın söyledikleri ve yaptıkları büyük bir uyum içinde görülmektedir. II. Abdülhamid seleflerinin gösterdiği ve ileride haleflerinin göstereceği ilgiden çok daha fazlasını gösterdiği halifeliğe birinci sırada yer verdiğini uygulamalarıyla göstermiştir. «Osmanlı devletinin sosyal bünyesi ve politikasının esası din üzerine kurulduğu için ruhanî otoriteyi simgeleyen Emirü'lmü'minin ünvanı başta, saltanatı simgeleyen Padişahlık daima ikinci plânda gelmelidir»[13]. Burada II. Abdülhamidin fikrî yapısının bir özelliği de ortaya çıkıyor. Devletçiliği. Devrinde sadır olan iradelerini incelediğimizde Halifelik ünvanını dinî mahiyeti haiz yazışmalarda, Padişahlığı da idarî ve askerî işlerde kullandığını görüyoruz.

2 — II. Abdülhamid'e Göre Halifelik Makamının Devlete Faydaları :

Padişah, dünya Müslümanları tarafından gördüğü hüsn-i kabûl dolayısıyla Halifelik makamını Osmanlı Devletini güçlendiren bir unsur olarak değerlendirmektedir. «Halifelik ünvanı dolayısıyla Müslüman sömürgeleri olan İngiltere, Fransa, Rusya ve Hollanda karşısında kuvvetli durumdayız»[14], derken Halife olarak kendisinin bir çağrısı ile bütün Müslümanların kutsal cihad'a katılacağına dikkat çekmek istemektedir. Gerçekten de bu çağrının oluşturacağı tehdit sömürgeci devletler tarafından hiç bir zaman gözardı edilememiştir.

D — II. ABDÜLHAMİD'İN HALİFELİK MAKAMININ UYGULAMADAKİ YERİ

Halifeliğin sömürgeci devletler için oluşturduğu tehdidin dış politikada çok etkili olacağı âşikardı. Ancak daha önce de belirt-

13 Sultan Abdülhamid, *Siyasî Hatıratım* (Fransızcadan çeviren H. Salih Can), İstanbul 1984, s. 180.

14 Eraslan, *İslâm Birliği*, s. 202.

tiğimiz üzere II. Abdülhamid Halifeliği iç politika uygulamalarında da devreye sokmuştur.

1 — Halifeliğin İç siyasetteki fonksiyonları : Halifeliğin dahildeki fonksiyonlarını satır başları ile vermek gerekirse,

— Padişah Halife sıfatıyla sosyal dayanışmayı gerçekleştirme çalışmalarında toplumun önderi konumunda olmuştur.

— Sosyal bir halk okulu mahiyetindeki tarikatları maddî ve manevî yönlerden destekleyip, ihtiyaçlarını gidererek devlete bağlamada,

— Din adamlarına verilen önemi arttırarak malî ve sosyal statülerinin iyileştirilmesinde ki, böylece aslî vazifeleri olan halkı aydınlatma, devlete bağlamada daha istekli çalışabileceklerdi,

— Dini kitaplara verilen önemin arttırılmasında,

— Dinî yapı ve müesseselere itina ederek, tamir, tanzim ve yeniden yapılanmalarının sağlanmasında,

— Hilâfet merkezi sıfatıyla İstanbul'da ve diğer vilâyetlerde, sosyal hayatı İslâmî esaslara bağlamada,

— Müslüman mahallelerinde içki satışını yasaklayıp, umûmî ahlâkı koruyucu mahiyetteki çalışmalarda ve nihayet kadın kılık kıyafetinin İslâmî esaslara daha yakın olmasına dikkat etmede, II. Abdülhamid Halifelik mevkiini en etkili ve sürükleyici mânâda kullanmıştır[15].

2 — Halifeliğin Dış Siyasetteki Fonksiyonları

Buraya kadar daha ziyade teorik olarak düşüncelere yer vermiştik, şimdi, dış âlemdeki uygulamaları örnekleyelim;

a — Halife Müslümanların Hâmisidir. Bu sebeple Halife Müslüman gruplar arasındaki anlaşmazlıkları çözmeli, birleştirici olmalıydı. Buna en güzel örnek olarak, İngilizlerin nüfuzu ve Osmanlı aleyhtarı propagandası tesiri altındaki Kuveyt ile devlete bağlı Katar arasındaki anlaşmazlığı ve Halifenin oynadığı etkin rolü verebiliriz. Daha 1890'ların başında Maskat ve Bahreyn'i nüfû-

15 Bu hususta değişik örnekler için bak. Eraslan, *İslâm Birliği*, III. Bölüm.

zuna alan İngiltere Kuveytle de yakın ilişkilere girmişti[16]. Kuveyt'teki iktidar mücâdelesinde İngilizlerin destekledikleri Mübarek Sabah'ın Osmanlı hâkimiyetindeki Katar ile savaşması İngilizlerin bölgeye cebren de olsa yerleşmeleri ile neticelenebileceğinden durum önemliydi. II. Abdülhamid Bağdad Nakibü'l-eşrafı Receb Efendi'yi göndererek meseleye elkoyduğunu bildirdi. Memleketin yetim ve kimsesizlerinin, hakları gasb edilenlerin koruyucusu olduğunu ve gereğinin yapılacağını ilân etti. Bu müdahale üzerine Katar kaymakamı Casimü's-sâni ile Kuveyt kaymakamı Mübarek Sabah birer telgraf göndererek «Halife Hazretlerinin iradelerine kemâl-i inkiyad ve itaat ettiklerini» bildirdiler, mesele kansız hallolmuştu[17]. II. Abdülhamid gönderilen telgrafları halifeliğinin nüfûzuna bir delil sayarak telgraflardaki bağlılık ifadelerinin Mecliste okunmasını emretmişti[18].

b — Halife Dine Dair Her Hususta, Müslümanların Her Meselesinde İlk Merci'dir :

II. Abdülhamid bu anlayışla İslâm âlemindeki hâmilik ve liderlik konumunu zedeleyecek her teşebbüse ve tasavvura karşı çıkmıştır. Önemli bir fikir adamı veya her hangi bir müslüman emirin iyi niyetle de olsa İslâm dünyasının problemleri ile ilgilenip ön plânda yer alarak çözümler önermesine olumlu bakmamıştır. Kırımlı ilim, fikir ve dava adamı Gaspıralı İsmail Beyin Mısır'da bir Dünya İslâm Kongresi toplama tasarısına destek vermeyişinin önemli sebeblerinden birisi budur. Diğer yandan bir sözü ile müslümanları din savaşına sokma iddiasının güç kaybetmemesini sağlamak da bu tavrın sebepleri arasında sayılabilir.

c — Halife Müslümanların Dinî Problemlerini Çözmelidir :

II. Abdülhamid hangi devletin sömürgesi olursa olsun dinî mahiyetdeki hiç bir müracaatı geri çevirmemeyi ilke edinmişti. Maddî ve manevî destek verdiği dünya Müslümanları ile kurduğu iletişim ile sağlanan gönül birliği de bu etkinliklerin bir sonucu idi.

16 J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East II*, Princeton 1956, s. 208-209.

17 BOA, İrade-Hususî, 1315 Ramazan 88,

18 Aynı vesika, 20 Ocak 1898 tarihli irade.

Meselâ, Güney Afrikada Ümid Burnu Müslümanları ile gerçekleştirilen gönül birliği II. Abdülhamid'in İslâm Birliği siyasetinin asıl mahiyetini, Halifeliğin bu siyaset içindeki yerini gösteren en önemli örneklerden birisidir. Sultan Abdülaziz'in son yıllarında din hocası ve dinî kitaplar istemekle başlayan yakınlaşma, II. Abdülhamid'in de özel ilgisiyle ilerleyen yıllarda gelişmişti[19]. Yeterli sayıda olmasa da Hoca Ebubekir Efendi ile gönderilen kitaplar ve açılan okullar Müslümanlara sahipsiz olmadıklarını hatırlattı. Ümid Burnu ahalisi de «her ne kadar memâlik-i şahaneden binlerce mil ba'd mesafede isek de lutf u inâyet-i şâhânelerinden müstefid olduğumuzu ve saadet-i maddiye ve maneviyyemizin cânib-i cenâb-ı şehriyarîden daima iltizam buyurulduğunu kemâl-i teşekkürle» hatırladıklarını bildirmişti[20]. Yani Afrika'daki Müslümanlar bir duygu, bir gönül birliği içindeydiler, kafalarında coğrafî bir birleşme söz konusu değildi. Nitekim Kimberley Müslümanları 9 Mayıs 1890 tarihli bir mektuplarında Güney Afrikadaki Müslüman ahali olarak «Zât-ı şevket-simât-ı Hazret-i Pâdişâhîlerine kâffe-i revâbıt-ı dîniye ve kalbiyye ile merbut olduklarını» bildirerek aradaki birlik fikrinin mantığını ve işleme şeklini en açık bir şekilde dile getirmişlerdi[21].

d — Halife İslâmın İzzetini Korumalıdır :

Halifenin İslâm âleminin önderi ve hamisi olması hususu II. Abdülhamid'in İslâmın izzetini korumadaki gayretlerinde en esaslı ifadesini bulmuştur denilebilir. İslâmiyet aleyhine asılsız suçlamalarla dolu, Hazret-i Peygamberi tahkir edici piyeslerin İngiltere, Fransa ve İtalya gibi memleketlerde sahnelenmesini devlet başkanları ve hükûmetler nezdinde ağırlığını koyarak engellemiş, ve bu vesile ile de dünya Müslümanlarının daimî minnet ve şükran duygularına mazhar olmuştur[22].

19 Ümid Burnu Müslümanları ile olan ilişkiler hakkında geniş bilgi için bak. Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Devleti Dahilinde ve Afrika Kıtasında İslâm Birliği Faaliyetleri*, İ. Ü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1985.

20 Eraslan, *İslâm Birliği*, s. 205.

21 BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzatı (Y. A. Hus), 253/73 Lef 3.

22 Bu hususta geniş bilgi için bak. Ziyad Ebuzziya, «Sultan II. Abdülhamid'in Dinî ve Millî Konulardaki Hassasiyeti: Fransa, İngiltere ve İtalya'da

e — Halife Haksızlığa Uğrayan Müslümanların Hukukunu Korumalıdır :

II. Abdülhamid Halife sıfatıyla dünyanın her yerindeki Müslümanlarla temasta olmaya çalışmış, imkânları son derecede sınırlı da olsa Müslümanların uğradıkları haksızlıklara ve baskılara karşı sesini yükseltmişti. Bu cümleden olarak, Liverpool'daki İslâm cemaatı üyelerinin ibadetleri sırasında fanatik bazı İngilizlerin saldırılarına uğramaları üzerine İngiliz hükümeti nezdinde harekete geçilerek gerekli tedbirlerin alınması sağlanmıştır[23].

Yine Müslümanların aşağılanıp, onurlarının kırılmamasına gayret edilerek Romanya Müslümanlarına dağıtmak üzere götürdüğü 300 adet Kur'an-ı Kerimi Romen sınır görevlilerince alınıp Tuna Nehri'ne atılan bir gencin şikâyeti İstanbul'a ulaştığı zaman Halife olarak II. Abdülhamid müdürün azledilip tazminat ödenmesi hususunda ısrarlı olmuştur[24].

f — Halife Din Kitaplarının Basım ve Yayınını Kontrolünde Tutmalıdır :

Halifeliğinin, kendisinin Kureyş soyundan olmaması dolayısıyla sahih olmadığı yolundaki İngiliz propagandası da dahil olmak üzere, çeşitli mahallerde basılan Kuran-ı Kerim, Siyer, Hadis ve Akaid kitaplarından bazılarının önemli yanlışlar içermesinin Dünya Müslümanlarını etkileyebileceği endişesi II. Abdülhamid'i bu hususta çok dikkatli olmaya sevketmiştir. Nitekim o, Kur'an-ı Kerim'in basım ve yayınını Maarif Nezareti kontrolünde olmak üzere Matbaa-i Osmanî'ye vermişti. Yine Maarif Nezareti bünyesinde kurduğu komisyonlarda incelettirdiği Siyer, Hadis ve Akaid kitaplarından hatalı olanlarını toplatmış, doğru olarak basımını sağladıktan sonra dünya Müslümanlarına dağıtımını temin etmeye çalışmıştır[25]. Bu hususdaki samimî gayretine rağmen II. Abdülhamid'in «din kitaplarını yakmak» suçlamasının yer aldığı bir fetva ile hal'i herhalde acı bir tecelli olsa gerektir.

Oynanmasını Yasaklattığı Piyesler», *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 1988, s. 327-367).

23 BOA, Y. A. Hus, 267/134.

24 BOA, Y. A. Hus 267/134, 28 Kasım 1892 tarihli arz tezkiresi.

25 Eraslan, *İslâm Birliği*, s. 224.

Bu kısa yazı çerçevesinde II. Abdülhamid'in yaptıklarından yola çıkarak Halifelik makamını nasıl değerlendirdiğini ana hatları ile de olsa izaha çalıştık. Şimdi içteki uygulamalarından başlayarak bu faaliyetlerin nasıl neticelendiğini değerlendirmeğe çalışalım:

Netice :

Halifelik makamı iç politikada halkı yönetime bağlamak amacıyla yoğun olarak vurgulanmış, dinî hususlar hiç aksatılmadan II. Abdülhamid tarafından önemle ön plâna çıkartılmıştır. Bu husus halk tarafından da benimsenmiştir. Nitekim, bugün hâlâ yaşlı insanlarımız arasında II. Abdülhamid'in evliyalığı anlatılmaktadır.

Kendisinden sonraki padişahlar meseleyi gereği gibi takip edip, ilgilenmemişler, başları sıkışmadıkça hatırlamamışlarsa da II. Abdülhamid'in Halifeliğe Türk toplumu içerisinde kazandırdığı mevkiin önemini en iyi takdir edenlerin başında Mustafa Kemal Atatürk gelmektedir. Atatürk daha işin başında rejim değişikliği ve Cumhuriyeti kurma kararında olmasına rağmen, Türk milletini topyekün millî mücadeleye kazanmak için amacın sadece «Hilâfet ve Saltanat makamının istiklâl ve dokunulmazlığını, millî istiklâl ve millî sınırlarımız içinde hayat imkânı bahşedecek bir sulhu sağlayacak tedbirleri düşünmek ve tatbik etmek üzere millet tarafından fevkalâde salâhiyetleri olan bir meclisin Ankara'da toplanması lüzûmuna milletin dikkat nazarını çekmek...»[26] olduğunu tekraren belirtmek durumunda kalmıştır.

Gerçekten de sınırlı sayıda üyelerin katılımları ile gerçekleşen kongreler ve 1920'de T.B.M.M.'nin açılışı sırasındaki gayretlerle bu amaç halk arasında yerleşmiş, yayılmış ve mücadeleye tam destek sağlanabilmiştir. 1922'de saltanatın ilgasına büyük çapta karşı tepki olmazken, Halifeliğin kaldırılmasının gerek Mecliste ve gerek kamuoyunda uzun tartışmalara yol açması Halifeliğin toplumun bilincindeki yeri ve önemine güzel bir örnek sayılabilir.

26 Samet Ağaoğlu, *Kuvayı Milliye Ruhu*, Ankara 1981, s. 32.

Dış politikada gerek İngiltere, gerekse Fransa ve Rusya II. Abdülhamidin Halifeliği bu denli ön plâna çıkarmasından şiddetle rahatsız oldular. İngiliz parlamentosu Hindistan Müslümanları dolayısıyla Osmanlı Padişahı ile iyi ilişkilerde bulunulmasını isteyen tartışmalara sahne olurken hükûmet üyeleri Osmanlı devletine karşı politika oluşturmada kararsızlık gösteriyorlardı. Her ne kadar tanımadıklarını, değer vermediklerini söylüyorlarsa da II. Abdülhamid'in halifeliğinin gerçek olmadığını yayacak propagandalara büyük önem vererek ondan ne kadar çekindiklerini zımnen ortaya koyuyorlardı.

Rusya despot idaresine karşı vâki olan her Müslüman başkaldırısını mutlaka Halifenin emri ve plânına bağlayarak değerlendiriyor, nüfuzunu kırmaya çalışıyordu[27].

Fransa ise Afrika'da Müslüman kabilelerin zulme karşı mahallî direnişlerini Halifenin organizasyonu sanarak ve dünyaya bu şekilde duyurarak dikkat çekiyordu. Hollanda'nın da bu hususta diğerlerinden geri kalır yanı yoktur.

Bütün bunlar Halifenin gerçek gücünü ve yapmak istediklerini olduğundan fazla göstererek bütün hristiyan dünyasının dikkatlerini bu olaya çekmeye çalışmakla sonuçlanmıştır. Dil, din, kültür, edebiyat alanlarında bugün bile devam eden müteyakkız hrıstiyan saldırısı bu tesbitin doğruluğuna işaret etmektedir.

Son söz olarak, II. Abdülhamid'in halifeliğin soydan geçmesi fikri yanında devlet işlerinde rey sahibi âlimler, vezirler, İslâm askerleri ve halk ve yöneticilerin bu yapılanları onaylamasını da gerekli gördüğünü belirtmeliyiz. Bunun dışında Halife İslâm birliğini korumak için dahilde gayret etmenin yanında dışarda da bütün Müslümanların koruyucu ve kollayıcısı olmalıdır fikri uygulamalarda kendini göstermektedir. Bu himaye ve dikkatin amacının ise Müslümanlar arasında bir gönül birliği sağlamak olduğunu bilhassa belirtmekte fayda vardır.

27 Yarı resmî *Novia Vremia* gazetesinin 31 Mayıs 1900 tarihli nüshasında yer alan konu ile ilgili makale için bak. *Kafkas Araştırmaları I*, İstanbul 1988, Vesika nr. 55, s. 144-145.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İŞLÂMCILIĞININ TARİHİ ARKA PLÂNI: KLÂSİK DÖNEM OSMANLI İSLÂMI'NA GENEL BİR BAKIŞ DENEMESİ

Ahmet Yaşar OCAK

II. Abdülhamid ve dönemi gerek dünya, gerekse Türk Osmanlı tarihçiliğinde araştırıcıların hâlâ sık sık eğilmek lüzûmunu hissettikleri bir devirdir. Özellikle Türkiye'de Kemalist, sol ve sağ ideolojiler için II. Abdülhamid önemli bir tartışma konusu teşkil etmiş, daha yakın zamanlara kadar insanların II. Abdülhamid ve dönemine bakış tarzına göre ideolojilerini tesbit etmek mümkün hale gelmişti. Popüler ve akademik Türk tarihçiliği, bugüne kadar bu konuda söz konusu ideolojilere mensup bazı eserler verdi. 1980'ler sonrası ise, özellikle de popüler tarihçilikte, II. Abdülhamid'in yeniden keşfedildiği; 1980 öncesine nisbetle bazan oldukça yansız[1], ama genelde, hâlâ ya eski kötüleyici yaklaşımı veya buna tepki olarak doğan apolojik tavrı sürdüren, bazan bilimsel, bazan tarih metoduyla alâkasız ve pek fazla derinlikli olmayan araştırmaların yayınlandığı yeni bir dönemi oluşturacağa benzemektedir denilebilir[2].

II. Abdülhamid döneminin hâlâ en ilgi çekici konularından biri, eskiden beri özellikle de *İttihad-ı İslâm,* yahut Batı tarihçiliğinin terimiyle *Panislâmizm* politikası ve ikinci olarak da islâmcı düşünce akımları olmuştur. *Panislâmizm* ve islâmcılık konusu, ha-

Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi.

1 Meselâ Orhan Koloğlu'nun, *Abdülhamid Gerçeği* (İstanbul 1987) isimli kitabı, adından da anlaşılacağı gibi bu yansız yaklaşımı deneyen dikkate değer bir çalışma olarak nitelenebilir.

2 Apolojik tavrı sergileyenlere örnek olarak şu iki eseri gösterebiliriz: Mustafa Müftüoğlu, *Abdülhamid Kızıl Sultan mı?*, İstanbul 1991, 2 cilt; Aydın Talay, *Eserleri ve Hizmetleriyle Sultan Abdülhamid,* İstanbul 1991.

len hem Batı, hem de Türk üniversitelerinde ve Türk popüler tarihçiliğinde üzerinde çalışılan konulardan biri olmağa devam etmektedir. Bu durumda, 1980 sonrasında islâmcı hareketlerin belirli bir güncellik kazanmasının da bir ölçüde payı olduğu, bu hareketlerin tarihî köklerine eğilmek ihtiyacının duyulduğu düşünülebilir. Son zamanlarda, *Panislâmizm* konusunda yapılan yerli ve yabancı tezlerde veya yayınlarda bir yandan klâsik Batılı fikirler yeniden ispata çalışılırken[3], Batı'da ileri sürüldüğü şekliyle bir *Panislâmizm* veya *İttihad-ı İslâm* politikasından bahsedilemiyeceği, çünki bu terimle adlandırılan hareketlerin, her islâm ülkesinde meydana gelen anti emperyalist mücadelelerden başka bir şey sayılamıyacağı konusunda ciddî itirazlara ve yorumlara da rastlanmaktadır[4].

İşte bizim burada ele almayı istediğimiz konu da, esasında Tanzimat'la birlikte başlayan köklü *batılılaşmacı yenileşme* hareketlerine bir tepki olarak doğduğu kabul edilen, fakat II. Abdülhamid devrinde daha da belirginleşmeye başlayarak, ondan sonra da özellikle fikrî alanda devam eden islâmcılık ideolojisinin tarihî arka plânı, yani Yenileşme dönemi öncesi *Klâsik Osmanlı İslâmı* ile ilgili olacaktır. Bu konuyu seçmemizin temel sebebi, Klâsik Osmanlı islâmı'nın, yahut başka bir deyişle, Osmanlı merkezî yönetiminin ideolojisinin temeli olması hasebiyle aynı zamanda politik bir enstrüman haline dönüşmüş *siyasallaşmış devlet islâmı*'nın, sanıldığının aksine, islâmcılık meselesiyle çok yakından iliş-

3 Bu eğilimin en tipik örneği, Prof. Jacob M. Landau tarafından yakın bir tarihte yayınlanan *The Politics of Pan-Islam* (Oxford 1990) isimli eser gösterilebilir. Prof. Landau, son günlerde Türkiye'de değişik değerlendirmelere tabi tutulan bu eserinde, kesin bir Panislamizm (İslâm Birliği) politikasından söz etmekte ve o dönemin Batı siyasetinin tezini aynen benimsemektedir. Bu anlamda olmasa dahi yine bir Panizlamizm, yahut İslâm birliği siyasetinden bahsedilebileceği görüşünde olan yerli araştırmalar da vardır: İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti*, İstanbul (tarihsiz), 1. bs.; 5. bs., İstanbul 1990; Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, İstanbul 1992.

4 Msl. bk. M. Hakan Yavuz, «Pan-İslamizm'in yanlış yorumlaması», *Türkiye Günlüğü*, sayı: 17, Kış 1991, ss. 84-92; aynı yazar, «Pan-İslam kavramı neden terkedilmeli?», *Türkiye Günlüğü*, sayı: 18, Bahar 1992, ss. 15-20. Bu iki yazı, Prof. Landau'nun yukarda adı geçen kitabını eleştirmek maksadıyla kaleme alınmış olup, gerçekten ciddî eleştiriler ortaya koymakla birlikte, Pan-islâm kavramını da dikkate değer bir biçimde eleştirmektedir.

kili olmasıdır. Bugüne kadar yapılan araştırmalarda *islâmcılık* meselesi ele alınırken, daima Tanzimat'la birlikte işe başlanılmış, Tanzimat öncesi dönemin bu meseleye her hangi bir alâkasının olabileceği pek düşünülmemiştir. Oysa, dikkatle bakıldığı zaman, bu ideolojinin esasında, yalnız batılılaşmacı yenileşmeciliğe değil, belki daha da temelde, geleneksel bir nitelik kazanmış *klâsik Osmanlı İslâmı*'na da bir tepki olarak doğduğu ve bu yüzden de haddi zatında yenileşmeci (modernist) bir nitelik taşıdığı dikkati çekmektir. O halde *Klâsik Osmanlı İslâmı* nedir?

Kendi cevap denememize geçmeden önce hemen şunu belirtelim ki, böyle bir sorunun cevabını bugün için tam olarak verebilmek pek çok bakımlardan hiç de kolay bir iş değildir. Bunların en başında da, Osmanlı tarihçiliğinin henüz bu alana tam anlamıyla el atmamış olması, yani *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâm* ilişkisinin bir problem olarak her yönüyle yeterli bir şekilde ele alınıp tartışılmamış, meselelerinin aydınlığa kavuşturulmamış bulunması gelir[5]. Bunun sebepleri ayrı bir tartışma konusudur. Burada bizim teşebbüs edeceğimiz kısa analiz denemesi de, bu yüzden bir çok noktaları itibariyle ister istemez henüz farazî (hipotetik) bir nitelik arzetmekten öteye geçemeyecektir. Aşağıdaki satırların buna göre değerlendirilmesi doğru olacaktır.

Türkler'in, yaklaşık milâdî 900'lerden itibaren peyderpey İslâm'ı kabûle başladıkları bilinir. Bu çok önemli olayın, bugüne kadar, genel çerçevelerin ve siyasî tarih sınırlarının dışına çıkılarak hâlâ teferruatı ile incelenmemiş olması[6], mevcut pek çok proble-

5 Gibb ve Bowen'in *Islamic Society and The West* (Oxford 1950, 2 cilt) isimli tanınmış eserleriyle Norman Itzkowitz'in *Ottoman Empire and Islamic Tradition* (Chicago 1972) adındaki kitabı (türkçe çevirisi, İsmet Özel, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek*, İstanbul 1989) isimleri her ne kadar sözünü ettiğimiz bu meseleyi çağrıştırıyorlarsa da, muhteva olarak daha ziyade kurumlar tarihi düzleminde konuyu ele almışlardır. Prof. Halil İnalcık'ın bir kaç makalesi bu konuya yer vermekle birlikte (msl. bk. «Islam in the Ottoman Empire», *Cultura Turcica*, V-VII (1968-1970), ss. 19-29), meseleyi işaret ettiğimiz düzlemde ele alan yazılar değildir.

6 Bu mesele ilk defa merhum Fuad Köprülü tarafından *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar* (İstanbul 1919) isimli klâsikleşmiş eserinde Ahmed-i Yesevî dolayısıyla ele alınmış ve dikkate değer tesbitler ileri sürülmüştür. Merhum Osman Turan da, Türkler'in İslâm'a girişlerini bütün yönleriyle ele alan

min derinliklerine inilmeden bir takım genel kabûller ve spekülatif açıklamalarla yetinilmesi[7], Türk tarihçiliği için doğrusu şaşılacak bir durumdur. Bu sebeple Türklerin İslâm'ı kabûlleri, hâlâ pek çok yanı karanlık bir konu olarak durmaktadır.

Bununla beraber, Karahanlılar'la birlikte ilk Müslüman Türk Devleti'ni tarih sahnesine çıkaran Türkler'in büyük bir çoğunluğu için İslâm'ın giderek adeta millî bir din haline geldiği, çeşitli Türk devletlerinde de resmî din olduğu tarihî bir vakıadır. Bazı bakımlardan Osmanlı Devleti'nin kökünde bulduğumuz Büyük Selçuklular ise, XI. yüzyılın ikinci çeyreği içinde belirli tarihî şartların sevkiyle Sünnî İslâm'ın kalesi Maveraünnehir bölgesinde İslâm'ı benimsediler[8]. Bu olay, Sünnî İslâm'ın tarihinde pek çok

bir eser hazırlayacağını, yine bu konuya hasrettiği bir makalesinde açıklamış (bk. «Türkler ve İslamiyet», *AÜDTCFD*, IV/4 (1946)'dan naklen *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1971, ss. 1-31), fakat bu projesini gerçekleştiremeden vefat etmiştir. Halkı Dursun Yıldız'ın *İslamiyet ve Türkler* (İstanbul 1976) adındaki dikkate değer kitabı ile, Zekeriyya Kitapçı'nın *Türkistan'da İslamiyet ve Türkler* (Konya 1989, 2. bs.) ve *Yeni İslam Tarihi ve Türkistan* (İstanbul 1991, 2. bs.) isimli eserleri, konuyu siyasî tarih bağlamında ele alan çalışmalardır. Bu itibarla, her ne kadar meselenin siyasî tarih yönünü araştırarak belirli bir katkı sağlamış olsalar da, asıl tartışılması ve aydınlatılması gereken İslâm'ın Türkler arasında yayılış yolları ve metotları, onlar arasında nasıl bir mahiyet kazandığı hususları bu eserlerde söz konusu edilmemiştir. Yalnız Emel Esin kısmen kültür tarihi açısından Türkler'in İslâm'a girişlerini, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş* (Türk Kültürü El-Kitabı, II. cild, 1/b'den ayrı basım, İstanbul 1978, ss. 143-183) isimli makalesinde bir ölçüde ele almıştır.

7 Bu tür spekülatif açıklamalar daha çok 1980'ler öncesi Türkiye'sindeki ideolojik çalkantıların hakim olduğu yıllarda milliyetçi kesime mensup bilim adamları tarafından yapılmakta, temel tez olarak Türkler'in İslâmdan önce de ona çok yakın dinî inançlar geliştirdikleri, bu sebeple İslâm'ın Türkler arasında yabancılık çekmeden kabul gördüğü ileri sürülmekteydi (msl. bk. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1977; aynı yazar, *Türk/İslam Sentezi*, İstanbul 1985; Hikmet Tanyu, *İslamlık'tan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara 1980).

8 Bu konunun, münhasıran Büyük Selçuklular'a tahsis edilmiş monografilerde bile iki-üç sayfadan daha fazla bir yer tutmadığı hayretle görülür (msl. bk. Mehmet A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I Kuruluş Devri*, Ankara 1989, 2. bs., ss. 21-23; aynı yazar, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1989, 2. bs., ss. 5-7; ayrıca bk. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965 (Burada mesele bir iki paragrafla ge-

bakımlardan, fakat özellikle de siyasî ve kültürel açıdan büyük bir dönüm noktası oldu. Çünkü bu tarihten itibaren Türk siyasî himayesinde yaşamağa başlayan Orta Doğu İslâm dünyasında bu sayede Ehl-i Sünnet mezhebi, güçlü bir destek buldu. Bu olay, Sünnî İslâm'ın siyasallaşma sürecinde de önemli bir dönüm noktası oluşturur. Çünkü böylece, Osmanlılar'a kadar uzanacak olan köprünün bir ayağı daha inşa edilmiş oluyordu. Bu suretle Türk devletlerinin siyasetlerinin temel ideolojisi haline gelmekle önemli ölçüde güçlenen Sünnî İslâm, hiç şüphe yok ki Osmanlılar'ın sayesinde İslâm dünyasının XVI. yüzyıla kadar rakipsiz gücü oldu. XVI. yüzyılda ise, İslâm tarihinin bir önemli olayı daha yaşandı 1502'de resmen İran'da Safevî Devleti'ni kuran Şeyh Safiyyüddin-i Erdebilî hanedanı, Şiiliği de siyasallaştırmak suretiyle bu genç devletin resmî ideolojisi haline getirdi ve Osmanlı Sünnîliği'nin en amansız rakibi olarak tarihte yerini aldı[9].

Yukardan beri özetlemeye çalıştığımız bu önemli tarihsel sürecin nasıl başladığı, yani İslâm'ın Türk topluluklarına hangi nitelik ve şartlarda ulaştığı, çeşitli sosyo-ekonomik ve kültürel yapılara sahip bulunan bu topluluklarda nasıl anlaşılıp hayata nasıl geçirildiği, bunlar arasında kazandığı mahiyet meselesi sanıldığından çok büyük önem taşır. Çünkü Osmanlı Devleti de dahil olmak üzere, genellikle Türk devletlerinde merkezî yönetimlerin, ve halk kesimlerinin İslâmî telâkki ve inançları tamamiyle bu şartların ürünüdür. Bu itibarla çok yönlü araştırmalarla bütün bu noktaların açıklığa kavuşturulması için hâlâ çok çalışmaya ihtiyaç vardır[10].

Her halü kârda bugünkü bilgilerimize göre genel olarak İslâm'ın Orta Asya Türk Topluluklarına İran Sûfî mektepleri ara-

çiştirilmiştir.); İ. Kafesoğlu, «Selçuklular», *İA*. Dolayısıyla bu mühim tarihî olayın da nasıl ve hangi şartlarda cereyan ettiği, henüz doğru dürüst bilinmemektedir.

9 Bu konuda msl. bk. Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd (XV Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi)*, çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara 1948; Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976, ss. 1-42; Adel Allouche, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict*, Berlin 1983, ss. 30-64.

10 Bu büyük ihtiyaca rağmen halihazır durumunda Türk tarihçiliğinin bu önemli konu üstüne kafa yormaya başladığı söylenemez.

cılığıyla, özellikle de Horasan Melametiliği'ne mensup İranlı ve Türk Sûfîler kanalıyla ulaştığı bilinir[11]. Karahanlılar'ın İslâm'ı kabul edişlerini anlatan meşhur *Tezkire-i Satuk Buğra Han,* bu sûfî rengin tarihî bir belgesi olması itibariyle çok değerlidir[12].

Büyük bir çoğunluğu göçebe bir hayat sürmekte olup daha önce Şamanist, Budist ve Maniheist mistik kültürlerin tecrübesini yaşamış bulunan ve önemli bir kısmı, arapça bilmek bir yana, okuma yazma dahi bilmeyen Türk topluluklarının Maveraünnehir'in gelişmiş kültür merkezlerinde yaşayan hemcinsleri gibi kitabî İslâm'ı gereği gibi kavrayıp yaşayabilmeleri imkânsızdı[13]. Bu yüzden, geleneksel şifahî kültürün hakimiyetindeki bu insanların İslâm'a ısınmaları, basitleştirilmiş mistik bir yoldan, başka bir deyişle, İslâm'dan önce alışık oldukları usûllerle gerçekleşebildi ki, bu yolu da onlara Horasan Melametî mektebinden yetişmiş Ahmed-i Yesevî ve halifeleri açtı[14]. İşte bu yüzden onların Orta Asya Türk toplulukları arasında İslâm'ı yerleştirme itibariyle oynadıkları rol, tarihî bakımdan son derece büyük bir önem arzeder. Çünkü ister istemez eski geleneksel kalıplarla ifade edilmek ve yorum-

11 Bk. Köprülü, *İlk Mutasavvıflar,* ss. 13-18.

12 Bu çok önemli tarihî belgenin metni, aslında bu eser üzerine bir dil çalışması niteliğinde olan şu eserde bulunmaktadır: R. Barkley Shaw, *A Sketch of The Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kashgar and Yarkend),* Lahore 1875. Eser hakkında ilk ve galiba son ciddî bilimsel araştırma ise şudur: Fernand Grenard, «Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih», çev. Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet,* ss. 147-187.

13 Bu sürecin bu şekilde gerçekleşmesi aslında son derece tabiîdir. İslâm'ın konar-göçer Oğuz boyları arasında yayılmağa başladığı 900'lü yılların canlı şahidi olan İbn Fadlan, bu konuda bizlere çok canlı ve çarpıcı örnekler vermektedir. Bu itibarla onun seyahatnamesi, eşi bulunmayan bir belge niteliğini haizdir. Meselâ o eserinin bir yerinde, Oğuzlar'dan çoğunun, henüz Allah'a gerçek olarak inandıkları için değil, yurtlarından geçen müslümanlara yaranmak için «Lailahe illallah» dediklerini, küçük ve büyük abdesten sonra temizlenmediklerini, ve bazılarının kendisine «Rabbımızın karsı var mı?» diye sorduklarını hayretini izhar ederek yazar (bk. *Onuncu Asırda Türkistan'da bir İslam Seyyahı : İbn Fazlan Seyahatnamesi,* haz. Ramazan Şeşen, İstanbul 1975, s. 25).

14 bk. Köprülü, *İlk Mutasavvıflar,* ss. 49-62, 71-82. Köprülü buradaki fikirlerinden bazılarını, *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı «*Ahmed Yesevî*» maddesinde tashih etmiş ve Ahmed-i Yesevî ile halifelerinin rolünü daha belirgin olarak göstermiştir.

lanmak zorunda olan bu İslâm, bu sûfî propagandacılar aracılığıyla çok tabiî olarak güçlü bir evliya kültü etrafında kurumlaşarak gelişti ve kitabî İslâm'dan pek çok bakımlardan farklılaşarak Türkler'e mahsus bir yapı kazandı. İslâm'ın Türkler'e tasavvufun, üstelik eski Sasanî kültürünün mirası üzerinde gelişen İran tasavvufunun kanalıyla ulaşmış olması, hem Türk müslümanlığı, hem de bizzat İslâm'ın kendisi için çok önemli bir hadisedir. Zira, bir defa tasavvufun süzgecinden geçerek belirli bir tasfiyeye uğramış bir şekilde Türkler'e ulaşmış, üstelik onların bünyesine de uyarlanmak zorunda kalarak ikinci bir tasfiye işlemi görmüş bu sûfî İslâmın, o zamanlar henüz arapça bilmedikleri için asıl kaynaklara girme imkânından yoksun Türk topluluklarına ne kazandırıp ne kaybettirdiği, kanaatimizce Türk tarihçiliğinin ve ilâhiyatçılığının bugüne kadar ihmal ettiği çok önemli bir mesele olarak hâlâ sonuca bağlanmayı beklemektedir. Karahanlılar'dan Osmanlılar'a kadar gelen Türk İslâm'ı işte böyle başlamıştır.

Bu İslâm'ın XV. yüzyılın sonlarıyla XVI. yüzyılda Anadolu'da bazı konar göçer Türk zümrelerinin İslâm anlayışlarını geniş ölçüde etkileyen Şii motiflerle bu dönemlerde henüz ilgisi yoktur[15]; ancak, çoğu yerde, kabilevî sosyo-ekonomik ve kültürel şartlara uyarak *heterodoks* dediğimiz niteliğe bürünmüştür. Başka bir ifadeyle bu Türk heterodoks İslâm'ı, popüler sufîlik aracılığıyla, yerleşik kesimin dışındaki Türk zümreleri arasında eski kabilesel inanç ve geleneklere uyarlanmış *Konar-Göçer Halk İslâmı*'dır[16]. İşte Anadolu'nun kuzey-batısında XIV. yüzyılın başlarında bir uc beğliği olarak tarih sahnesine çıkan Osmanlı Devleti, böyle bir

15 Bu mesele Türkiye'de çoğu defa yanlış anlaşılmakta, Türk heterodoksisi Şiî motiflerle XV. yüzyılın sonlarında ve asıl XVI. yüzyıl başlarında karışmış olmasına rağmen, sanki başlangıcından beri böyle imiş gibi sanılmakta, hatta bazan heterodoksi kavramı Şiîlik'le eş tutulmaktadır. Oysa bunun tarihle hiç bir alâkası yoktur.

16 Yalnız burada şunu da gözden asla kaçırmamak gerekir: Bu konar-göçer Türk halk İslâmı, Anadolu'da özellikle Osmanlı döneminde, muhtemelen XVII. yüzyıldan sonra, yerleşik hayata geçiş sürecine paralel olarak bir süre sonra, konar-göçerlikten yerleşikliğe geçmiş bir kısım halkın da İslâm anlayışı haline gelmiştir. Bu mesele tabiî ki Türkiye'deki Alevî-Bektaşî kesimin teşekkül süreciyle çok sıkı bir şekilde irtibatlıdır ve henüz bu konuda ciddî ve detaylı bilimsel çalışmalar Türkiye'de mevcut değildir.

İslâmî geleneğin varisi idi. Bu vakıanın en çarpıcı göstergesi, beyliğin kuruluş döneminin, klâsik Osmanlı vekayinamelerinde *Abdalan-ı Rum* yahut *Rum Abdalları* tabir edilen, Ahmed-i Yesevî sûfîliğinin temsilcilerinin menkabeleriyle içiçe tasvir olunmasıdır[17]. Merhum F. Köprülü'nün bundan yıllar önce ortaya koyduğu ve bugünkü araştırmaların kuvvetle desteklediği üzere, bunlar 1240'taki Babaî isyanı denilen büyük dinî-sosyal patlamayı gerçekleştiren kadronun üçüncü kuşaktan temsilcileriydiler. Bu tarihî olayda çarpıcı gerçek şudur ki, İranlılaşarak kendilerine yabancılaşmış Anadolu Selçuklu merkezî yönetiminin yıkılışını hedefleyen bir ideolojinin mensupları, tıpkı kendileri gibi henüz Türkmen geleneklerini koruyan bir başka devletin, Osmanlı Beyliği'nin kuruluşunda rol aldılar[18].

Osmanlı Beyliği arazisinde bulunan bütün Türkmen boylarının bu insanlara kuvvetle bağlı bulunmalarının bir sebebi de budur. Bazıları okuma yazma dahi bilmeyen Türkmen reisleri olan ilk Osmanlı beğlerinin, aynı kesime mensup olmaları sebebiyle bunların İslâm anlayışlarını paylaşmaları son derece tabiî idi. Bu yüzdendir ki onlar için zaviyeler açtılar, vakıflar tesis ettiler, kendilerine imtiyazlar tanıyıp toprak bağışladılar[19]. Böylece hem şah-

17 *Aşıkpaşazade Tarihi, Kitab-ı Cihannüma* (Neşri), *Tevarih-i Al-i Osman* (Oruç Beğ) gibi, Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemini anlatan ilk Osmanlı vekayinameleri, hemen tamamiyle, Abdal Musa, Geyikli Baba, Abdal Murad vb. Rum Abdalları tabir edilen ve Babaî hareketinin mensupları olan bu derviş ve şeyhlerin menkabelerini ve Osmanlı yönetim çevreleriyle olan ilişkilerini naklederler (bu meselenin geniş bir şekilde tartışıldığı bir çalışma için bk. A. Yaşar Ocak, «Les millieux soufis dans les territoires du Beylicat Ottoman et le problème des Abdalan-ı Rum», *Symposium on Ottoman Emirate (1300-1389)*, Institute for Mediterranean Studies, 11-13 January 1991, Rethymnon, Greece (baskıda).

18 Bunların hemen tamamının, kendilerine bağlı müridler topluluğu ile fiilen Anadolu ve Rumeli'deki fetih hareketlerine katıldıkları, hatta bazılarının Osmanlı Beyliği adına bizzat fetihler yaptıkları, yukarda zikredilen resmî kaynaklarda anlatıldığı gibi, kendi aralarında teşekkül eden, sonradan Bektaşî geleneği içinde *Vilâyetnâme* denilen menakıb kitaplarında da teferruatıyle nakledilir. Ayrıca muhtelif tahrir defterlerine de yansımıştır (bu konuda özellikle bk. Ö. Lutfi Barkan, «İstila devrinin kolonizatör Türk dervişleri», *VD*, II (1942), ss. 279-353).

19 Bk. Barkan, *a.g.m.*, ss. 280 vd.; Ocak, «Zaviyeler», *VD*, XII (1978), ss. 256-259.

sen bağlılık ve sevgi duydukları bu şeyhlere minnettarlıklarını göstermiş, hem de onlar aracılığıyla yönettikleri Türkmen boyları üzerindeki hakimiyetlerini meşrulaştırmış oluyorlardı.

Bütün bunların anlamı şudur: Beylik döneminde Osmanlı iktidar çevresiyle, yönetilen zümreler arasında İslâmî anlayış ve yorumlayış farkı yoktur; çünkü yönetenler ve yönetilenler arasında henüz statü farklılaşması meydana gelmemiştir. Her ikisi de aynı sosyo-ekonomik ve kültürel tabanda yer almaktadırlar. İşte söz konusu bu farksızlık, aşağı yukarı Yıldırım Bayezid (1389-1402) döneminden itibaren, toprakların genişlemesine paralel olarak siyasî ve idarî yapının kompleksleşmeye başlaması sonucunda farka dönüşmeye başladı. Başlangıçta her iki kesimi kendinde birleştiren *Kabilevî Halk İslâmı,* farklılaşan yönetici kesimde yerini, giderek merkeziyetçi bir nitelik kazanmaya başlayan yapı gereğince, artık bir kaç yüzyıldır siyasallaşma sürecini tamamlamış kitabî Sünnîliğe bıraktı. XV. yüzyılda bu geçiş süreci tamamlandı. Bunda, daha başlangıçta Osmanlı bürokrasisine ihtiyacı olan elemanları yetiştirmek üzere plânlanan ve geliştirilen medreselerden yetişme ülemanın rolü her türlü tartışmadan varestedir. Çünkü bu siyasallaşmış Sünnîliğin tam bir devlet ideolojisi haline gelmesi, onların katkısıyla gerçekleşebilmiştir[20].

Aslına bakılırsa, bu sürecin bu şekilde gelişmesi son derece tabiî idi. Çünkü küçük bir aşiret beyliğinin, başarılı bir siyasetle ve jeopolitik konumunun sağladığı avantajlarla, gerek fetihler, gerekse ilhak yoluyla topraklarını ve hakimiyet alanını genişletmesi, onu ister istemez yerleşik ve merkeziyetçi bir devlete dönüşme-

20 Bu mesele genel çizgileriyle bugün için bilinmekle beraber, üzerinde ayrıca monografik çalışmalar yapılması şart olan önemli bir konudur. Bugüne kadar klâsik dönem Osmanlı medreseleri ve ülema üzerine yapılan çalışmalar genellikle kurumlar tarihi çerçevesinin dışına çıkamamış olup asıl muhtevaya inememiştir. Osmanlı medreselerinde okutulan kitapların İslâm bilim ve düşünce tarihindeki yeri, Osmanlı ülemasının İslâm bilimlerine katkılarının nicelik ve niteliği, klâsik Osmanlı ülemasının tipolojisi, devlet ideolojisine katkıları, devlet siyasetindeki yeri ve payları gibi bir yığın mesele hâlâ aydınlatılmayı beklemektedir. Bu meseleler sınırlı bir ölçüde de olsa şurada, gündeme getirilmeye çalışılmıştı: Hulusi Lekesiz, *Osmanlı İlmi Zihniyetinde Değişme (Teşekkül-Gelişme-Çözülme, XV.-XVII. yüzyıllar),* basılmamış master tezi, Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ankara 1989).

ye zorlamıştır. Bu ise hem ihtiyaçlarını çoğaltıp farklılaştırmış, hem de sistemli ve sağlam bir şekilde kurumlaşmayı gerektirmiştir. Bu kurumlaşmada Türk ve İslâm siyasî geleneğinin yanında ikinci temel unsur görevini yapan İslâm ise, çok tabiî olarak buna gücü yetecek olan *siyasallaşmış Sünnîlik* idi. Konar-göçer hayatı teşkîlatlayan, kavramları ve kurumları ancak o tarz bir sosyal yapının ihtiyaçlarına göre teşekkül eden ve geniş kapsamlı bir *evliya kültü* etrafında kurumlaşan halk İslâmı, böyle bir devletin ihtiyaçlarına yetmeyecekti ve yetmedi.

İşte özellikle XV. yüzyılın ikinci yarısından, yani Fatih Sultan Mehmed (1451-1483) zamanından itibaren geçerli olmak üzere, *Osmanlı İslâmı* denildiği zaman, bundan anlaşılması gereken, XVI. yüzyılda artık her alanda olduğu gibi ideolojik alanda da doruk noktasına çıkan bir devletin merkezî yönetim ve iktidar çevrelerinin tam anlamıyla *siyasallaşmış Sünnîliği,* öbür adıyla *Osmanlı Sünnîliği*'dir.

İşte bu siyasallaşmış *Osmanlı Sünnîliği,* çok tabii olarak bürokrasinin eğitim kurumları durumundaki medreseler aracılığıyla klâsik Sünnîliğin hemen bütün teorik ve pratik niteliklerini devraldı. Örfî hukukun belirli alanlarının dışında, Osmanlı toplumunun siyasî, idarî, sosyal ve hukukî teşkilâtlanmasını gerçekleştirdi. Özellikle Fatih Sultan Mehmed devrinde, eski Bizans'ın başkenti İstanbul'u hakimiyet alanının merkezi yapmış büyük bir imparatorluğun ideolojisine dönüştü. Yalnız Osmanlı tarihinin değil, genelde İslâm ve Türk tarihinin de en önemli olaylarından biri olan bu dönüşümde artık ülema, bilhassa Fatih'le birlikte tam bir *dinî bürokrat* konumuna geçmiş ve temel görevi, imparatorluğun müslüman tebeasının dinî eğitim ve organizasyonunun yanında, belki daha fazla, iktidarın bütün hareket ve faaliyetlerini meşrulaştırmaktan ibaret kalmıştır[21]. Osmanlı ülemasının bu ko-

21 Ülemanın fonksiyon ve statüsü hakkında msl. bk. Albert H. Lybyer, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi,* çev. Seçkin Cılızoğlu, İstanbul 1987, ss. 191-202; Gibb-Bowen, *Islamic Society and The West,* II, 81-113. Biz şahsen, Osmanlı ülemasının dini bürokrasi elemanı haline getirilmesinin, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Ortaçağ İslâm dünyasının hiç bir yerinde rastlanmadık bir düzey ve yaygınlıkta gerçekleştiği, bu yüzden de Osmanlı ülemasının, eski dönem ülemasının İslâm bilimine katkıları göz önüne alındığında, onların yanında bir hayli aşağılarda yer aldığı kanaatindeyiz.

numu ve özelliği, onu Emevi ve Abbasi devirlerindeki, devletten bağımsız klâsik İslâm ülemasından ayıran en bariz özelliklerden biridir.

XVI. yüzyılın ilk çeyreğine, yani Yavuz Sultan Selim (1512-1520) devrine kadar yalnızca *ehl-küfr*'e yani Hıristiyan dünyaya karşı mücadele misyonunu üstlenen siyasallaşmış Osmanlı Sünnîliği, bu yüzyılın başlarında, İran'da Safevî Devleti'nin kurulmasıyla başlayan Şiî propagandaya karşı yeni bir misyon yüklendi: *Ehl-i Rafz*'a karşı mücadele[22]. Bu mücadele bir yandan Safevî İran'a, diğer yandan onun Anadolu'daki muhatabı olan konargöçer Türkmen zümrelerine karşı yürütüldü. Dinî bir cilâ altında cereyan eden bu siyasî mücadelenin teorik temeli, Osmanlı medreselerinde çok eskiden beri okutulmakta olup, Osmanlı Sünnîliği'ne ana istikametini veren, XIV. yüzyılın ünlü âlimlerinden Sadeddin-i Taftazani (öl. 1395)'nin eserine Ömer Nesefî tarafından yazılan *Şerhu'l-Akaid* idi[23]. Genellikle Sünnîlik dışı İslâm mezheplerine karşı çok katı ve hoşgörüsüz bir takım yargıları ihtiva eden ve kitabın, Osmanlı Sünnîliğinin katı bir dogmatizme dönüşmesindeki rolünün büyük olduğu kanaatindeyiz.

İşte bu teorik temelden hareketle, Osmanlı Devleti ile girişiği rekabet ve üstünlük politikasını, dinî zemine dayalı ideolojik propagandalarla tehlikeli boyutlara ulaştıran Safevî yönetiminin de etkisiyle, Rafızîliğe karşı yürütülen bu mücadele çok sert oldu[24].

22 Bu mücadelenin, Ehl-i sünnet ilâhiyatı açısından teorik temelinin kurulmasında, zamanın şeyhülislâmı İbn Kemal'in payı fazladır. Onun verdiği fetvalar (msl. bk. Elke Eberhard, *Osmanische Polemik gegen die Safawiden im 16. Jahrhundert*, Freiburg 1970, ss. 62-63; Allouche, *Ottoman-Safavid Conflict*, ss. 170-173) ve kaleme aldığı risaleler (bk. *Resail-i İbn Kemal*, İstanbul 1316) hayli sert yargılar ihtiva etmekte ve kamu oyunda da epeyce etkili olmaktaydı.

23 Osmanlı ülemasınca çok tutulan *Şerhu'l-Akaid*'in de şerhleri yapılmış olup, en meşhuru, Kestelî Abdullah Efendi (XVI. yy.) tarafından yazılan *Kestelî Şerhi*'dir. Bu eserin, Ehl-i Sünnet inançlarını öğrenmek bakımından günümüzde de tercih edilmekte olduğu düşünülürse, ne kadar büyük bir etki alanına sahip bulunduğu kolayca anlaşılır. *Şerhu'l-Akaid* ve yazarı hakkında geniş ve faydalı bilgi için bk. Taftazani, *Şerhu'l-Akaid (Kelam ilmî ve İslam Akaidi)*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982, 2. bs., ss. 62-87.

24 XVI. yüzyılın başında Safevi Devleti'ni kuran Şah İsmail'in, Osmanlı merkeziyetçiliğinin toprağa yerleştirip vergi toplama konusunda konar-göçer

Şurası bir gerçektir ki, bu çifte mücadele, Osmanlı merkezi yönetimine uzun vadede pahalıya malolmuştur. Çünkü bir yandan Kızılbaş (Alevî) zümreler artık kesin olarak Osmanlı merkezî yönetimi ile her türlü diyaloğu keserek kendi içlerine kapanıp bir takım huzursuzlukların malzemesi haline gelirken, diğer yandan, bu tür siyasî gelişmeler sebebiyle artık esnekliğini kaybeden Osmanlı Sünnîliğine karşı çeşitli sosyal tabanlara dayalı başka tepki ve muhalefet çevreleri de oluştu[25]. Böylece, özellikle Kanunî Sultan Süleyman devrinde ortaya çıkan bu çevreleri etkisiz hale getirmekte merkezî yönetimin elinde bir baskı aracı haline dönüşen bu siyasallaşmış Sünnîlik, artık her türlü gelişime kapalı, hiç bir esnekliğe ve dinamizme geçit vermeyen savunmacı ve tutucu bir karaktere büründü[26]; tam anlamıyla devlete özdeş hale geldi.

Bu İslâm anlayışı, bütün bir XVI., XVII. ve XVIII. yüzyıllar boyunca bu yapısını Osmanlı iktidarının koruyucusu ve meşrulaştırıcısı hüviyetiyle sımsıkı bir şekilde muhafaza etti. Bazı ülema

Türkmen zümrelerini zorlaması sonucu doğan huzursuzluğu istismar amacıyla başlattığı yoğun mesiyanik propaganda, Anadolu'da son derece etkili oluyor ve pek çok isyanın çıkmasına yol açıyordu. Ayrıca pek çok Türkmen oymağı yerini yurdunu bırakıp İran'a göç etmişti. Bütün bunların önüne geçmenin verdiği telâş ve sıkıntı, Osmanlı merkezi yönetimini «Kızılbaş olmuş» Türkmenler'e karşı çok sert bir mücadele içine itti. Verilen fetvalar, bu zümreleri tamamen kâfir statüsüne sokuyor ve canlarının, kanlarının helâl ve kendileriyle savaşmanın cihad olduğunu bildiriyordu.

25 Bu konuda mşl. bk. A. Yaşar Ocak, «Les réactions socio-religieuses contre l'idéologie officielle ottomane et la question de *Zendeqa ve Ilhad* (hérésie et athéisme) au XVIe siècle», *Turcica*, XXI-XXIII (1991), ss. 71-82; aynı yazar, «Idéologie officielle et réaction populaire : un aperçu général sur les mouvement et les courants socio-religieux à l'époque de Soliman le Magnifique», *Soliman le Magnifique et Son Temps*, Ecole du Louvre, Paris 1992, ss. 185-194.

26 Aslına bakılırsa, Emevî saltanatının ilk yıllarından başlayarak Abbasî imparatorluğu boyunca çok geniş bir süreç içinde çok tabiî olarak siyasî ve kültürel âmiller sebebiyle teşekkül etmiş ve bugünkü anlamda bir doktrin haline gelmiş Klâsik Sünniliğin, Osmanlı imparatorluğu'na nasıl bir nitelikle, hangi kanallarla intikal ettiği, hangi etkilerle ve ne yollardan siyasî bir ideoloji haline dönüştüğü, doğrusu çok ciddî bir meseledir. Bu meseleyi bir yandan teorik plânda olmak üzere, Osmanlı döneminin *akaid* alanındaki telif, terceme ve şerhleri, diğer yandan da pratik alanda iç ve dış siyasî gelişmeleri ve devletin geçirdiği yapısal değişimleri nazarı dikkate alarak incelemek suretiyle her halde belli ölçüde anlayabilmek ancak mümkün olacaktır.

ve sûfî çevrelerden gelen bu, katı çemberi kırma ve bir ölçüde de olsa esneklik getirme çabaları, XVII. yüzyıldaki *Kadızadeliler Hareketi* gibi, hiç bir hamleci ve güçlü, ciddî bir ilmî ve fikrî muhtevaya dayanmayan kaba softalık gösterileriyle karşılık buldu[27]. Aslına bakılırsa, söz konusu ülema ve sûfî çevrelerin de ciddî fikrî ve ilmî muhtevaya sahip olduklarını söyleyebilmek mümkün değildir.

Buraya kadarki açıklamalarımızı özetleyecek olursak, klâsik dönem Osmanlı İslâmı hakkında söylenebilecekler şimdilik şundan ibarettir : Osmanlı İslâmı'nın, Osmanlı Devleti'nin beylik döneminde tipik *geleneksel kabilevî halk İslâmı*'ndan yola çıkarak, siyasî, idarî ve sosyo-ekonomik gelişmelere paralel bir şekilde ülemanın nüfuz ve gayretiyle tedricen kitabileşip kurumlaştığı tarihî bir gerçektir. XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkeziyetçileşmenin tabîi bir sonucu olarak kurumlaşmış bu İslâm, bir yandan devlet kavramına kutsallık bahşederek merkezî otoriteye ve onu temsil eden Osmanlı hanedanına da kutsal bir meşruiyet kazandırırken[28], öte yandan, onun siyaset aracı olmak gibi çifte bir fonksiyon icra etmiş, neticede devletle özdeşleşmiştir. Burada unutulmaması gereken çok önemli nokta, bu özdeşlikte devletin baskın

27 Kadızâdeliler hareketi diye bilinen XVII. yüzyıldaki sözde dinî tasfiye hareketi, gerçek anlamda bir fikrî nitelik ve kaliteden yoksun tam bir siyasî istismar ve taassup hareketi olup bugüne kadar müstakil olarak bir kaç çalışmaya konu olmuştur. Bunları şöyle sıralayabiliriz: N. Öztürk, *Islamic Orthodoxy Among The Ottomans in The Seventeenth Century With Special Reference to The Qadi-Zade Movement,* Edinburgh 1981 (basılmamış doktora tezi); A. Yaşar Ocak, «XVII. yüzyılda Osmanlı imparatorluğu'nda dinde tasfiye (puritanizm) teşebbüslerine bir bakış Kadızadeliler hareketi», *TKA,* XVII-XXI /1-2 (1983), ss. 208-226; Madeline Zilfi, «The Kadızadelis: Discordant revivalism in seventeenth-century Istanbul», *JNES,* 45 (1986), ss. 251-269; Semiramis Çavuşoğlu, *The Kadızade movement: An attempt of Şeriat-minden reform in The Ottoman Empire,* Princeton 1990, basılmamış doktora tezi.

28 Bu kutsal meşruiyet, bilindiği üzere, ilk Osmanlı vekayinamelerinde tekrarlanmakta olup Osman Gazi'nin gördüğü ve Şeyh Edebalı'nın yorumladığı, Osmanlı hanedanının ilâhî irade ile saltanat sürdüğünü imâ eden ünlü «rüya» hadisesiyle sembolleştirilmiştir. Osmanlı Devleti'ne, kendine mahsus özelliklerini kazandıran pek çok unsur gibi, bu «rüya» hadisesi de antik Orta-Doğu'nun kökü *Tevrat*'a dayanan siyasî bir motifidir (bk. *Kitab-ı Mukaddes,* Daniel, IV, 4-22) ve Osmanlılar'dan önce de kullanılmıştır (bk. Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu,* Ankara 1959, s. 7).

oluşu ve bunun sağlanmasında, ülemanın unutulmaz rolüdür. Bu özdeşleşmede, kutsallaşmış devletin bekası herşeyden önce geldiğinden, başgösteren her türlü farklılaşma eğilimi, bu bekayı zedeleyebilecek potansiyel tehlike olarak algılanmış[29], bunun önüne geçebilmenin, ancak ve ancak mevcut yapıyı sıkı sıkıya korumakla mümkün olabileceği düşüncesi, devletin her kademesinde yer etmiştir. Bunun tabiî sonucu ise, Osmanlı devlet yapısındaki muhafazakârlaşma ve kendini her türlü değişime kapama ve buna paralel olarak da İslâm anlayışında tam bir dogmatizme bürünme olmuştur. Bizce Osmanlı İmparatorluğu'nun ideolojik ve kurumsal yapısını, iç ve dış politikasını gerçeğe en yakın bir biçimde anlamanın yolu, şu anda ancak farazî çerçevede ifade edebildiğimiz bu vakıayı enine boyuna ele alıp tartışmaktan geçmektedir. Bu konuda, her meseleyi ayrı ayrı inceleyen monografik çalışmalara âcilen ihtiyaç vardır. Çünkü yalnızca sosyo-ekonomik tarih çalışmalarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu anlayabilmek, kanaatimizce hiç bir zaman mümkün olmayacaktır.

İşte şimdi burada, klâsik Osmanlı İslâmı'na dair bu genel hatlı, kısa ve bir çok problem ihtiva eden analiz denemesini ortaya koyduktan sonra, sorulması gereken soru her halde şu olacaktır : *Klâsik Osmanlı İslâmı ile II. Abdülhamid dönemi İslâmcılığı'nın ilgisi ne olabilir?*

Bu sorunun cevabı ile ilgili ipuçları bize göre, Tanzimat'la birlikte yüksek bürokrasi ve aydın kesimi arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi olayının sebeplerini teşhis konusunda belirmeye başlayan tavırlarda ortaya çıkmaktadır. Bu tavırlar, merkezî yönetim tarafından daha Lâle Devri'nden itibaren askerî alanda başlatılan yenileşme hareketlerinin yetersizliğinin farkedilmesiyle birlikte, esas problemin başka alanlarda yatıyor olmasının düşünülmesiyle su yüzüne çıkmış ve özellikle Batı'yı tanıma imkânını bulan aydın bürokrat kesiminin kafalarında giderek bir «İslâm problemi» yer etmeğe başlamıştır. Böylece yavaş yavaş belirtilen çevrelerin bir kesiminde İslâm, hiç şüphesiz kısmen de

29 Osmanlı merkezî yönetimi, daha Şeyh Bedreddin olayından itibaren, devletin resmî ideolojisi Sünnîlik'ten her ayrılma eğilimini zındıklık ve mülhidlikle ittiham ederek en ağır şekillerde cezalandırmıştır. XVI. yüzyıl bu tür olaylarla doludur (bk. Ocak, yukarda 25 nolu dipnotta zikredilen birinci makale).

Batı'daki İslâm aleyhtarı Oryantalizm'in ve pozitivist akımların etkisiyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinden sorumlu tek suçlu olarak sanık sandalyesine oturtuldu[30].

Tanzimat'tan sonra Osmanlı bürokrasi ve aydın çevrelerinde belirginleşen, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinden İslâm'ı sorumlu tutan bu eğilimlerin karşı çıktıkları İslâm aslında, onların pek farkında olmadıkları, Osmanlı merkezî iktidarı ile özdeşleşmiş ve bu sebeple de tabiî olarak siyasallaşmış ve muhafazakârlaşmış bu geleneksel İslâm, yani bizim tabirimizle, *Klâsik Osmanlı İslâmı* (yahut *Sünnîliği)* idi. Tanzimat'tan sonra *batılılaşmacı yenileşme* taraftarı Osmanlı aydınları ve bürokratlarının suçlu sandalyesine oturttukları İslâm'a karşı tavırlarını, bu çerçeve içinde değerlendirmek daha gerçekçi bir yaklaşım olacaktır. Burada bir parantez açarak, başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere, Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun İslâm'a bakışını da bu açıdan değerlendirmenin doğru olacağını belirtelim[31]. Onlar İslâm'ı sorgularken, kanaatimizce *Teorik İslâm* ile *Klâsik Osmanlı İslâmı*'nı birbirinden ayırmıyorlar, bugün bizim, doğru bir yargıya varmak için mutlaka birbirinden ayrı mütalaa edilmesi gerektiğini düşündüğümüz bu iki olguyu bir hadise gibi görüyorlardı[32].

İşte bu iki olgunun farklı şeyler olduğunu, II. Abdülhamid döneminin Namık Kemâl ve Ziya Paşa gibi İslâmcı edip aydınları ile, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, Şeyhülislâm Musa Kâzım ve

30 Ziya Paşa'nın ünlü

Dîn-i İslâm pa-bend-i terakki imiş diyorlar
Evvel yoğidi işbu rivâyet yeni çıkdı

beyti, o zamanlar belirli bir aydın çevresinde geçerli olmağa başlayan bu kanaati belgeler.

31 Bu noktayı ünlü Fransız tarihçisi ve Fransız Akademisi üyesi Prof. Robert Mantran, Leiden'de çıkan *Encyclopedie de l'Islam*'ın ikinci baskısına yazdığı «*Atatürk*» maddesinde çok kısa, fakat çarpıcı ifadesiyle şöyle vurguluyor: «Adversaire de l'Islam et du sultanat, il s'est acharné l'un et l'autre qu'il jugeait résponsable de la décadance de l'Empire ottoman».

32 Prof. Şerif Mardin, başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere, Cumhuriyet'i kuran diğer Kemalistler'in bu tavrının, «*Osmanlı mahalle kültürü*» dediği, temelinde popüler İslam'ın yattığı kültüre karşı duydukları antipatiden kaynaklandığını belirtir (bk. Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3)*, İstanbul 1991, ss. 71-80).

Said Halim Paşa gibi belirli bir Osmanlı İslâmcı aydın kesimi görmüşler ve aradaki farkı vurgulayarak İslâm'ın «mâni-i terakki» olmadığını, aksine, bilimi, düşünceyi telkin ettiği halde, zamanla müslümanların bu yolu bırakarak skolastik düşünceye kapılmaları sebebiyle geri kaldıklarını anlatmaya özellikle ihtimam göstermişlerdir[33]. Onlar, genelde İslâm aleminin, özelde Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinden mutlakiyet rejimlerinin de sorumlu tutulması gerektiğini, gerçekte İslâm'ın insan hürriyetini baskı altına alan hiç bir rejime açık olmadığını da izaha çalışmışlardır. Aynı tavrı, Babanzâde Ahmed Naim, Mehmed Akif (Ersoy), İsmail Hakkı (İzmirli), İsmail Fennî (Ertuğrul) ve Şemseddin (Günaltay) gibi Meşrutiyet dönemi İslâmcı aydınlarında da görmek bizi şaşırtmıyor[34]. Bu islâmcı aydınların görüşlerini temellendiren ve kendilerini bir yerde Batıcı yenileşmecilerle kesiştiren nokta, onların da, yukarda kısa bir analizini yapmaya çalıştığımız Klâsik *Osmanlı İslâmı*'na karşı oluşları idi. Bunun, daha başka hususlar bir yana, özellikle üç mühim göstergesi vardır :

1) Bunların, Klâsik Osmanlı İslâmı'nın geleneksel siyasî kurumu olan saltanat rejimine karşı çıkarak, İslâmî bir kurum olarak algıladıkları *meşveret*'e dayalı Meşrutî rejimi istemeleri,

2) Geleneksel İslâm'ın kültürel muhteva ve kurumlarının çoğunu reddedip, İslâm'ı ilk devirlerin saflığına yeniden kavuşturarak orijinal haline döndürmeyi amaçlamaları, yani *Selefîlik,*

3) Geleneksel İslâm'ın dolayısıyla Klâsik Osmanlı İslâmı'nın karakteristik niteliği olan taklidi terkedip, yaklaşık X. yüzyıldan beri kapalı olduğu farzedilen *İçtihad Kapısı*'nı yeniden açarak İslâm'ın bilim ve düşünce hayatına işlerlik, canlılık, üreticilik ve yaratıcılık kazandırmak amacını gütmeleri.

33 Abdülhamid dönemi İslâmcıların bu meselelerle ilgili yazılarından bazıları, şurada yayınlanmıştır: *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler / Kişiler*, Haz. İsmail Kara, İstanbul 1986, I. cilt.

34 Bk. *a.g.e.*, İstanbul 1987, II. cilt.

O halde sonuç olarak kanaaatimizce şunu söyleyebiliriz II. Abdülhamid dönemi İslâmcılığı (tabii ki dolayısıyla Meşrutiyet İslâmcılığı) bütünüyle Klâsik *Osmanlı İslâmı*'na karşı bir tepki hareketidir. Bu yüzden de esas itibariyle *modernist (yenileşmeci)* bir akımdır. Bu itibarla görünürdeki bütün Batı karşıtı tavrına rağmen, yenileşme yanlısı olduğu için, Türkiye tarihinde modernist fikir hareketleri çerçevesinde mütalaa edilmelidir. Osmanlı İslâmı ise, yalnız Türk siyasî tarihi veya düşünce tarihi açısından değil, Türkiye'de İslâm'ın geçmişi ve geleceği noktasından da çok ciddî bir biçimde tartışılması gereken, yalnız bilimsel bakımdan değil, pratik olarak da büyük fayda sağlayacak bir meseledir. Osmanlı tarihi araştırıcılığının artık bu mesele üzerine eğilmesinin zamanı çoktan gelmiştir.

SULTAN II. ABDÜLHAMİD VE HİNDİSTAN MÜSLÜMANLARI

*Azmi ÖZCAN**

Sultan II. Abdülhamid'in Hindistan siyaseti ve Hindistan müslümanlarına yaklaşımı genel olarak ittihad-ı İslâm'la ilgili hemen hemen her konuda olduğu gibi kendisinden önceki padişahlarınkinden farklı idi. II. Abdülhamid, daha şehzadeliği sırasında Hindistan müslümanlarının meseleleri ile yakından ilgileniyor, gerek Sultan Abdülaziz'le Londra'ya yaptığı seyahat sırasında gerekse basın ve o sıralar İstanbul'da bulunan Hindistanlı aydınlar vasıtasıyla Hindistan müslümanlarının durumunu takib ediyordu. Muhtemelen o dönemde ve ilerleyen yıllarda Sultan II. Abdülhamid'in Hindistan'la ilgilenmesinin sebeblerinden birisi onun İngiliz siyaseti konusunda Hindistan tecrübesinden dersler çıkarmaktır. Mesalâ sadarete yazılan tarihsiz bir muhtırada şu ifadeler geçmektedir «İngiltere Devletinin maksâd-ı aslîsi tevsî-i dâire-i ticaret olup, Hindistan'ı istilâ etmesi .... hep bu maksaddan münbâis olduğu gibi Devlet-i Aliyye'ye zâhiren gösterdiği âsâr-ı dostî ve muhâleset dahi maksâd-ı aslîsine hizmet içindir»[1]. Kezâ, bir başka yerde, İngiltere'nin, Osmanlı Devletine zahirde gösterdiği dostluk ile İngilizlerin, «Hindistan'ın evâil-i istilâsında hükümet-i mahalliyyeye karşı izhâr ve ittihâz eylediği politika» arasında pek ziyade bir benzerlik olduğunu kaydetmiştir[2].

Bilindiği gibi daha önce gerek Sultan Abdülmecid gerekse Sultan Abdülaziz devrinde Osmanlı Devletinin İngiltere ile nisbeten

* Dr., Araştırmacı.

1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (YEE), 9-1820-72-4.

2 BOA, YEE, 8-2609-77-3, Hocaoğlu, *Abdülhamid Han'ın Muhtıraları* İstanbul ty., s. 55.

iyi ilişkiler içerisinde olması Osmanlıların Hindistan siyasetine de doğrudan etki ediyordu. Bu çerçevede, Osmanlıların Hindistan müslümanlarına yaklaşımı en azından İngilizlerle iyi ilişkileri zedelemeyecek mecrada olmak durumundaydı. Öyle ki, 1857 Büyük Hind Ayaklanması sırasında dahi Osmanlı Devleti, İngiltere'ye destek vermiş, hatta ayaklanmayı bastırmak için Hindistan'a gönderilebilecek İngiliz askerlerinin Osmanlı topraklarından geçmesine müsaade etmişti. Kezâ Osmanlı devlet adamları bu vesileyle yaptıkları açıklamalarda kendilerinin İngilizlere karşı girişilebilecek hareketlere sıcak bakmalarının mümkün olmadığını ifade etmişlerdi[3]. Tabiatıyla, öncelikle İngilizleri memnun eden bu tutum, aynı zamanda Hindistan müslümanlarının tavırlarına da tesir etmekteydi.

Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçmesinden kısa bir müddet sonra hem İngiltere ile ilişkilerin yavaş yavaş bozulması hem de Osmanlı Devletinin dış siyasetinde İttihad-ı İslâm anlayışının belirgin bir şekilde öne çıkması, Osmanlıların Hindistan müslümanlarına yaklaşımında da kendisini gösterecektir. Ancak bu hususa girmeden evvel Hindistan'ın İngiliz hakimiyetine geçme vetiresinde müslümanların Osmanlı Devleti'ne ve Sultan-Halife'ye bakışlarını ana hatlarıyla vermek her halde faydalı olacaktır.

Hindistan müslümanları daha Fatih Sultan Mehmed zamanında Osmanlılara yakın ilgi duymaya başlamışlar ve Hilâfetin Osmanoğullarına intikalinden itibaren Osmanlı sultanlarını alemşümul halife olarak kabul etmişlerdi. Ancak XIX. yüzyıl başlarına kadar Hindistan'da güçlü bir müsülman devlet, Babürlüler, olduğu için iki ülke arasındaki irtibat genelde nezaket dairesinde gelişen diplomatik ilişkiler şeklinde olmuş, kültürel ve ticarî alanda aynı oranda mesafe alınamamıştı. Babürlülerin zayıflamaya başlamasıyla birlikte Hindistan müslümanlarının Osmanlılara olan ilgilerinde belirgin bir artış ve muhteva değişikliği olmaya başladı. Bu değişikliğe etki eden sebebler arasında Osmanlıların yeryü-

3 Konu ile ilgili olarak Osmanlı Devleti'nin tavrı için bk. BOA, İrade-Hariciye, 7906, 7894, 7903; Public Record Office (PRO), Foreign Office (FO), 78/1271. Konunun geniş olarak değerlendirilmesi için ayrıca bk. benim, *İslâm Tetkikleri Mecmuasında* yayınlanacak olan «1857 Büyük Hind Ayaklanması ve Osmanlı Devleti» başlıklı makalem.

zünde İslâmın, özellikle sünnîliğin, hâmîsi ve mukaddes beldelerin hâdimi olarak İslâm âleminde sahib oldukları itibarın önemi büyüktür. Bu çerçevede Hindistan İslâm ulemasının Osmanlı Devleti'nden her vesileyle övgüyle bahsetmesi tabiatıyla müslümanların Osmanlılara bakışları üzerinde çok etkili oluyordu. Öte yandan, İngilizler, Hindistan'a ilk olarak ticarî gayelerle yerleşmeye başlamışlar, fakat Babürlü Devletinin zayıflamasına paralel olarak yavaş yavaş ülkeye hakim olmaya başlamışlardı. Ülkede gittikçe artan gayri müslim hakimiyeti karşısında Hindistan müslümanları, aynı şartlardaki diğer müslümanlar gibi, Osmanlı Devleti'nin varlığında teselli bulmaya başladılar. Fakat bir yandan da İngilizlere karşı bir direniş gelişmekteydi. Nitekim 1857'de artık Hindistan'ın dârul'harb olduğu inancıyla müslümanlar İngilizleri Hindistan'dan kovmak için ayaklandılar. Fakat iyi techizatlı ve disiplinli İngiliz askerleri karşısında başarılı olunamayınca artık Hindistan'daki İslâm hakimiyetinin sembolik kalıntıları da ortadan kaldırıldı ve ülke resmen Büyük Britanya İmparatorluğunun bir sömürgesi haline geldi[4]. Bu olayların akabinde İngilizlerin müslümanlara revâ gördüğü, ve bugün bizzat İngiliz tarihçileri tarafından da itiraf edilen, zulüm[5] karşısında müslümanların tek sığınağı Osmanlı Devleti kalmıştı. Ancak ne yazık ki, bu sırada Osmanlı Devleti, kısmen Tanzimat uygulamalarından kaynaklanan kendi problemlerinden başını kaldıramıyor ve diğer müslümanlara açıkça yardım edemiyordu. İşte yukarıda sözü edildiği üzere, ayaklanma sırasında İngilizlere destek verilmesi de bu yüzdendi. İngilizler bu desteği son derece iyi değerlendirmişler ve kendilerine karşı oluşan müslüman muhalefeti etkisiz kılmak için müslümanların halifesi ile aralarında dostluk olduğu ve İngiltere'nin de daima Osmanlı Devleti'nin yardımcısı olduğu şeklinde yoğun propagandalar yapmışlardı. Bütün bunların neticesinde zaten çaresizlik içerisinde İngiliz hakimiyetini kabul etmek zorunda bulunan Hindistan müslümanları artık çok reklâm edilen İn-

4 Hindistan müslümanları ile Osmanlılar arasındaki ilişkiler ve Hindistan'da Osmanlı halifelere bağlılığın tarihî gelişimi için bk. A. Özcan, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İstanbul 1992, s. 3-32.

5 Meselâ bk. P. Hardy, *The Muslims of British India*, Cambridge 1972, s. 70.

giliz-Osmanlı dostluğunda teselli aramaya başlamışlardı. Dönemin Hindistan literatürüne göz gezdirdiğinde bu arayış net bir şekilde görülmektedir. Tablo gayet açıktı; Müslümanlar büyük bir Hindu çoğunluğun bulunduğu Hindistan'da varlıklarını devam ettirebilmek için İngiliz hakimiyetini kabullenmek ve yeni yöneticileriyle iyi geçinmek durumundaydılar. Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin arası iyi olduğu için de müslümanların halifesi Hindistan'da müslümanlara iyi davranılması için dostları nezdinde gereken girişimlerde bulunabilirdi. Bu atmosfer içerisinde, belli bir süre sonra denge sağlanmış, Hindistan müslümanları siyasî otoriteleri olarak kabullendikleri İngilizlere sadakatlerini açıkça taahhüt etmişler, dinî otoriteleri olan Osmanlı halifesine de hürmet ve muhabbetlerini serbestçe ilâna başlamışlardı. Öyle görünüyor ki, 1880'e kadar bu dengeden, taraf olan herkes memnun idi. Ancak bu durumdan en kârlı çıkanlar her halde İngilizler idi. Zira Osmanlı Devleti ile aralarında mevcut olan müsbet ilişkiler kendilerine Hindistan'da itibar sağlayıp, hakimiyetlerini sağlamlaştırırken, aynı zamanda Hindistan müslümanları arasında gelişmesine izin verdikleri Osmanlıcı (Pan-İslâmik) duygular da Asya'daki Rus yayılmacılığına karşı bir müslüman blok oluşturmak yönündeki plânları için çok faydalı olabilirdi. Nitekim 1870'lerin ortalarında patlak veren şark bunalımı sırasında Hindistan müslümanlarının Osmanlılar için gösterdikleri olağan üstü ilgi ve sağladıkları maddî destek İngilizleri hiç endişelendirmemişti. Aynı şekilde 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında da İngilizler savaşta tarafsız oldukları halde Hindistan müslümanlarının Osmanlılara gösterdikleri teveccühe hiç müdahele etmemişler, aksine zaman zaman kolaylıklar bile göstermişlerdi. Bununla birlikte burada ifade edilmelidir ki İngilizler bu gelişmelerin iki tarafı keskin bir bıçak olduğunu biliyorlar ve birgün bu bıçağın kendilerine karşı da kullanılabileceğini daima hesaplıyorlardı.

Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçmesinden kısa bir süre sonra İngiliz Osmanlı ilişkilerinin soğuklaşmaya başlaması birçok şeyin yanı sıra, yukarıda bahsedilen dengeyi de sarsmıştı. Hindistan müslümanları âdetâ iki kutbun arasında kalmanın sıkıntılarını hissederken, İngilizler de Hindistan'daki Osmanlıcı gelişmelerden artık rahatsızlık duymaya başlamışlardı. Bu durumu

daha iyi değerlendirebilmek için 93 harbi sonrasında Sultan II. Abdülhamid'in dış politikasında İslâmcı çizginin önceki dönemlere nazaran, daha belirgin bir şekilde ön plâna çıktığını belirtmek gerekir. Bilindiği gibi, Sultan II. Abdülhamid, 93 harbi sırasında, İngilizlerin Osmanlılara daha önce vaad ettikleri yardım ve desteği sağlamadıkları için, İngiltere'ye kızgınlık duyuyor ve artık Rusya'ya karşı İngiltere'ye güvenilemeyeceği kanaatini taşıyordu[6]. II. Abdülhamid'e göre İngilizler «âmâl ve makāsidine mümanaât eylediğini gördüğü gün ref'i nihâb-ı garazkârî ederek alenen ibrâz-ı husûmete başlayıp... Rusya ile vuku bulan muhâberi-i âhireye sebebiyet vermiş»lerdi. Bu da artık gösteriyordu ki, İngiltere, Osmanlı Devleti'ne karşı, «Kırım muharebesinde meşhûd olan muavenât-ı dostanesinden» vazgeçiyordu[7]. Kaldı ki, 1880 de Osmanlı düşmanlığı ile tanınan Gladston'un iktidara gelmesiyle bu durum daha net bir şekilde ortaya çıkmıştı. Bu şartlar içerisinde İngiltere ile soğuklaşan ilişkiler ışığında Sultan II. Abdülhamid'in İslâmcı politikasının, daha da net bir deyişle Osmanlılarla Hindistan müslümanları arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinin, İngiliz menfaatlerine uygun olamayacağı ortadaydı. Nitekim bu andan sonra İngiltere Hindistan müslümanları arasındaki Osmanlıcı duyguların varlığından açıkça rahatsız olmaya ve bunu da hem Osmanlılara hem de Hindistan müslümanlarına hissettirmeye başladı. İngilizlerde görülen bu değişimin aynı anda hem İstanbul'daki İngiltere Büyükelçisi Layard hem de Hindistan Genel Valisi Lytton tarafından Londra'ya yazılan raporlarda görülmesi oldukça çarpıcıdır. Bu raporlara göre, Sultan II. Abdülhamid, 93 harbindeki tutumundan dolayı İngiltere'ye olan kızgınlığının tesiriyle intikam alabilmek için Hindistan müslümanlarını İngiltere aleyhinde bir ayaklanma için teşkilâtlandırmaya çalışmaktadır[8]. Hatta çok geçmeden bunun üzerine bir takım teoriler ilâvesiyle, «Abdülhamid'in

6 Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları,* s. 62; İ. H. Uzunçarşılı, «II. Abdülhamid'in İngiliz Siyasetine Dair muhtıraları», *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi,* VII (1954), 43-60.

7 BOA, YEE, 8-2609-77-3, Hocaoğlu, s. 55.

8 Lytton ve Layard'ın görüşleri ve raporları için bk. IOR, Ltton Papers, E. 218/23, I, II; British Museum, Layard Papers, 39132/16; NAI, FD, Sec. March, 1881, no. 45-90; PRO, FO, 78/4341. Bu konuda geniş bir değerlendirme için bk. A. Özcan, *age.,* 133-161.

önderliğinde insanlığı tehdit eden bir Pan-İslâmizm» heyulâsı icad edilmiş ve bununla da Batılıların İslâm ülkelerine yönelik sömürge politikalarına meşruiyyet kazandırılmaya çalışılmıştır[9]. Biraz sonra da geniş olarak bahsedileceği üzere İngilizlerin uzun müddet ısrar ettikleri bu anlayış bir gerçeği ifade etmekten ziyade bir suçluluk psikolojisinin tezahürleridir. Fakat Batı'daki geleneksel İslâm ve Osmanlı imajı ile bütünleştirilerek gündeme getirilen bu heyulâ ne yazık ki bir döneme mührünü vurmuştur.

Sultan II. Abdülmid'in Hindistan müslümanlarına yaklaşımı bu açıdan oldukça önemlidir. Zira son bir asırdır, resmî ingiliz hariciye evraklarından tutunuz da bir gazete makalesine kadar konunun yani «Pan-İslâmizm» tehlikesinin, tartışıldığı hemen her yerde iddiaların dayandırılmak istendiği örneklerin büyük bir kısmı Abdülhamid-Hindistan müslümanları ilişkilerinden verilmektedir. Bir başka deyişle, Pan-İslamizm hakkındaki spekülasyonlar genelde Hindistan'da görülen gelişmelerden haraketle ortaya atılmıştır. O halde bu iddia ve spekülasyonların ne derece geçerli olduğunu tesbit edebilmek ancak Osmanlılarla Hindistan müslümanları arasındaki ilişkileri ve bu ilişkilerin mahiyetini gerçekçi bir şekilde koyabilmekle mümkündür.

Hatıratından da açık olarak anlaşılacağı üzere Sultan II. Abdülhamid İslâm âleminin içinde bulunduğu vaziyetten büyük bir ızdırap duymaktaydı[10]. Bu vesileyle onun İngiliz hakimiyeti altındaki Hindistan müslümanlarının durumu hakkındaki görüşlerinden örnekler vermek yerinde olacaktır.

> «Hindistan'ın fethinden bu kadar seneler geçtiği halde Hindistan'da müslümandan vali, mutasarrıf, kaymakam var mıdır? Ahalinin ceplerinde altın meskûkât kalmış mıdır? Hatta nefislerini müdafaa için ellerinde Avrupa silâhlarından silâh bulunmakta mıdır? İngiltere parlemento-

9 Bu konuda örnekler için bk. M. Louis, *Some British Attitudes Concerning Islamic Aspirations (1878-1914)* (Basılmamış Doktora tezi), Manchester Üniversitesi 1971; V. Chirol, «Pan-İslamism», Proceedings of Royal Central Asian Society, Nov. 1906, s. 19-24; B. Vehbi Bey, «Pan-İslamism», *Nineteenth Century*, LXI, May, 1907, s. 861-872.

10 Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, s. 178.

su gibi cesim bir parlementoda şu iki sene gelinceye kadar mecusî bir mebustan başka şu kadar milyon halkın hukukunu hiç olmazsa bir sözle müdafaa etmek için bir Hindli mebus var mıdır? Hayvan gibi bunların mal ve mülk ve vücudlarından istifade etmekten başka hükümet ne yapıyor?»[11].

Keza bir başka vesileyle; «bir gün öç alma zamanı gelecektir ve Hindliler İngiliz boyunduruğunu kırıp kurtulacaklardır. Milyonlarca nüfusa sahip olan Hindistan kendisini soyan, kendisine ezâ cefâ eden bu nihayet bir kaç bin kişiden ibaret olan İngilizleri hakikaten kovmak istedikleri bu işi kolaylıkla yapabileceklerdir»[12].

Bu tür düşünceler Sultan II. Abdülhamid'in kendisine âit samimî düşünceleridir, ve bu ifadeler gerçekten Hindistan müslümanlarının mevcut şartlarından ızdırap duyan bir insanın duygularını yansıtmaktadır. Ancak bu durumda yapılması gereken duygularla hareket değil, eldeki imkânlarla hareketdir. Elindeki imkânların, bir başka deyişle Osmanlı Devleti'nin mevcut gücü ve kabiliyetinin çok iyi farkında olan Sultan II. Abdülhamid bu açıdan Batılılara karşı duygularıyla değil uzun vadeli ve gerçekçi bir politika takip etmek istemiştir. Bu politikaya göre, Osmanlı Devleti yeryüzündeki müslümanların tek ümidi idi ve müslümanların nihâî kurtuluşu ancak güçlü bir Osmanlı Devleti sayesinde mümkün olabilirdi. Buradan hareketle II. Abdülhamid'in gündemindeki en önemli mesele Osmanlı Devleti'nin en kısa zamanda tekrar eski ihtişamına kavuşturulması meselesiydi. Fakat bu sadece Osmanlıların mesuliyeti değil, aynı zamanda yeryüzündeki bütün müslümanların da en önemli meselesi olmak durumundaydı. İşte II. Abdülhamid'in Hindistan müslümanlarına yaklaşımı da bu genel çerceve içerisinde gelişmiştir. O halde, Hindistan müslümanlarına, önce kendi istikballerinin de güçlü bir Osmanlı Devleti'nin varlığına bağlı olduğu anlatılacak ve bu sâyede onların ellerindeki imkânlarla Osmanlılara destek olmaları sağlanacaktır. Tabiatıy-

11 BOA, YEE, 9-2006-72-4, A. Çetin, A. Yıldız, Sultan II. Abdülhamid Han, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, İstanbul 1976, s. 166.

12 Abdülhamid, *age.* s. 155.

la, II. Abdülhamid'in bütün müslümanların halifesi ve Osmanlı Devleti'nin de İslâmın mukaddes beldelerinin koruyucusu olması bu alanda yapılacak faaliyetlerin odak noktasını oluşturuyordu.

Sultan II. Abdülhamid'in Hindistan'a yönelik hedeflerini ve beklentilerini böylece tesbit ettikten sonra Osmanlıların faaliyet sahalarını şöylece sıralamak mümkündür :

a — Hindistan'daki İslâm uleması ve nüfuzlu kimselerle irtibat tesis etmek.

b — Gazeteler yoluyla propagandalar yapmak.

c — Osmanlı Şehbenderlerinin (konsoloslarının) faaliyetleri.

ç — Tarikatlerin ve Osmanlı ulemasının nüfûzunu değerlendirmek.

d — Elçiler ve ziyaretçiler göndermek.

e — Zaman içerisinde ortaya çıkan diğer vesileleri değerlendirmek. Meselâ Hac mevsimleri ve Hicaz demiryolu gibi.

a — Geleneksel toplumlarda ulemanın ve eşrafın, halkın belli hedeflere yönlendirilmesinde çok önemli roller oynadığı sosyolojik bir gerçektir. Bu gerçek XIX. yüzyıl Hindistan'ında da aynen geçerliydi. Buradan hareketle Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının başından itibaren Osmanlılar Hindistan'daki ulema ve nüfuzlu kimselerle daha yakın ilişkiler tesis edip onları kendi davaları yönünde kamuoyu ve faaliyetler organize etmeye teşvik etmişlerdir. Teşvik bâbında yapılan şeyler ise genelde nişanlar vermek, bizzat Sultan ve diğer Osmanlı devlet adamları tarafından mektuplar göndermek, bir kısım ulema ve nüfuzlu kişileri İstanbul'a davet etmek ve nihayet Hindistan'daki eğitim müesseselerine kitaplar hediye etmek şeklindedir[13]. Bu minvalde Osmanlı arşivindeki irade tasnifinde Hindistan müslümanlarından Osmanlı davasına hizmetlerinden dolayı kendilerine nişan verilen çok sayıda kişinin isimlerini bulmak mümkündür[14]. İradeler, aynı şekilde, Hindistan'a gönderilen bir çok name ve mektupları da ihtiva

13 Meselâ, Daru'l-Ulûm Diyubend'e hediye edilen kitaplar için bk. BOA, İrade-Hariciye, 1763.

14 Bk. meselâ, BOA, İrade-Dahiliye, 61495, 62527, 63170, 63638; İrade-Hariciye, 16709, 16891, 17263, 17861.

etmektedir. Yeri gelmişken, mektupla irtibat hususunda kaynaklarda sık sık Gazi Osman Paşa'nın da adı geçmektedir[15]. Sultan II. Abdülhamid'in uzun saltanatı sırasında aralarında Mevlâna Rahmetullah, Şibli Numanî, ve Şeyh Abdülkadir gibi, Hindistan müslümanları arasında saygın yeri olan bir çok kişi İstanbul'a davet edilmiş ve ihtimamla ağırlanmışlardır[16]. Tabiatıyla gerek Halifenin nişanına ve mektuplarına mazhar olarak şereflenen, gerekse Darülhilafe'de iltifat edilen bu kişiler Hindistan'da Osmanlılar lehine faaliyetler göstermek için canla başla çalışmışlar ve bu konuda bir hayli etkin olmuşlardır.

b — Osmanlıların basın yoluyla yaptığı propagandalar başlıca üç şekilde gerçekleşmiştir; Urduca ve Farsça gazeteler çıkararak, Hindistan'daki bazı gazetelere istihbarat sağlayarak ve Osmanlı gazeteleri göndererek. Sultan II. Abdülhamid zamanında biri İstanbul'da (Urduca) diğeri Londra'da (Farsça-Arapça) çıkarılan iki gazete teşebbüsü olmuştur. İstanbul'da çıkarılan gazete Peyk-i İslâm, genel olarak Hindistan müslümanları ile Osmanlılar arasındaki bağları kuvvetlendirmek, Osmanlı Hilâfeti aleyhindeki propagandalara karşı koymak ve bazı dinî-siyasî meselelerde Hindistan müslümanlarına hitab edebilmek gayelerine matuf olarak Mayıs 1880 de çıkarılmaya başlanmıştı. Ancak İngiltere bu duruma sert tepki gösterince bir kaç sayı sonra gazetenin yayını durduruldu[17]. Londra'da Osmanlı Büyükelçiliği desteğiyle çıkarılan gazete ise, el-Gayret adını taşıyordu ve benzer gayelere matuf yayın yapıyordu. el-Gayret bir müddet yayınına devam ettikten sonra kendiliğinden kapanmıştır[18].

Osmanlılar Hindistan'da müslümanlar tarafından çıkarılan çok sayıda gazeteye İstanbul'dan, Osmanlı imparatorluğu'ndaki genel ahvalle ilgili ve ittihad-ı İslâma müteallik haber ve yorumlar gönderiyorlar ve bunlar da Hindistan'da aynen yayınlanıyordu.

15 PRO, FO, 78/4341; *NAI*, FD, Sec. March 1881 no. 45-90.

16 Bk. BOA, Yıldız Sadaret Hususi (Y. A. Hus), 160/36; Şibli Numani, *Sefername-i Rum-u Mısr-ı Şam*, Agra, 1894, s. 50-54; Şeyh Abdülkadir, *Makam-ı* Hilafet, Lahore 1907.

17 Bk. A. Özcan, «1880'de İstanbul'da Çıkarılan bir Gazete ve İngiltere'nin Kopardığı Fırtına, Peyk-i İslam,» *Tarih ve Toplum*, Mart, 1992, s. 39-45.

18 BOA, Y. A. Hus 163/33. Ayrıca bk. A. Özcan, *age.*, 172-173.

Aynı şekilde başta el-Cevaib, Tercüman-ı Hakikat, Sabah ve Malumat olmak üzere çok sayıda Osmanlı gazetesi de Hindistan'daki gazete sahiplerine düzenli olarak gönderiliyordu. Hindistan gazeteleri de bunlardan iktibaslar yaparak geniş şekilde yayınlıyorlardı. Ancak zaman zaman İngilizler bu durumdan rahatsız oluyorlar ve bazı Osmanlı gazetelerinin Hindistan'a girişini yasaklıyorlardı[19].

c — Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı sırasında Hindistan'daki Osmanlı konsolosları halifenin temsilcileri olarak Osmanlı Devleti lehinde kamuoyu oluşturmak için son derece faal olarak çalışmışlardır. II. Abdülhamid'den önce, Hindistan'da, Bombay ve Kalkütta'da olmak üzere sadece iki resmî temsilci var iken 1878'den itibaren temsilcilik sayıları arttırılmış ve bir çok şehirde de fahrî konsolosluklar açılmıştır. Osmanlı konsoloslarının önde gelen faaliyetleri arasında Hindistan'da iâne (yardım) toplama işini organize etmek ve bunları İstanbul'a göndermek geliyordu. Ayrıca sık sık Hindistan içerisinde seyahat ederek müslümanlar ile daha yakın irtibatlar kuruyorlar çeşitli toplantı ve mitinglerde konuşmalar yapıyorlardı. İngiliz arşivlerindeki belgeler Osmanlı konsoloslarının gerçekten çok aktif olduklarına işaret etmektedir. Nitekim İngiliz-Hindistan hükümeti zaman zaman bazı Osmanlı konsoloslarının diplomatik sorumlulukları dışında, sanki siyasî bir misyon sahibiymiş gibi hareket ettikleri gerekçeleriyle Bâbıâlî'ye protesto göndermişler, hatta Karaçi konsolosu Hüseyin Kâmil Efendi'yi «istenmeyen adam» ilân etmişlerdi[20].

ç — Sultan II. Abdülhamid'in tasavvuf ve tarikat mensupları ile daima iyi ilişkiler içerisinde olduğu bilinmektedir. Özellikle İslâm dünyasında şöhreti bulunan bazı Şeyhler Padişahtan iltifat görmüşler, buna mukabil de İttihad-ı İslâm siyasetinde Padişaha yardımcı olup ona danışmanlık yapmışlardır. Daha 93 harbi sırasında Osmanlı ülkesinde bulunan bir çok nüfuzlu şeyh ve ulema Hindistan'daki tanıdıklarına veya diğer eşrafa mektuplar yazarak Osmanlılara yardımda bulunmalarını istemişlerdir[21]. Kezâ

19 IOR, L/P. S/7/114, nr. 632; BOA, Y. A. Hus. 375-101.

20 A. Özcan, *age.*, s. 162-166; IOR, L/P. S/3/365, nr. 2066.

21 Bk. G. Çetinsaya, II. Abdülhamid Döneminin ilk Yıllarında «İslam Birliği Hareketi» (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi 1988, s. 43-44.

bazı tarikat mensupları zaman zaman bizzat Hindistan'a giderek veya gönderilerek aynı şekilde faaliyetlerde bulunmuşlardır[22]. Kaynaklar, meselâ İstanbuldaki Özbek Tekkesi Şeyhi Buharalı Süleyman Efendi'nin ve Şeyh Ebul Huda'nın Hindistan müslümanlarınca da çok tanınıp saygı duyulan isimler olduğuna işaret etmektedir.

d — Sultan II. Abdülhamid zamanında çeşitli vesilelerle Hindistan'a elçiler ve ziyaretçiler gönderilerek Müslümanlara çeşitli meseleler hakkında bilgiler aktarılmış ve Osmanlıların oradaki müslümanlardan beklentileri ifade edilmiştir. Meselâ 93 harbi sırasında Afganistan'a gönderilen Ahmed Hulûsi Efendi başkanlığındaki meşhur heyet, seyahatine Hindistan yoluyla devam edeceği için Hindistan müslümanlarına da bazı mesajlar götürüyordu[23]. Nitekim bundan kuşkulanan İngilizler heyet Hindistan'da iken müslümanlarla irtibat kurmamaları için âzamî dikkat göstermiş ve tedbirler almıştı[24]. İngiliz kaynakları özellikle 1880'den sonra Hindistan'da görülen Osmanlı vatandaşları sayısında dikkat çekici oranda bir artış olduğundan bahsetmektedir. Şüphesiz bunların büyük bir kısmı ticarî veya diğer özel sebeplerle Hindistan'a gitmiş olmakla birlikte bazısının da Babıâlî ve Padişahın etrafındaki, meselâ Şeyh Ebul Huda gibi kimseler tarafından gönderildiğine dair elimizde belgeler vardır. Yalnız ifade etmek gerekir ki, Batılı kaynakların sık sık atıfta bulundukları ve Sultan Abdülhamid'in Hindistan müslümanlarını İngilizlere karşı ayaklandırmak için gönderdiğini iddia etikleri gizli ajanlara dair kayda değer bir tek vesika bile mevcut görünmemektedir. İstanbul'dan Hindistan'a giden elçi ve ziyaretçiler gizli görevle değil, daha önce de ifade ettiğimiz üzere, Hindistan müslümanlarını Osmanlıları desteklemeye ve iâne toplamaya teşvik etmek üzere gitmişlerdir. Bütün bunlar da büyük oranda İngilizlerin bilgisi dahilinde olan hususlardır.

22 *British Documents on Foregin Affairs,* Part I, Series B, vol. XIX, The Ottoman Empire Nationalism and Revolution 1885-1895, Unv. Publication of America, 1985, s. 145.

23 Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-i Hakikat,* (nşr) İ. Miroğlu, İstanbul 1983, s. 319.

24 Bk. *IOR,* Lytton Popers, E. 218/19, II; NAI, FD Secret March 1878, no. 146-190.

e — Hindistan'a yönelik faaliyetler alanında son olarak çeşitli vesilelerle gündeme gelen bazı hadiseler ve imkânların Osmanlılar tarafından sık sık değerlendirildiğini ifade etmek gerekir. Bunların başında da hac mesvimleri gelmektedir. Osmanlılar hac sırasında dünyanın her köşesinden gelen bütün müslümanlar için de geçerli olmak üzere Mekke ve Medine'de bulunan Hindistanlı ulema ve nüfuzlu kişilerle özel olarak ilgileniyorlar ve onları ağırlamaya gayret ediyorlardı. Bu vesileyle sık sık toplantılar ve sohbetler tertib edilerek görüş alışverişinde bulunuluyor ve orada bulunan misafirlere memleketlerindeki müslümanlara iletilmek üzere Halifenin dilekleri ve beklentileri aktarılıyordu. Kezâ aynı şeye matuf olmak üzere hacı adayları arasında bildiriler ve risaleler de dağıtılıyordu[25].

Bundan başka meselâ 1897'de Osmanlı ordularının Yunanistan'a karşı kazandığı zafer Hindistan müslümanları arasında Halifenin devletinin hâlâ güçlü, bütün müslümanların haklarını koruyabilecek durumda olduğu ve eğer müslümanlar Osmanlı Halifesi etrafında toplanırlarsa bunun her zaman için mümkün olabileceğine dair mesajlar verilmesi için çok iyi değerlendirilmiştir. Bunun neticesinde de Hindistan'ın hemen her yerinde mitingler tertib edilerek Osmanlıların zaferi kutlanmış ve Sultan II. Abdülhamid'e yüzlerce tebrik mektupları gönderilmiştir[26]. Hindistan müslümanlarının kalabalık guruplar halinde Sultan-Halifeye mektup gönderdikleri bir diğer vesile de II. Abdülhamid'in tahta geçişinin 25. yılı kutlamalarıdır. Bu meyanda ayrıca Hindistan müslüman basınında çıkan şitayişkâr yazılar ve tebrikler Hindistan'da bir kitap halinde toplanarak Sultan-Halifeye takdim edilmek üzere Bombay'daki Osmanlı Başkonsolosu Kadri Bey'e teslim edilmiştir»[27].

Sultan II. Abdülhamid ile Hindistan müslümanları arasındaki irtibatı kuvvetlendirme noktasında en önemli vesilelerden birisi de Hicaz Demiryolunun inşaatıdır. Hindistan müslümanları de-

25 BOA, İrade-Dahiliye, 61904.

26 NAI, FD, Secret, E. Jan. 1898, nr. 128-129; R. Ahmad, «A Muslim View of Pan-Islamic Revival», *Nineteenth Century*, XLII, 1897, s. 519.

27 *Silver Jubilee of His Imperial Majesty Sultan Abdül Hamid Khan II.*, Bombay 1900.

miryoluna çok büyük ilgi göstermişler ve herkesi hayrette bırakacak miktarlarda bağışlarda bulunmuşlardır. Bunun için bir çok şehirlerde Hicaz Demiryolu yardım toplama komisyonları kurulmuştu. Nihayet 1908'de Medine hattı açıldığı zaman haber Hindistan'da âdetâ bir bayram sevinçiyle kutlanmıştı[28].

Bütün bunlarla, yani müslümanları Osmanlı Devleti'nin ve Hilâfetinin etrafında toplamak istemekle Sultan II. Abdülhamid'in nihaî gayesi ne idi? Batılılara göre tek hedefi vardı ve bu da «yeryüzünden Hıristiyanlığı silmek» idi. Bu iddia şüphesiz hem asılsız hem de XIX. yüzyıl İslâm âlemi ve Osmanlı Devleti'nin gerçekleriyle bağdaşması mümkün olmayan bir iddiadır. Bu noktada ellerindeki imkânları ve yaygın istihbaratlarıyla Batılı devletlerin bunun farkında olmamaları düşünülemez. O halde bile bile böyle bir iddiada ısrar edilmesinin sebebi, kendi müstemleke politikalarını meşrulaştırma gayretlerinden başkası olamaz. Ne yazık ki, uluslararası kamuoyunu aydınlatma ve yönlendirme hususunda o zamanda âciz olan Osmanlılar, böyle bir gayeleri olmadığını, böyle bir niyet taşısalar bile mantıken eldeki imkânlarla bunu gerçekleştirmenin hiç bir zaman mümkün olmayacağını defalarca ifade etmişlerse de kendilerini pek dinleyen olmamıştır. Hatta bu meyanda Sultan II. Abdülhamid bizzat İstanbul'daki İngiltere Büyükelçiliğine Hindistan'la ilgili olarak teşkilâtsız, disiplinsiz, silâhsız ve ordusuz insanları ayaklanmaya davet etmek onların telef olmalarına sebeb olmaktır ki bizim bunu düşünmemiz mümkün değildir diye teminat bile vermiştir[29]. Ancak gaye bağcıyı dövmek olduğu için Batılılar Osmanlılarla diğer müslümanların yukarıda ifade edilen çerçevedeki irtibatlarını daima bir baskı unsuru olarak kullanmışlar ve Bâbıâlîden ödün koparmak istemişlerdir. Şüphesiz

28 M. Inshaullah, *The History of the Hamidia Hedjaz Railway Project*, Lahore, ty.; *NAI* Secret, E. July 1905, no. 239-24; BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası, nr. 255532.

29 NAI, FD, Secret, E. April 1898, no. 171; PRO, FO, 78/4807, no. 92. Sultan II. Abdülhamid'in bu konuda gerçekten samimi olduğunu işaret eden bir başka hadise de 93 Harbi sırasında Orta Asya müslümanlarının Ruslara karşı ayaklandırılması fikri gündeme gelince, o tereddütlerini açıklamış ve oradaki insanlar Ruslara karşı direnebilecek imkânlara sahip değillerse, onların felâketinden Allah katında sorumlu olmamak için bu plândan vazgeçilmesini istemişti. Bk. BOA, İrade-Dahiliye, 61133.

Devletin çok bunaldığı bazı anlarda Sultan II. Abdülhamid yeryüzündeki diğer müslümanlarla irtibatını batılı devletlere karşı bir tehdit olarak kullanmak istemiştir. Meselâ şu ifadeler buna bir işarettir :

> «İslâmiyetin birliği devam ettiği müddetçe, İngiltere, Fransa, Rusya ve Hollanda elimde sayılırlar. Çünkü tebaiyyetlerinde bulunan müslüman memleketlerde Halife'nin bir sözü cihad meydana getirmeye kâfidir ve bu Hıristiyanlar için bir felâket demektir[30].

Ancak XIX. asır İslâm dünyası şartlarında Sultan II. Abdülhamid'in gerçekte bunun pek kolay olmadığını bilmemesi mümkün değildir. Nitekim Kızı Ayşe Sultan hatıralarında babasının bunu bir blöf olarak ifade ettiğini açıkça belirtmektedir. Sultan II. Abdülhamid'e göre maalesef mevcut şartlarda cihadın sadece ismi vardı, cismi yoktu[31]. İşte bu gerçekten hareketle, II. Abdülhamid diğer müslümanlardan aldıkları destekle, öncelikle Osmanlı Devleti'nin kendi ayakları üzerinde durmasını hedefliyor ve bu yapılabilirse Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan hakimiyetinde bulunan diğer müslümanları ezdirmeyeceğini düşünüyordu. İslâm memleketleriyle irtibat ve bağların kuvvetlendirilmek istenmesindeki ana gaye, zaten son derece kısıtlı olan imkânların bir noktaya teksif edilmesi ve uluslararası meselelerde kamuoyu desteğinin sağlanmasıydı. Yoksa Batılıların iddia ettiği gibi olmayan askerî imkânları değil.

Sultan II. Abdülhamid'in kendi çizdiği hedefler açısından durumu değerlendirdiğimiz zaman, onun genelde beklediklerini elde ettiğini görürüz. Zira uzun saltanatı sırasında Sultan'ın ismi ve nüfuzu Hindistan'ın en ücra köylerine kadar yayılmış ve her yerde ihtiramla anılır olmuştu. Öte yandan Osmanlıların ihtiyaç duydukları anlarda Hindistan müslümanları imkânlarını zorlarcasına daima yardım ve destek sağlamışlardı. Aynı şekilde Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren uluslararası olaylarda Hindistan müslümanları gerek siyasî platformlarda, gerekse basın yoluyla hep Osman-

30 Abdülhamid, *age.*, s. 178.

31 A. Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid, Hatıralarım*, İstanbul 1986, s. 231.

lıların sözcülüğünü üstlenmişler ve onların haklarını savunmuşlardır. Bunun en önemli misâli de İngiliz hükümetinin Osmanlılara âit politikalarını tayin ederken zaman zaman Hindistan müslümanlarını düşünmek durumunda olmasıdır ki zaten Sultan II. Abdülhamid'in istediği şeylerden birisi de bu idi. Bunun ötesinde Hindistan müslümanlarının Sultan II. Abdülhamid'e gösterdiği bağlılık ve teveccüh aynı zamanda padişahın kendi müslüman tebaasının sadakatini arttırmada çok faydalı olmuştu. Öyle ki, Hindistan'a âit haberler Osmanlı topraklarında gazeteler veya başka yollarla sık sık gündeme getiriliyor, âdeta Osmanlı vatandaşlarına mesajlar veriliyordu[32].

Sultan II. Abdülhamid zamanında Hindistan'a yönelik faaliyetlerin zaman içerisinde görülen faydalarının yanı sıra, bunların ne kadar etkili olduğunu anlamada 1908'deki Jön Türk ihtilâli çok iyi bir göstergedir. Önceleri ihtilâlin mahiyetinin pek farkında olmayan Hindistan müslümanları giderek gelişmeleri daha iyi değerlendirince duruma çok katı bir şekilde tepki göstermişler ve Jön Türkleri ilişkileri kesmekle tehdit etmişlerdir. Bilhassa padişahın tahttan indirilmesinden sonra Hindistan'da artık hilâfetin sona erdiğini söyleyenler bile çıkmıştır. O yıllarda Hindistan'ı ziyaret eden bazı Osmanlı vatandaşlarının kaydettiğine göre Hindistan müslümanları İstanbul'daki gelişmeleri bir türlü anlayamamış ve kendilerine en çok bu konuda soru sormuşlardır. Kısacası, Jön Türkler, Hindistan müslümanları arasında güven tazeleyebilmek için çok çaba sarfetmek mecburiyetinde kalmışlardı[33]. Netice olarak, bir hususu daha kaydetmekte fayda var ki, aynı şekilde bu satırların yazarının da birkaç sene evvel Hindistan'da bulunduğu bir sırada sık sık Sultan II. Abdülhamid hakkında sorulara muhatap olması aradan bu kadar sene geçmesine rağmen Sultan II. Abdülhamid'in Hindistan yarımadasında nasıl bir konumda bulunduğuna işaret etmesi bakımından her halde dikkat çekicidir.

32 BOA, İrade-Dahiliye, 60223.
33 A. Özcan, *age.*, 185-196.

II. ABDÜLHAMİD'İN BÜYÜK DEVLETLERE KARŞI UYGULADIĞI SİYASETİN ESASLARI

*Ercüment KURAN**

II. Abdülhamid 31 Ağustos 1876'da, ağabeyi V. Murad'ın aklî dengesini kaybetmesi üzerine, otuz dört yaşında padişah olmuştur. Osmanlı Devleti 2 Temmuz 1876'dan beri Sırbistan ve Karadağ prenslikleriyle savaş halinde bulunuyordu. Rus başbakanı Gorçakof ve Avusturya-Macaristan başbakanı Andrassy az sonra, 8 Temmuz 1876'da, gizlice buluşarak Reichstadt anlaşmasını yapmışlardı. Buna göre, Osmanlı Devleti Sırpları yendiği takdirde Rusya ve Avusturya Balkanlar'da statu quo'yu koruyacaklar, bu devletin yenilmesi halindeyse Avusturya, Sırbistan ve Karadağ Bosna-Hersek'i aralarında paylaşacaklardı. Rusya da Besarabya'yı ve Anadolu'nun kuzeydoğusunda Batum bölgesini alacaktı[1].

Osmanlı Devleti aleyhine hazırlanan bu tertip Almanya başbakanı Bismarck'ın 1873 ilkbaharında gerçekleştirdiği «Üç İmparatorlar İttifakı»'nın bir sonucuydu. Böylece Almanya, Avusturya ve Rusya devletlerinin işbirliği yapmaları sağlanmıştı. Bismarck, 1870-71 savaşında Fransa'yı yenen Almanya'nın Avrupa'da kurduğu düzeni sürdürmek maksadıyla Avusturya'yı Selânik'e doğru yayılmaya teşvik etmekte, Rusya'yı da Balkanlar'daki gelişmelerle ilgilendirmeye çalışmaktaydı[2].

Ne var ki, Osmanlı ordusu Sırpları 1876 Ekiminde bozguna uğrattı. Bunun üzerine Çar, Padişaha bir ultimatum göndererek

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi emekli öğretim üyesi.

1 Enver Ziya Karal, *Osmanlı tarihi,* Ankara 1962, VIII, 18.

2 Pierre Renouvin, *Histoire des Relations Internationales,* Paris 1955, VI, 98-100.

onu barışa zorladı. İngiltere Balkanlar'da siyasî dengenin değişmesini istemiyordu. Bu sebeple Büyük Devletler temsilcilerinin 23 Aralıkta İstanbul'da toplanmasını gerçekleştirdi. Ancak Osmanlı hükûmetinin Rumeli ve hususiyle Bulgaristan'da ıslâhat yapılması konusundaki Rus tekliflerini kabul etmemesi Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş açmasıyla sonuçlandı. Osmanlı ordularının Balkan ve Kafkas cephelerinde yenilmesi üzerine Padişah barışa razı oldu. 3 Mart 1878'de yapılan Ayastafanos andlaşması Rumeli'nin hemen tamamını Osmanlı hakimiyetinden çıkarıyordu. Ayrıca Karadeniz'den Ege kıyılarına kadar uzanan özerk Bulgaristan prensliği kuruluyordu. İngiltere Ayastafanos andlaşmasının şartlarını hafifletmek maksadıyla Berlin'de bir konferans toplanmasını sağladı. 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin barış andlaşması Osmanlı Devleti'ne Rumeli'de kaybettiği toprakların bir bölümünü kazandırdığı gibi, onun Doğu Anadolu'daki kayıplarını da azaltmıştır. İngiltere, Padişaha yaptığı yardıma karşılık, 4 Haziran 1878 tarihli sözleşmeyle Kıbrıs'ın yönetimini geçici olarak üstlenmiştir[3].

Sultan Abdülhamid padişah olduğunda genç ve tecrübesizdi. Kamu oyunca da az tanınıyordu. Zekâsı sayesinde devlet işlerini kısa zamanda kavradı. Kendisine yaptığı Rusya ile anlaşma teklifini dikkate almayıp İngiltere'nin desteğine güvenerek savaşa sebep olan Midhat Paşa'yı 5 Şubat 1877'de sadrâzamlıktan azletti ve yurt dışına sürgün gönderdi. Savaş kararını oylayan Mebusan Meclisi'ni 14 Şubat 1878'de süresiz kapattı. Bundan sonra Padişahın iradesi yönetime hakim oldu.

Berlin andlaşması ertesinde Osmanlı Devleti ardarda kayıplara uğradı. 1881 Mayısında Fransa Osmanlı tâbiyetindeki Tunus beyliğini himayesi altına aldı. 1882 Eylülünde de İngiltere, Arabî Paşa ayaklanmasından faydalanarak, Mısır'ı işgal etti. Padişah bu oldu bittiler karşısında çaresizlik içindeydi. Zira, o sıralar devleti daha ciddi bir tehlike tehdit etmekteydi. Berlin andlaşması gereği Osmanlı tâbiyetinde bir prenslik haline gelen Bulgaristan'da Aleksandr von Battenberg Halk Meclisi tarafından Prens

3 Ercüment Kuran, «La politique d'Abdul-Hamid II dans la crise d'Orient», *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine,* Ocak-Mart 1980, s. 37-43.

seçilmişti. Prens Aleksandr 1881 Nisanında bir hükûmet darbesiyle Anayasa'yı yürürlükten kaldırmıştı. Liberallerin tepkisi üzerine 1883 yazında Anayasa'yı yeniden uygulamaya koydu. Ayastafanos andlaşmasıyla Bulgaristan sınırları içine alınmışken Berlin'de özerk eyalet olarak Osmanlı yönetimine geri verilen Doğu Rumeli'yi ülkesine katmak emelindeydi. Onun kışkırtmaları sonunda, 1885 Eylülünde, eyalet merkezi Filibe'de patlak veren ayaklanma milletlerarası bir mahiyet kazandı. İngiltere ve Fransa Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'a katılmasını desteklediler; Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan ise buna karşı çıktılar. Bunalım Kasımda Sırbistan ile Bulgaristan arasında savaşa sebep oldu. Ancak, Sırpların yenilmesi üzerine, Avusturya'nın arabuluculuğuyla 1886 Martında barış sağlandı. Bulgarların zaferi Doğu Rumeli meselesinin çözümünü kolaylaştırmıştır. Gerçekten, Kasım başlarında Sadrâzam'ın başkanlığında İstanbul'da çalışmaya başlamış olan Büyükelçiler konferansı 5 Nisan 1886'da anlaşmaya vardı ve Bulgaristan Prensi, Berlin andlaşmasının 17. maddesi uyarınca, beş yıl içinde Doğu Rumeli valiliğine tayin edildi. Böylece özerk eyalet Bulgaristan ile fiilen birleşti. Ancak Rusya başına buyruk davranan Prens Aleksandr'ı affetmedi ve onu aynı yılın Ağustosunda prenslikten çekilmek zorunda bıraktı. Yerine Saxe-Coburg hanedanlığından Ferdinand 1887 Temmuzunda Bulgaristan Prensi oldu. Padişah da bunu kabullendi[4].

Tahta çıktığından beri Sultan Abdülhamid İngiltere'ye güvensizlik duymaktaydı. Bu devletin Rus savaşında Osmanlıların yenilgisini fırsat bilerek Kıbrıs'ı ele geçirmesini unutmamıştı. Ülkesinin bütünlüğünü korumak maksadıyla Büyük devletler arasında dengeyi kolluyor ve askerî müdahaleden çekinerek meseleleri diplomasi yoluyla çözmeye gayret ediyordu. Nitekim Mısır bunalımı İngiltere'nin temsilcisiyle 24 Ekim 1885'de İstanbul'da imzalanan sözleşmeyle sona erdirilmişti. Sözleşmeye göre, Hidiv Padişaha tâbi olmakla birlikte Osmanlı ve İngiliz hükûmetlerinin Kahire'ye göndereceksi yüksek komiserlerin denetiminde bulunacaktı[5].

4 Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i mühimme-i siyasiyye,* yay. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1957, II, 193-236.

5 Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman and Modern Turkey,* Cambridge 1977, II, 194.

Sultan Abdülhamid dış siyasetini Büyük devletler arasındaki rekabetten faydalanmak esasına dayamıştı. İngiltere ile Fransa'nın Avrupa ve Orta Doğu'da menfaatleri Rusya'nınkilerle çatışmaktaydı. Bu durumu Padişah Osmanlı Devleti lehine kullandı ve 1890 yılında Bismarck'ın iktidardan düşmesinden sonra, İmparator II. Wilhelm ile şahsî dostluk kurarak, diğer Büyük devletlere karşı Almanya'nın desteğini sağladı. Batı emperyalizmiyle mücadelesinde, İslâm halifesi sıfatıyla, Panislâmcılık'dan yararlanmayı da bildi.

Abdülhamid siyasî yeteneğini Ermeni meselesinde açıkça gösterdi. Osmanlı tebaası Hıristiyan Balkan kavimlerini örnek alan Ermeniler Doğu Anadolu'da bağımsız bir devlet kurmak hayaliyle 1877 Osmanlı-Rus savaşı öncesinde faaliyete geçmişlerdi. İngiltere'nin çabası sonunda da Berlin andlaşmasına Osmanlı hükûmetinin «ahalisi Ermeni bulunan eyalâtda ihtiyacat-ı mahalliyenin icab ettirdiği ıslâhatı bilâtehir icra» edeceği hükmü konulmuştu[6]. Ermeni ihtilâlciler 1877'de Cenevre'de Hinçak ve 1890'da Tiflis'de Daşnak teşkilâtlarını kurdular. Hinçaklar 1890'lı yılların başında Doğu Anadolu'da terör hareketi başlattılar. Fakat Padişahın Kürt aşiretlerinden meydana getirdiği Hamidiye alayları bu hareketi bastırdı. Hinçak çetelerin 1894 Ağustosunda Sasun yöresinde Müslüman köylerini yakıp yıkmaları üzerine de devlet kuvvetleri gerekli tedbirleri aldı. Bu olay Ermenilerin Türkler aleyhine Avrupa'da yoğun propaganda faaliyetine girişmelerine sebep oldu. 25 köyün tahrip edildiği, 20.000 Ermeninin öldürüldüğü basın yoluyla yayıldı. Abdülhamid bir karma tahkik komisyonu teşkil ederek Ermenilerin katliâma uğramadıklarını ortaya koydu ve Büyük devletlerin müdahalesini önledi[7]. Ermeniler 30 Eylül 1895'de İstanbul'da Babıâli'ye bir yürüyüş düzenlediler. Hinçak militanların güvenlik kuvvetlerine silâhla karşı koyması üzerine kan döküldü. Padişah sıkı yönetim ilân ederek duruma hakim oldu. Buna rağmen Ermeniler tahriklerini sürdürdüler. Nitekim Daşnaklar 1896 Haziranında Van'da ayaklanma çıkarttıktan başka, 26 Ağustosta İstanbul'da Osmanlı Bankası binasını işgal ettiler. Abdülhamid soğukkanlılığı sayesinde bunalımı atlattı. Müslüman halkın

6 *Muahedat Mecmuası*, İstanbul 1298, V, 139. 61. madde.

7 Kâmuran Gürün, *Ermeni dosyası*, Ankara 1983, s. 149.

tepkisini yatıştırdığı gibi şehirde âsâyişi sağladı. İngiliz kamu oyu Ermeni davasını benimsemişti. 1896 Eylülünde Dışişleri bakanı Lord Salisbury İstanbul'a bir İngiliz filosu göndermeği Çara teklif etti. Rus hükûmeti Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün korunması gereğine inanan Fransa'nın görüşünü paylaşarak bu teklife red cevabı verdi. Almanya da Yakın Doğu'da her hangi bir değişikliğe taraftar değildi[8].

Böylece Ermeni meselesi küllenirken Büyük devletlerin ilgisi Girit'de çıkan ayaklanma üzerinde toplandı. Abdülhamid saltanatının ilk yıllarında 25 Ekim 1878 tarihli Halepa sözleşmesini imzalayarak adanın Rum halkına bazı imtiyazlar tanımış, fakat Yunanlıların kırşkırtmaları sonucunda Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında çatışma durmamıştı. Padişah, Girit'de sükûnu sağlamak maksadıyla, Halepa sözleşmesi gereği tayin ettiği Hıristiyan valiler yerine, 1889 Aralığında Müslüman vali gönderdi. Buna karşı Rum çeteleri ayaklanınca da, Yunan hükûmeti Girit'e gönüllüler ve silâh sevketti. Abdülhamid 1895 Martı'nda Girit valiliğine Karatodori Paşa'yı tayin ettiyse de ayaklanma giderek yayıldı. Sonunda Rumlar adanın Yunanistan ile birleştiğini ilân ettiler. Yunanlı albay Vassos, 1897 Şubatında, 1500 askerin başında Girit'in Hanya limanında karaya çıktı. Adada çatışmaların artması üzerine Büyük devletler duruma el koydular ve Girit'e askerî birlikler yolladılar[9].

Yunanlıların 17 Nisanda Tesalya sınırında Türk kuvvetlerine karşı saldırıya geçmesi meseleye yeni boyut kazandırdı. Büyük devletler 4 Nisan 1897'de Osmanlı ve Yunan hükûmetlerine birer nota vererek savaşın galip gelecek tarafa hiçbir menfaat sağlamayacağını bildirdiler. Bu sebeple Padişah Yunanistan'a savaş ilânında tereddüt etmiş, «Serasker Paşa'nın ısrarı ve heyet-i vükelânın kararı üzerine ilân-ı harbe binnetice muvafakat göstermiş» idi[10]. Osmanlı ordusu Tesalya'da hızla ilerledi; 17 Mayısta Dömeke'nin düşmesiyle Atina yolu Türklere açıldı. Lâkin Çar'ın Padişaha gönderdiği bir telgraf Osmanlı Devleti'nin Yunanistan ile mütareke

8 William L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism*, 2. baskı: New York 1968, s. 321-350.

9 Türkgeldi, *a.g.e.*, III, 37-71.

10 Türkgeldi, *a.g.e.*, III, 76.

yapmasını gerektirdi. Barış andlaşması 4 Aralık 1897'de imzalandı. Yunanistan savaş tazminatı ödemeyi kabul etti ve Osmanlı ordusu işgal ettiği toprakları boşalttı. Büyük devletler Girit'in kaderini 19 Aralıkta belirlediler : Adaya özerklik tanınacak ve komiserliğe Yunan prensi Yorgi getirilecekti. Padişah kararlara razı oldu[11].

Sultan Abdülhamid savaşta galip gelmesine rağmen Avrupa devletlerinin baskısı sonunda zararlı çıkmaktan gereken dersi aldı. Girit meselesinde İngiltere, Fransa ve Rusya aralarında işbirliği yapmışlar, Almanya ile Avusturya ise Osmanlı tarafını tutmuştu. XIX. yüzyıl sonuna doğru Avrupa büyük devletleri iki bloka ayrılmış bulunuyorlardı. İngiltere'nin öncülüğündeki Üçlü İtilâf'a karşı, İtalya'nın katılmasıyla Üçlü İttifak kuruldu. Padişah Üçlü İttifak'ın güçlü devleti Almanya ile dostluk ilişkilerini kuvvetlendirdi. Zaten Türk ordusunu 1883'den beri Alman subayları eğitmekteydi. 1888'de Haydarpaşa-İzmit demiryolunu işletme ve İzmit-Ankara hattını inşa imtiyazı bir Alman şirketine verilmişti. Ertesi yıl İstanbul'u ziyarete gelen İmparator II. Wilhelm'i Padişah samimiyetle karşılamıştı. Bismarck'ın başbakanlıktan çekilmesinden sonraki yıllarda Osmanlı ülkesinde Almanya'nın iktisadî yatırımları daha da artmıştı. Wilhelm'in 1898 sonbaharında İstanbul'a yaptığı resmî ziyaret Alman nüfuzunun Osmanlı Devleti'nde yerleşmesine sebep oldu. Bağdad demiryolu imtiyazını Almanlara tanıyan anlaşmayı Abdülhamid 16 Ocak 1902'de imzalayıp 5 Mart 1903'de Bağdad demiryolu Kumpanyası kurulunca Orta Doğu'da İngiliz, Fransız ve Rus menfaatleri büyük bir darbe yedi[12].

İngiltere ve müttefiklerinin Sultan Abdülhamid'e düşmanlıkları kısmen onun Panislâmcılık siyaseti gütmesinden kaynaklanıyordu. Padişah kurduğu geniş casus şebekesiyle Emperyalist devletlerin Asya ve Afrika'daki sömürgelerinde gizli faaliyette bulunuyor, Müslümanları Batılılara karşı ayaklanmaya kışkırtıyordu. Onun İslâm hilâfet müessesesini Osmanlı devletinin bütünlüğünü korumak için kullandığı kesindir. Orhan Koloğlu'nun dediği gibi,

11 Langer, *a.g.e.*, s. 377-378.

12 İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman nüfuzu*, Ankara 1981, s. 81-95.

o gerçekte «Panislâmcılık yapmamış, sadece tahtını ve devletini Hıristiyan ve Müslüman bölücülere karşı korumaya çalışmıştır»[13].

Avrupa devletleri aralarındaki siyasî ve iktisadî rekabeti Makedonya meselesinde sürdürmüşlerdir. Söz konusu mesele Prens Ferdinand'ın «Büyük Bulgaristan» ülküsünü gerçekleştirmek gayesiyle dağlık Makedonya'da giriştiği faaliyetten doğmuştur. Ancak bölgede Bulgarca konuşan halktan başka Sırplar, Yunanlılar, Ulahlar ve Müslümanlar da yaşamaktaydı. 1890'lı yıllarda Bulgarların komiteler kurarak terör harekâtı başlatması diğer Hıristiyan azınlıkları aynı yola itti. Avrupa basını, Ermeni meselesinde olduğu gibi, Makedonya'daki asayişsizlikten Osmanlı yönetimini sorumlu tuttu. Padişahın Selânik, Manastır ve Kosova vilâyetlerinde yaptığı ıslâhat, yabancı devletlerin müdahalesi yüzünden yetersiz kaldı. Bulgar komitecilerin Manastır'da başlattıkları ayaklanma genişleyince de, Çar ve Avusturya imparatoru 9 Ekim 1903'de Mürzteg Programı'nı açıkladılar. Rusya ve Avusturya konsoloslarının denetimini şart koşan programı Abdülhamid kabul etti. Lâkin Yunanlı ve Ulahların karşı çıkmaları üzerine bölgede karışıklıklar arttı. Bu sırada devreye giren Büyük Devletler, Padişahtan Makedonya maliyesinin bir milletlerarası komisyon tarafından denetlenmesini istediler. O uygun görmeyince de, Almanya dışındaki devletlerin savaş gemilerinden kurulu bir filo 1905 Kasımında Midilli'yi işgal etti. Abdülhamid bu tehdide mecburen boyun eğdi[14].

Devletin maruz kaldığı haysiyet kırıcı muameleler Rumeli'de görevli genç Türk subaylarını derinden etkilemekteydi. Bunlar «İttihad ve Terakki» adında gizli bir dernek kurmuşlardı. İngiltere kralının 9 Haziran 1908'de Reval'da Çar ile buluşması onları harekete geçirdi. Saraya telgraflar göndererek, Anayasa'yı yeniden yürürlüğe koymasını Padişahtan taleb ettiler. Sultan Abdülhamid bunu kabul etmekle, 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet ilân olundu.

Büyük ümitle başlayan Hürriyet dönemi 1918'de hüsranla bitecektir. Abdülhamid 31 Mart olayı ardından tahttan indirildi. Osmanlı ordularının Balkan savaşında yenilgisini ve devletin I. Dün-

13 Orhan Koloğlu, *Abdülhamid gerçeği*, İstanbul 1987, s. 225.
14 Shaw-Shaw, *a.g.e.*, s. 207-211.

ya savaşına katılmasını üzüntüyle öğrendi. 1918 Şubatında ölümü Osmanlı Devletinin yıkılışını görmesine mani oldu. Otuz küsur yıl temkinli ve akıllı siyasetiyle ayakta tutmayı başardığı devleti iyi niyetli, fakat bilgisiz İttihatçılar on yılda çökertmişlerdi.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE OSMANLI DIŞ İLİŞKİLERİNDE «İMAJ» SAPLANTISI

*Selim DERİNGİL**

Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde tarih «hızlanmış», Avrupa'nın dünya egemenliği pekişmiş, Avrupa merkezli bir çağdaşlık anlayışı giderek dünyaya damgasını vurmaya başlamıştır. Bu çağdaşlık anlayışı doğal olarak batının en gelişmiş ülkelerinin, yani İngiltere, Fransa, Almanya, Amerika, gibi ülkelerin modeli üzerine kurulmuştur. Bu anlayışı Eric Hobsbawm şöyle tanımlar: «Bu (modern ülke) toprak bütünlüğünü ispatlamış, uluslararası egemenliğini kabul ettirmiş, millî iktisadı ve sosyal kalkınmayı sağlamaya yeterli toprağı olan, genel anlamıyla liberal temsilî kurumları oturtmuş olmalıdır. Ayrıca tebaadan vatandaşlığa geçmiş ve insanlarına, anayasa, can ve mal güvenliği gibi bir takım asgarî haklar tanımış olmalıydı»[1].

Bu kıstaslara göre sınıfta kalma tehlikesiyle karşılaşan ülkelerin arasında Osmanlı Devleti de yer alıyordu. Tanzimat Fermanı (1839) tam bu tehlikeye karşı gündeme getirilmiş, ve Birinci Meşrutiyet (1876) aynı kaygularla oluşturulmuştur. Ancak Osmanlı Devleti iktisadî, sosyal ve siyasî yapılaşmadaki önemli boyutlara ulaşan zaafına karşın kendini «Düvel-i Muazzama»nın biri olarak görüyor, ve 1856 Paris Antlaşmasında kendisine bu statünün sağlanmasından sonra, her fırsatta Avrupa devletleriyle uluslararası hukuk temelinde eşit olduğunu onlara hatırlatıyordu[2]. Yukarıda

* Doç. Dr., Boğaziçi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü öğretim üyesi.

1 Eric Hobsbawm, *The Age of Empire*, Londra 1987, s. 22.

2 Selim Deringil, «Some Comments on the Concept of Legitimacy in the Foreign Policy of Abdülhamid II». *Studies on Ottoman Diplomatic History*. I, ISIS Press, İstanbul 1987. s. 97-102.

zikredilen çağdaşlık anlayışına tam uymayan, ancak uymak uğruna büyük bir gayretkeşlik içinde olan ülkelerin arasında Rusya İmparatorluğu, Avusturya İmparatorluğu, İtalya, İspanya, Çin ve Japonya da bulunuyordu. Batı anlamında liberallikten uzak, ancak otokratik bir gelişme çizgisi izleyen Rusya, Avusturya, Almanya gibi devletlerin üyesi bulunduğu bu kulübe üyelik, kendini onlara eşit gören Osmanlı için bir hayat-memat meselesi haline gelmiştir. Diğer bir deyişle, son dönem Osmanlı Devleti, özellikle II. Abdülhamid döneminde, milliyetçilik akımlarının yöntemlerine başvuran Rusya, Almanya, Avusturya, Japonya gibi, İmparatorluk meşruiyetine dayanan devletlerin arasında yer almıştır. Bu devletlerde bir tür «İmparatorluk Milliyetçiliği» gündeme gelmiş, ve Osmanlı Devleti'nin varolma savaşı giderek artan bir ivmeyle kendi dışında cereyan eden olaylar karşısında bir «ben de varım politikası» uygulamak şeklini almıştır[3]. İlber Ortaylı Avusturya İmparatorluğu'nda buna benzer bir gelişmeye işaret etmekte ve Avusturya Habsburg'larının «Kaiserreichiche Nationalismus», veya «İmparatorluk-Devleti Milliyetçiliği» örneğini getirmektedir[4].

Avrupa'nın karşısında onun anlayabileceği sembollerle konuşmak, onun eşdeğer telâkki edeceği bir sima ile durmak gerekiyordu. Bu kısa çalışma, bu tavır alışın Sultan Abdülhamid ve o dönem Osmanlı eliti tarafından nasıl vaz edildiğine dair, arşiv kaynaklarına dayanarak bazı önerilerde bulunacaktır.

Osmanlı Devletinin Uluslararası Platformda «Görüntü» veya «İmaj» saplantısı.

II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin Batı'daki görüntüsünün olağanüstü kötü olduğu bir dönemde tahta çıkmıştır. Cülûs yılı olan 1876'da dünya konjonktüründe müthiş menfi etki yapan Bulgaristan olaylarının yankıları, özellikle İngiliz Başbakanı Gladstone'un ateşli kaleminden çıkmış, «Bulgaristan Katliamları» risa-

3 Benedict Anderson, *Imagined Communities*, Londra 1983, s. 80-103. Anderson bu süreci «resmî milliyetçilik» (official nationalism) tabir etmektedir. Ancak bizim buradaki ilgi alanımız açısından bu sürece «İmparatorluk Milliyetçiliği» demek daha yararlı olacaktır.

4 İlber Ortaylı, *Osmanlı Devleti'nde Alman Nüfuzu*, İstanbul 1983.

lesinin etkileri sürmektedir. Osmanlı'nın Kırım Savaşında edindiği «Muhteşem Koca Türk» (Grand Old Turk) sermayesi tükenmiş gibi gözükmektedir. Bu durumda Osmanlı hükümdarının meşru bir yasal varlık tabanı olduğunu göstermek fevkalâde elzemdir.

Bunu, resmî ideolojisinin önemli bir bölümünü İslâm Hilâfetine dayanan bir hükümet olarak ve aynı zamanda «medenî» olduğunu karşı tarafın anlayacağı şekilde yapmak, yani bu uğurda dinî ve dinî olmayan sembolleri bir arada kullanmak gerekiyordu.

Bu ikili yaklaşıma en güzel örnek Osmanlı Devleti'nin Papalığı resmen diplomatik olarak tanımasında görülmektedir.

29 Şubat 1898 tarihli bir İrade'de bu konu şu biçimde dile getirilmiştir: «Papa Hazretleri'nin nezdinde bazı devletler tarafından sefir bulundurulduğu gibi Devlet-i Aliyye cânibinden dahi bir sefir ikamesine Papa Hazretlerince beyân-ı arzu ve müvafakat edilmekde olduğundan keyfiyetin Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'ca müzâkeresiyle Şeyhülislâm Efendi Hazretlerinin dahi inzimâm-ı reyleriyle...» verilecek kararın Padişah'a arzı[5].

Bu kararın gerekçesi olarak da şöyle denilmektedir: «Tabiyet-i Devlet-i Aliyye'de bulunan Katoliklere ve dolayısiyle menâfi-i amireye tealluk edecek ve hal ve temşiyeti doğrudan doğruya Papalık makamıyla müzâkere ve müşâvereye ihtiyac gösterebilecek hususatda vesâtet etmek...»[6].

Bütün bu müzakerelerden sonra Vatikan'a tayin edilecek sefirin «kesb-i mükemmele ve malumat etmiş zevatdan bulunması» gereği göz önünde bulundurularak, Atina Sefir-i sabıkı Asım Bey Efendi'nin tayinine 16 Nisan 1898 günü irade sadır olmuştur[7].

5 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) İrade-Hususî 96. 6 Şevval 1315/29 Şubat 1898. Yıldız Saray-ı Hümayunu Baş Kitabet Dairesi 12249. Serkâtib-i Hazret-i Şehriyarî Tahsin.

6 İrade-Hususî, 16, 6 Zilkade 1315/30 Mart 1898. Yıldız Saray-ı Hümayunu Baş Kitabet Dairesi 13509. Serkâtib-i Hazret-i Şehriyarî Tahsin.

7 İrade-Hususî, 111. 23 Zilkade 1315/16 Nisan 1898. Yıldız Saray-ı Hümayunu. Baş Kitabet Dairesi. Serkâtib-i Hazret-i Şehriyarî. Bende Tahsin.

Bu gelişmenin Osmanlı'da giderek artan misyoner faaliyetleri esnasında, ve Ermeni meselesinin en alevli zamanlarında vuku' bulması herhalde tesadüfî değildir. Ancak kararın tarihî boyutu İslâm Halifesi'nin klâsik görüşe göre «ezelî düşmanı» Papalık'la eşit eşite ilişki kurmak isteğindedir ve klâsik görüşün ne kadar aşıldığını yansıtmaktadır. Tabiî bu arada bu tarihlerde Katolik Kilisesi'nin Avrupa'da büyük bir taarruzla karşı karşıya kaldığını unutmamak gerekir. Özellikle Fransa ve Almanya'da eğitimin lâikleşmesi uğruna Jesuitlere karşı büyük bir baskı uygulanmaktadır.

Bu ortamda Papalığın dinî otoriteye dayanan Osmanlı Hilâfetine yaklaşmak istediğini düşündüren belirtiler daha erken tarihlerde ortaya çıkmıştır. 22 Eylül 1887'de Papa'nın İstanbul Vekili Monsignor Bonetti'nin Selânik'i ziyareti esnasında Selânik Katolik Kilisesinde Padişah'a hayır dua ettiği bildirilmiştir. Her ne kadar bu basit bir protokol kuralı gibi gözükse de olayın Selânik Valiliği'nce Sadrazama bildirilmesi dikkat çekicidir[8].

Aynı minval üzere 19 Ocak 1888'de Raguza Şehbenderliğinin bir telgrafında Papa Onüçüncü Leon'un adına Raguze Katolik Kilisesinde yapılan âyinde, «Papa hükümetiyle düvel-i ecnebiyye beyninde mevcud münasebatdan bahs olunduğu sırada Zât-ı Şevket-simat-ı Hazret-i Pâdişahî'nin ulüvv-i efkâr ve makasid-i Hümâyûnlarıyla hasâil-i güzîdeleri lisân-ı sitâyişle yâd ü tezkâr edilmiştir» denilmektedir[9].

Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Osmanlı tabiyetindeki Katoliklerin himayesi ise Osmanlı'nın temsil ve görünüş saplantısına başka bir örnektir. 11 Eylül 1891'de İstanbul Ermeni Katolik Patriği Adliye ve Mezahip Nezaretine yazdığı bir yazıda, Venedik'deki Ermeni Katolik Manastırı'nın ikiyüz senedir Osmanlı himayesinden müstefid olduğunu ve genellikle fakir olan talebesinden Şehbender rüsumu alınmamasını rica etmektedir. Patrikliğin

8 BOA, Yıldız Hususî Maruzat (Y.A HUS) 207/79) Safer, 1305/22 Eylül 1887. Bab-i Ali Daire-i Sadaret. Sadrazam Kâmil.

9 Y.A HUS, 209/59. 6 Kânûn-ı Sânî 1888. Hariciye Nezareti'ne (6 Kânûn-ı Sani 1888 tarihiyle Raguza Şehbenderi tarafından varid olan telgrafnamenin tercümesidir).

isteği yerine getirilmiş ve manastır talebesinin Osmanlı tabiyet tezkireleri bilâ-bedel kendilerine verilmiştir[10].

Abdülhamid dönemi Osmanlı'sının dünyada olumlu bir görüntü sunma çabaları bugünkü tabirle tam bir «kamu ile ilişkiler» (public relations) örneğidir. Bunun en çarpıcı biçimde tasviri 1893 ve 1894'de Sultan Abdülhamid'in Amerika ve İngiltere'ye gönderdiği fotoğraf albümleridir. 1893'de Washington Kongre Kütüphanesine ve 1894'de Londra'da Britanya Müzesi Kütüphanesine gönderilen ve 51 albümden oluşan bu kolleksiyon Osmanlı'nın «Otoportresidir»[11]. Kolleksiyon Osmanlı mülkünün doğal güzellikleri, tarihî zenginliği, modern gelişmişliği ve gücü temaları etrafında yoğunlaşmıştır. En çok ağırlık verilen üçüncü unsurdur. Bu albüm kolleksiyonunu günümüzde yayına hazırlayan heyet, albümlerinin önemini şöyle vurgulamaktadırlar: «Kültürel olarak, gönderilmiş olan bu otoportre İslâm dünyasından bütün dünyaya teşhir edilen ilk görüntülü rapordur- ve dolayısıyla emsalsiz önemde bir vak'adır.»[12]. Albümler 1824 aded fotoğraf içermektedir ve konuları Boğaz manzaralarından, savaş gemilerine, âmâlar mektebi talebelerinden can kurtaran filikalarına, Sultan'ın haralarındaki atlardan bir kadavra arkasında poz veren Mekteb-i Tıbbiye mensublarına kadar uzanmaktadır.

Buna ilâveten Sultan'ın Osmanlı pullarını içeren bir kolleksiyonu da «gayet güzel ve mutena bir suretde teclid etdirerek» Amerika Kongre Kütüphanesine gönderdiği arşiv kaynaklarından anlaşılmaktadır[13].

10 BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. Mt. V) 54/65. 29 Ağustos 1307/ 11 Eylül 1891.

11 «Imperial Self Portrait: The Ottoman Empire as Revealed in The Sultan Abdul Hamid II's Photographic Albums.» edited by Carney E.S Gavin and the Harvard Semitic Museum. *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları* vol 12 1988. edited by Şinasi Tekin and Gönül Alpay Tekin.

12 *a.g.e.*, s. 5. Her ne kadar bu olayın «ilk» olduğu söyleniyorsa da 23 Temmuz 1887 tarihli bir vesikada Amerika Reisicumhuru'nun Padişah'ın yolladığı bir albümden dolayı teşekkürlerini ilettiği söylenmektedir. Bkz. Y. A. HUS, 204/81. 30 Şevval 1304/23 Temmuz 1887

13 Y. Mtv 54/8 3 Safer 1309/9 Eylül 1891. Nezâret-i Umûr-ı Maliye. Maliye Nazırı Nusret.

Gene Amerika'yı hedef alan bir diğer girişim de 1894'de Amerika'da orman yangınlarından zarar görenlere Padişah'ın 300 lira bağış yapmasıdır. Hariciye Nezareti'nden bildirildiğine göre bu hareket Amerika basınında büyük yankı uyandırmış, ve New York Belediye Müdürü» Zat-ı Şahane'ye teşekkürlerini arzetmiştir[14].

Ayrıntı gibi görünebilecek küçük noktalara dahi önem atfedildiğine bir başka örnek, Kırım Harbinde Osmanlı devletinde liyakati görülmüş olan kıdemli bir İngiliz subayının cenazesine Osmanlı sefaretinden bir temsilci gönderilmesidir. Londra Sefareti'nin 20 Kasım 1893'de bildirdiğine göre, General Christopher Teasdale, Kars müdafaasında büyük cesaret göstermiş ve Nişan-ı Mecidî ile Kırım Madalyasını kazanmış bir zabit idi. Ayrıca sonraki yıllarda Prans de Galles'in mabeyncilerinden olarak vazife yapmıştır. Sayfiyede vuku' bulan vefatından sonra bir Osmanlı memuru cenazesine gönderilmiş ve «Asker-i Şâhâne ile eski silâh arkadaşlığında bulunmuş olan böyle müteber bir zâbit hakkında ibraz olunan işbu âsar-ı hürmet İngiliz mahâfil-i askerîye ve siyâsîyesince hüsn-i tesir hasıl eylemişdir»[15].

Olumlu bir «görünülebilirlik» hedefine ulaşmak için dünya dengelerindeki hassas değişmelere ayak uydurmak gereğine Abdülhamid döneminde çok dikkat edilmektedir. Buna güzel bir örnek Rus-Japon Savaşı esnasında görülmektedir. 7 Mart 1904 tarihli bir vesikada savaşan her iki tarafa da Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından eşit oranda yardım edilmesi, seyyar hastahane ile ilâç gönderilmesi tartışılmıştır. Bunun gerekçesi olarak da 1897 Osmanlı-Yunan savaşında Rusların bu tür yardımı iki tarafa da yaptıkları belirtilmektedir[16]. Ancak mesele bir süre sürüncemede kalmış ve tekrar gündeme geldiğinde bazı tereddüdler serd edilmiştir. Bunların en önemlisi Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin sermayesinin yetersizliğidir. Savaşın ne kadar uzun süreceği kestirilememekte ve ayrıca Rusların diğer devletlerden bu tür yardımları

14 Y. A HUS 309/31. 18 Rebiülevvel 1312/20 Eylül 1894. Bab-ı Âli Daire-i Sadaret, aded 1077. Sadrazam ve Yaver-i Ekrem Cevad.

15 Y. A HUS 284/85. 7 Teşrin-i Sânî 1893/20 Kasım 1893. Bab-ı Âli Daire-i Umur-ı Hariciye.

16 Yıldız Resmi Maruzat (Y. A RES) 124/80. 17 Zilhicce 1321/7 Mart 1904. Encümen-i Mahsus, Sadrazam Mehmed Ferid.

geri çevirdiklerine işaret edilmektedir. İlginç bir başka husus ise şöyle belirtilmiştir: «Rusya ordusunda bulunan Müslümanlar arasında bizim memurin-i sıhhiyenin bulunmasına devlet-i müşarünileyhaca müvafakat olunması meşkûk bulunmuş olduğundan...»[17]. Sonunda Salib-i Ahmer Cemiyetinin Cenova'daki merkezine Rusya ve Japonya yaralıları için on birer bin frank nakdî yardımda karar kılınmıştır[18].

İlginç olan bir başka husus ise oldukça erken bir tarihte Osmanlı Devleti'nin Japonya'nın yükselen bir dünya gücü olduğunu anlamasıdır. 28 Ağustos 1892 tarihli bir vesikada Abdülhalim Noda Efendi isminde Japonyalı bir Müslümanın Mekteb-i Harbiye talebelerine Japonca dersleri verdiği kaydolunmaktadır[19].

Osmanlı'nın «ben de varım» politikası ve devletin «imajının korunması».

Somut askerî gücün azaldığı yerde diplomasinin ve sembolik davranışların önemi artar. Savaşların Napolyon'un yenilgisinden sonra Avrupa dışına ihrac edildiği ondokuzuncu yüzyıl Avrupa devletlerinin, debdebeye, protokole, ve diğer «dolaylı» güç ve politika göstergelerine olağanüstü bir önem atfettikleri bir yüzyıl olmuştur. Devletler toplumlarına modernleşmenin verdiği ivmeyle şimdiye değin görülmeyen bir biçimde derinlemesine nüfuz ederken, bu dönemde gelenek ve debdebeye toplumları seferber edici bir unsur olarak bakılmaktadır. Uluslararası politika alanında ise uluslararası hukuk ve devletlerin birbirlerine karşı davranışlarında mütekabiliyet esası yerine oturmuştur. Tabiî bu diplomasinin Clausewitz'in deyimiyle «savaşın başka yöntemlerle devamı» olduğunu gizlemez[20].

17 Y. A. RES 129/54. 5 Zilkade 1322/12 Ocak 1905. Bab-ı Âli Meclis-i Mahsus. Sadrazam Mehmed Ferid.

18 a.g.b. Ayrıca Osmanlı gazetelerinde savaş süresince Rusya aleyhinde yazılar neşredilmemesine önem verilmesi gerektiği belirtilmiştir.

19 Y. Mtv 66/61. 3 Safer 1310/28 Ağustos 1892. Makam-ı Seraskerî Mektubî Kalemi, aded 146.

20 Eric Hobsbawm ve Terrence Ranger (der.) *Invented Traditions*, Londra 1983.

Bu ortamda bugünün gözlükleriyle basit (hatta komik) bir protokol ayrıntısının büyük önemi vardır. Osmanlı'nın bu konudaki duyarlılığı arşivlerde defalarca karşımıza çıkmaktadır.

Bunun neredeyse «şirin» denebilecek bir örneği 1889 Paris Umumî Sergisinin açılış merasimleri konusunda görülmüştür. 27 Nisan 1889'da oldukça telâşlı bir üslupla İstanbul'a telgraf çeken Osmanlı Paris Sefiri Esad Paşa, bu törenlerin Fransızlarca Büyük Fransız İhtilâlinin 100. yıldönümüne tesadüf ettirildiğini yazmıştır. Bu durumda açılış törenlerine İngiliz Sefiri Kraliçe'den aldığı talimata binaen kesinlikle katılmayacağını bildirmiş, İtalya Almanya, Avusturya ve Rusya sefirleri de aynı yolda görüş belirtmişlerdir. Bu gelişmelerin karşısında telâşa düşen Paşa, kendisine talimat verilmezse bu törenlere katılan tek Düvel-i Muazzama sefiri olacağına dikkat çekmiştir: «İşbu serginin yevm-i küşadı Fransa hânedân-ı Kralî'sinin mevki-i iktidardan sukutuyla Hükûmet-i Cumhuriye'yi vücuda getirmiş olan bin yedi yüz seksen dokuz senesindeki ihtilâlin yüzüncü sene-i devriyesine müsâdefetine ve bu ihtilâlin hukuk-ı hükümdârâneye mugayeretine ve süferâ-yı müşârünileyhin resm-i mezkûra adem-i iştirâkları bu hali tasdik etmediklerini irae maksadına mübteni olduğu...»[21]. Kendisine cevaben birkaç gün için «tedavi maksadıyla» Paris dışına çıkma talimatı verilmiş olması muhtemeldir.

Bu dönemde Umumî Sergiler büyük prestij taşımakta, ev sahibi devletin ve katılan devletlerin «çağdaşlığının» sergilendiği bir sahne oluşturmaktaydılar. Bunların çoğuna Osmanlı Devleti de katılmıştır.

Ancak bu sergilerde Osmanlı imajının hangi senbollerle vaz' edileceği zaman zaman tartışma konusu olmuştur. örneğin, 1893 Chicago sergisinde Yeniçeri modellerinin teşhir edilip edilmemesi tartışması birkaç açıdan ilginçtir. 25 Mart 1893'de Saray'a arzuhal yazan Gemlik eşrafından Nuri Bey, kendisine bu Yeniçeri modellerini teşhir edilmek üzere Chicago'ya götürme iradesinin sadır olduğunu, ancak Bâbtâli'nin son anda bu işe engel koyduğunu belirtmektedir. Bunun nedenini araştırdığında, Yeniçeri modelle-

21 Y. A HUS 224/96. 27 Şaban 1306/27 Nisan 1889. Bab-ı Âli Dairеyi Hariciye. Bende Said.

rinin Hıristiyan bir ülkede menfî hatıralar canlandıracağı, «Yeniçerilerin vaktiyle Hıristiyanlar hakkında vaki' olan taaddiyâtını ihtar...» edeceği cevabını almıştı[22]. Buna Nuri Bey çok kızmakta ve Yeniçeri modellerinin modern Osmanlı ordusu üniformalı askerlerinin yanısıra teşhir edilmesinin, «Osmanlı Kavmi (nin) Avrupa medeniyetinin bulunduğu dereceye varmış (olduğunu) ve bu hususdaki terakkiyat-ı fevkalâdeyi asker-i şâhâne ve memurin-i mülkiye kullarının şimdiki kıyafeti (ile Yeniçeri kıyafetinin) muvâzenesiyle neticesinin Amerika efkâr-ı umûmiyesinde dahi tasdik edilmek...» olacağını vurgulamaktadır[23].

Aynı konuda görüş belirten sergi komiseri Hakkı Bey, bu modellerin teşhirinde sıkılacak hiç bir husus bulunmadığını ve zaten bunların İstanbul'da umuma açık olduğunu; «Avrupa ve Amerikalı'ların kıyâfet-i kadimeleri aynı yolda bir takım garâib-i ahval irâe eylediği halde her memleketde tarihî müzelerde ma-iftihar teşhir (edilmekde olduklarına)» işaret etmektedir[24]. Sonuçta Yeniçerilere Chicago yolu gözükmüş ve elde edilen gelir Darülacezeye bağışlanmıştır.

Ayrıca sergideki Osmanlı pavyonunda Marş-ı âlî çalınması ve sergiye iştirak eden devletlerden her birinin bir «yevm-i mahsus»u olmak lâzım geldiği için Osmanlı «yevm-i mahsûsunun» Padişahın cülûs günü olarak belirlenmesi karara bağlanmıştır[25]

Ancak bu sergilerin bir boyutu da katılan Batı-dışı insanların bizzat kendilerini «sergilenmiş» bulduklarıdır. Hobsbawm bu tür ortamlarda «tipik Afrika köyü» kurulup insanların âdetâ birer «egzotik numûne» olarak teşhir edildiklerine işaret etmektedir[26].

Benzer bir tecrübe Peşte sergisinde yaşanmıştır. 5 Temmuz 1896'da Osmanlı Peşte Başşehbenderinin bildirdiğine göre, sergi

22 Y. Mtv 76/36. 12 Mart 1309/25 Mart 1893. Gemlik Eşraf-ı Ticaretinden Ali Bey Zade Nuri kulları.

23 a.g.b.

24 a.g.b. 13 Mart 1309/26 Mart 1893: Mabeyn-i Hümayun-ı Mülûkâne Müzecilerinden Şikago sergisi Komiseri bende Hakkı.

25 Y. Mtv. 75/202: 28 Şubat 1308/13 Mart 1893. Y. Mtv. 76/35.

26 Hobsbawm, *Age of Empire*. Resim no. 24.

mekânında bir cami vardır ve bu cami sergiye katılan müslümanların ibadeti için kullanılmaktadır ancak: «Peşte sergisi dahilinde inşa olunan câmi-i şerifde eda-yı salât edilmekde ve bunu seyir için her kesin bir duhûliye mukabilinde cami-i şerif derûnuna kabul edilmekde olduğu..» haber alınmıştır. Duruma hemen müdahale eden Osmanlı Hariciyesi, Macar Hariciye Nazırı aracılığıyla bu duruma son vermiştir[27].

Peşte'dekine benzer bir durum bir kaç yıl önce 1893 Aralığında, İstanbul'da vukubulmuş, İngiltere'de temaşa amacıyla «canlı panoramalar» icra eden bir şirket, «canlı Boğaz manzarası» temalı bir gösteriyi tasarımladığını duyurmuştur. Bu amaca hizmeten, şirket temsilcileri İstanbul'a gelmişler, panoramanın elemanlarını oluşturacak kayıkcı, dansöz, çalgıcı gibi personeli toplamaya teşebbüs etmişlerdir. Bu hareket Saray'ın çetin muhalefetiyle karşılaşmış, ve «güyâ ahvâl-ı şarkiyenin numûneleri gösterilmek üzere bir takım Kıbtî ve Yahudi kadınlarının ahâli-i şarkiye gibi ira'esine ve bu gibi daha münâsebetsiz şeyler teşhirine kalkışılması...» şiddetle kınanmıştır[28]. Şirketin İngiliz sefaretini araya sokmasıyla küçük çapta bir diplomatik kriz havasına giren meselede, özellikle kadın istihdamı konusunda direnen Saray'a karşı sefaret bunun bir ticarî mesele olduğunu ve şirketin istediği kayıkçı ve kayıkların gönderilmesine mani olunmasının ticaret serbestiyetine aykırı olduğunu öne sürmüştür. Şirketin Yunan tebasından bir taşaronu ve Yunan Sefaretini araya sokmasıyla iş daha da karmaşıklaşmıştır. Sonunda kadın gönderilmemesi ve gidecek olan kayıkçıların da Zabtiye Nezareti ve Şehremanetince seçilmesi ve «ahlâk ve âdât-ı milliyeyi tezyif yolunda ve sâir münâsebetsiz işlerde istihdam edilmiyeceklerinin taht-ı temine alınması» şartıyla kısıtlı bir sayıda sandalcının ve kayığın gönderilmesine izin verilmiştir[29]. Yani Edward Said'in anladığı anlamda

27 Y. A HUS 354/41 23 Muharrem 1314/5 Temmuz 1896. Bab-ı Âli Daire-i Hariciye, Mektubî Kalemi, aded 1610. Hariciye Nazırı Tevfik.

28 Y. A HUS 285/66: 21 Cemaziyelevvel 1311/1 Aralık 1893. Bab-ı Âli Daire-i Sadaret Âmedî-i Divan-ı Hümayun, 1821. Sadrazam ve Yaver-i Ekrem Cevad.

29 a.g.b.

«Orientalism» yapan şirkete daha 1893'de Osmanlı'nın tepki göstermesi ilginçtir[30].

Devlete veya İslâm ahlâkına halel düşürmemek saplantısı en garip biçimlerde zuhur edebilmektedir. 5 Eylül 1892'de Devlet-i Aliyye Washington Sefiri Mavroyani Bey, «müteşebbis» bir Suriyeli Hristiyanın Mısır'dan Amerika'ya bir takım derviş kılıklı adamları getirip New York sokaklarında para karşılığı âyin yaptırdığını haber vermiştir: «Çerkes Hacı Mustafa ve Kasımpaşalı Ali Hasan ve an asl Suriye Hristiyanlarından olup, Mısır'da ticâretle meşgul Malluh nam üç şahıs Amerika ahâlisine dervişan âyinini seyir ve temâşâ etdirmek niyet-i fâsidesiyle Mısır'dan bir kaç derviş ile ekseri esâfil-i nasdan ve ceheleden otuz kadar eşhâsı bulup mukavele ile ve ücret mukabilinde ve menâfi-i külliye vaad ederek New York beldesine götürmüşlerdir»[31]. Birkaç defa sokakda âyin yapdıktan sonra organizatörleriyle ters düşen dervişler, Osmanlı New York Şehbenderliği'nden himaye taleb etmişler, ancak paraları olmadığı için Malluh'un denetiminde sokak âyinlerine devam etmişlerdir. Osmanlı sefiri Mavroyani Bey Amerika Hariciye Nezaretine durumu bildirmiş ve meseleye el koyarak, İslâm'a hakaret edildiği gerekçesiyle âyinlerin yasaklanmasını taleb etmiştir. Yukarıdaki panorama örneği gibi, bu derviş meselesi de diplomatik bir boyut kazanmıştır. Amerika hariciyesinin eyaletlerin özel hukukuna karışamıyacağını iddia etmesi üzerine Mavroyani Bey, Amerika anayasasını kendisinin de bildiğini, istenildiği takdirde federal hükümetin pekalâ müdahelede bulunabileceğini öne sürmüştür[32]. Ayrıca Amerika'da meşhur olmuş olan ve ibadetlerini transa girip bütün bedenlerini titreterek icra eden «Shaker»ler Müslüman bir ülkede sokakda teşhir edilseler Amerika hükûmetinin buna razı olup olmayacağı kendilerinden sual edilmiştir. Neticede «sokak dervişleri» Osmanlı Devleti hesabına memleketlerine geri gönderilmişlerdir.

30 Edward Said, *Orientalism*, Londra 1985.

31 Y. Mtv. 66/66: 10 Safer 1310/5 Eylül 1892. Washington Sefaret-i Seniyyesi'nden Hariciye Nezaretine. Devlet-i Âliyye'nin Washington Sefiri Mavroyani.

32 a.g.b.

Gene dinî haysiyetin ve Osmanlı'nın onun koruyucusu görünüme özellikle itina etmesinin göstergesi muhtelif tarihlerde Hz. Muhammed'i konu alan piyeslerin Avrupa sahnelerinde oynanmasına müdahele olaylarında görülmektedir. 27 Nisan 1890'da Osmanlı Paris Sefareti'nin önerisi üzerine Hz. Muhammed konulu piyesin men' edilmesindeki olumlu tavrı nedeniyle, Fransa Cumhurbaşkanı Carnot'ya imtiyaz nişanı verilmiştir[33].

Aynı şekilde altı sene sonra gene Hz. Muhammed konulu bir piyesin bu sefer Londra'da sahnelenmesi gündeme gelmiştir. 3 Kasım 1896'da Osmanlı Londra Sefiri böyle bir tasavvurun olduğunu merkeze bildirmiştir. İlginç olan Sefir, «evvelki sene» yani 1895'de, Paris'de ünlü Comedie Française tiyatrosunda gene Osmanlı sefaretinin girişimi sonucu böyle bir piyesin men'inden bahsetmektedir. Sefir bu emsâl üzerine Londra'da da böyle bir eserin sahnelenmesinin câiz olamıyacağı sonucuna varmaktadır. Yani yukarıdaki 1890 örneğiyle birlikte bu üçüncü benzer vak'adır.[34].

20 Kasım'da Osmanlı Londra Sefiri İngiliz Hariciye Nazırı Lord Roseberry'i gördüğünü ve meseleyi kendisine açtığını rapor etmiştir. Lord Roseberry kendine çok anlayış göstermiş ve «zaten bir çok tebaa-yı müslimeye mâlik olan İngiltere Devleti Müslümanların hissiyat-ı dînîyelerine dokunabilecek her bir şeyden dâima mücânebet etmek arzusundadır...» şeklinde görüş bildirmiştir[35].

Aynı hassasiyet Fatih Sultan Mehmed'i konu alan bir operetin Roma'da oynanmasına karşı gösterilmiştir. 27 Aralık 1893'de Roma'da böyle bir operetin sahneleneceğini haber veren Osmanlı sefiri gerekli müdahelede bulunmuş, ancak başarılı olamamıştır. Kendisine bu oyunun «hissiyat-ı milliyeye asla dokunur ciheti olmadığı» belirtilmiştir[36].

33 Yıldız Esas Evrakı (Y.E.E.) Kâmil Paşa Evrakına Ek. 86-3/264; 6 Ramazan 1307/27 Nisan 1890. Yıldız Saray-ı Hümayunu Baş Kitâbet Dairesi. Serkâtib-i Hazret-i Şehriyarî Süreyya.

34 Y. A HUS 283/54; 21 Teşrin-i Evvel 1896/3 Kasım 1896. Bâb-ı Âli Nezaret-i Umûr-ı Hariciye.

35 Y. A HUS 284/74. Bab-ı Âli Nezaret-i Umur-ı Hariciye.

36 Y. A HUS 287/49: 14 Kânûn-u Evvel 1893/27 Aralık 1893.

Sonuç Yerine

XIX. yüzyılın son çeyreği bugün «dünyanın küçülmesi» tabir ettiğimiz sürecin birçok bakımdan başlangıcıdır. O zamana kadar görülmemiş ölçüde gelişen ulaşım imkânları, telgraf acentalarıyla kıtadan kıtaya birkaç saat içinde ulaşan haberler, Kahire'de veya İstanbul'da basılıp Lahore'da veya Bombay'da okunan gazeteler, küçük de olsa etkin bir kesime ulaşan resimli dergiler, devletlerin zirvelerindeki kişi veya kurumlara olağanüstü bir «görünebilirlik» sağlamaktadır. Bu gelişmeyle devletlerin toplumlarına o güne kadar alışılmamış düzeyde nüfuz etme ihtiyaçları, tebaadan ileride vatandaş olacak kitlelerin endokrinasyon veya eğitimleri, bütün dünyada çok geniş hatlarda dahi olsa benzer süreçlere yol açmıştır.

Son yıllarda yapılan tarih çalışmaları devletlerin uluslararası görünüm ve sembolizm alanında adeta bir yarışma havasına girdiklerine işaret etmektedir. David Cannadine'in belirttiğine göre: «Londra ve Roma gibi diğer başkentlerde de temaşa ve debdebe uluslararası rekabetin bir başka boyutunu teşkil etmekteydi. Almanya ve İtalya gibi sonradan görme monarşiler daha eski ve saygın kuzenleriyle aşık atmak için saray teşrifatı, debdebe, kraliyet yatları ve trenleri gibi kamusal haşmet gösterilerine (büyük önem bahşeder oldular)..»[37].

İngiltere'nin, Almanya'nın, ve hatta en hızlı ve yırtıcı bir biçimde dünya sahnesine fırlayan Japonya'nın dahi bu gelişmelere ayak uydurduğu bir vakı'adır. Japonlar büyük bir hırsla kendi İmparatorlarının dünyadaki muadilleri tarafından kabul gördüğünü her fırsatta tekrarlamaktadırlar[38].

Osmanlı'ya bazı bakımlardan en çok benzeyen Rus Çarlarıdır. Abdülhamid'le aynı dönemi paylaşmış olan III. Aleksandr ve

37 David Cannadine, «Slendor out of Court: Royal Spectacle and Pageantry in Modern Britain, c. 1820-1977» (Sarayın dışındaki İhtişam: Modern İngiltere'de Temaşa ve Gösteri 1820-1977) *Rites of Power*. Sean Wilentz (der) (Philadelphia 1985) içinde s. 217-218.

38 Carol Gluck, *Japan's Modern Myths* (Japonya'nın Modern Efsaneleri), (Princeton 1985), s. 158, 217.

II. Nikola, Avrupaî başkent St-Peterburg ile «Rusyanın ruhu» Moskova arasında sembolik gidiş gelişler yaşamışlar, Avrupaî görünmek gerektiğinde Peterburg'u, Rus veya «Bizansın vârisi» görünmek gerektiğinde Moskovayı temaşa ve debdebe programlarında ön plâna çıkarmışlardır[39].

Dünya Monarşilerinde «modern» görünme saplantısından nasibini alan Osmanlı Devleti, bu çerçeve içine özellikle Abdülhamid döneminde çok iyi oturmaktadır. Ancak, bu konuyu ele alırken ölçüyü kaçırmamak önemli bir hususdur. Tabiî ki, Amerika'da orman yangınlarından zarar görenlere 300 lira bağışlanmasıyla İmparatorluk kurtulamazdı, veya Paris Sergisinde Osmanlı atlarının ödül kazanması, veya bir İngiliz subayının cenazesine gidilmesi, büyük devletlerin Osmanlı'ya karşı politikalarında hayatî bir dönüşüm sağlayamazdı. Ancak, İmparatorluğu koruyacak olan somut gücün yokluğunda ve Osmanlı'nın uluslararası görünümünün fevkalâde kötü olduğu bir dönemde, batının karşısında onun anlayacağı bir 'imaj'la durmak, giderek küçülen bir dünyada manevra alanı sağlamak bakımından önemli görülmüştür. Bugünki Türkiye'nin dahi bu bakımdan benzer sorunlarla karşılaştığını düşünürsek Abdülhamid'in «imaj saplantısı»nın önemi açık olarak görülür.

39 Richard Wortman, «Moscow and Peterburg: The Problem of Political Center in Tsarist Russia, 1881-1914.» (Moskova ve Peterburg: Çarlık Rusya'sında Siyasi Merkez Sorunu. 1881-1914) *Rites of Power.* s. 244-271.

II. ABDÜLHAMİD DEVRİNDE TAŞRA BÜROKRASİSİNDE GAYRİMÜSLİMLER

*İlber ORTAYLI**

Sultan II. Abdülhamid devri, Osmanlı imparatorluğu'nun, yani Ortadoğu-Akdeniz İmparatorluklarının üçüncü ve sonuncusunun altı asır süren hayatının son otuz yılını kapsar. Bundan sonra bu tip imparatorluklar bir dördüncüsü olmamak üzere tarihin malı olmuştur. Kuşkusuz Osmanlı mirası halen bu ülkelerde kültürel ve siyasî izleriyle yaşayan bir tarih olarak devam etmektedir. Bu yaşayan tarih her zaman tatlı anılar ve izler olarak değil, Balkanlarda ve Ortadoğuda olduğu gibi kan ve barutla da kendisini hissettirmektedir. Bu nedenle Osmanlı asırlarının herbiri gibi Hamidiye dönemi de gittikçe artan bir alâka ve araştırmaya konu olmak durumundadır. Sultan II. Abdülhamid'den sonraki on yılda imparatorluk Balkanlardaki hakimiyetini kaybedip günümüz sınırlarına doğru Balkanlar ve Akdeniz adalarından çekilecek ve nihayet Birinci Cihan harbi sonunda bugünkü Anavatan topraklarını müdafaa için yeni bir savaşa başlamak gerekecektir. Aslında hükümdarın tahta çıkışının hemen ardından başlayan Türk-Rus savaşı ile Balkan toprakları Ayestafanos antlaşmasıyla hemen tamamen elden çıkmışken, 1878 Berlin Antlaşmasında yapılan tashihle imparatorluk Balkanlarda otuz yıl daha yaşayabilmiştir. Ancak bu hakimiyet artık idare ve maliyeye yoğun Avrupa müdahalesi ve Avrupa devletlerinin tükenmeyen ıslahat talebleri üzerine ıslahat proje ve uygulamalarıyla sürmüş, imparatorluk dış politikada gerek Avrupa devletleri, gerekse yeni Balkan devletleri ve prenslikler arasında denge diplomasisine yönelik bir siyaset devrine girmiştir. Bu bakımdan 1878-1908 arasında özellikle Rumeli

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyesi.

vilâyetlerinde gerek memurinin etnik kompozisyonundaki değişiklikler, gerekse Maarif nezareti ve Dahiliye nezaretine bağlı şubeler; Adliye teşkilâtı ve jandarmadaki ıslahat konusunda yeni vecheler, yeni uygulamalar göstermektedir. Osmanlı taşra bürokrasisinin bu yeni devrini anlamak için çıkan kanun ve talimatnameler kadar; bürokratik işleyişi takip edebileceğimiz *Sicill-i Ahval* gibi biyografik kayıtların, devrin vilâyet gazetelerinin taranmasından ve nihayet son senelerde arşivlerimizde tasnif edilip araştırıcılara açılan *Rumeli Müfettişliği Evrakı ve Yıldız* belgelerinin yeni tasnif edilen kısımlarından önemli bilgiler elde edileceği açıktır. Bundan başka gerek Osmanlı ve gerekse Avrupa basını, yeni kurulan muhtar statüdeki Bulgar Prensliğinin arşivleri ve bizde bulunmayan gazete kolleksiyonları ile Doğu Rumeli basını; Balkan devletlerinin benzer malzemesi yeni bilgiler getirecektir. Hiç kuşkusuz önemli bir kaynak devrin büyük devletlerinin arşivleridir. Nasıl Osmanlı Arşivleri Rusya ve Almanya ve Avusturya için çok önemli ise ve bu ülkelerin millî tarihleri bizim arşiv malzememizle yeni bilgi ve yorumlar kazanmaktaysa, bizim imparatorluk tarihimiz de bu ülkelerin benzer malzemesi ile yeni boyutlar ilâve edilerek yazılabilir. Araştırmacılarımızın kullanmağa başladıkları Britanya arşivleri (Public Record Office), Fransız Dışişleri ve diğer arşivleri, Avusturya-Macaristan'ın (Haus Hof und Staatsarchive) ve diğer fonları, Alman arşivleri (son olarak Demokratik Almanyadan geçen Postdamdaki Zentral Staats-archiv bizim tarihçiler tarafından kullanılmamıştır), Rusya arşivleri bu konularda zengin malzemeye sahiptir. Özellikle sonuncusunun herhalde Balkanlar, Suriye ve Filistindeki konsolosluk ağı bakımından XIX. yüzyılın ikinci yarısı için zengin olayları içerdiği, yapılan neşriyattan anlaşılmaktadır. Osmanlı Rumelisi ve Suriye-Filistin'deki olayların ve problemlerin anlaşılması için bu gibi arşiv malzemesi kaçınılmaz olmaktadır. Galiba Sultan II. Abdülhamid devrinin büyük problemleri ve bu problemlerin nasıl çözüldüğüne dair yapılan cılız değerlendirmeler dışında, bir devrin kompozisyonunu çizebilmek için bu gibi kaynakların gerekliliği açıktır.

II. Abdülhamid devrinde imparatorluğun idarî coğrafyasında göze çarpan ilk husus bazı muhtar idarelerin mevcudiyetidir. Bunlar; Bulgar prensliği, sonradan prensin vali tayin edilmesiyle Bul-

garistan'la bütünleşecek bulunan, ama Berlin kongresinden beri özel bir idaresi olan Doğu Rumeli (yani Filibenin merkez olduğu güney Bulgaristan), Sisam Emareti, Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı ve İngiliz İşgalindeki Mısır Hidivliğidir. Bu bölgelerin idaresinde Babıâlî'nin farklı, fakat belirli ölçülerde müdahalesi ve aynı zamanda tanıdığı imtiyazlar vardır. Meselâ merkezî idare sistemi içinde olmalarına rağmen gerek parlamenter rejimin işleyişi, gerekse sansür gibi idarî tedbirlerin uygulanması açısından Doğu Rumeli ve Cebel-i Lübnan'da farklı görünüm ve problemler olduğu anlaşılmaktadır[1].

II. Abdülhamid devrinde Yıldız Sarayının Babıâlî'yi gölgede bıraktığı ve idarenin bazı bölümlerinin paralelinin Sarayda kurulduğu çokça tekrarlanan ve doğruluk payı olan bir vakıadır. Vilâyetlerden ve hariçdeki sefaretlerimizden devamlı bilgi akışı, Yıldız sarayında Mabeyn-i Umumî ve Başkitabet ofislerini yirmidört saat faaliyete sevketmektedir. Bu dönemde başkitabet ve tahriratda Mülkiyenin çalışkan mezunlarından alınan genç kâtibler gece nöbetine de kalırlar ve telgraf başında gelen tahriratı kabul ederler, Vilâyetler gibi süfera da devamlı sarayla yazışır ve önce oraya müracaat ederlerdi. *Tunuslu Hayreddin Paşa*'nın sadrazam olarak itiraz ettiği noktalardan birincisi budur. Verdiği lâyihada Babıâlî'nin atlanması ve bilgi akışının dışında bırakılmasından şikâyet etmiştir. Üstelik ecnebi süfera da Babıâlî'nin malûmatı dışında Sarayla temas kurmaktadır[2]. Bütün bu halât maalesef bazı valileri ve Salih Münir Paşa gibi süferayı Devlet galerisinde Babıâlî nazırlarından daha çok göze çarpan portreler haline getirmiştir. Bilindiği üzere Sultan II. Abdülhamid imparatorlukta teftiş gezilerinde bulunmazdı, fakat raporların ve sözlü haberlerin dışında devamlı fotoğraflarla memâlîk-i mahrûsanın her köşesinden ahalinin âdet ve kıyafetinden törenlerden inşaat ve açılan eserlerden haberdar olurdu. Bu eşsiz, zengin albüm koleksiyonu yakın tarihçiliğimiz için yol gösterici bir kaynaktır. Yukarıda belirttiğimiz du-

1 Bu konuda bkz. benim, «İkinci Abdülhamid Döneminde Anayasal Rejim Sorunu», *Türkiye'de Demokrasi Hareketleri,* H. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi IV/II (1986), 55-61.

2 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar,* VI. Cüz, 4. baskı, s. 943 ve sözü geçen 21 CA 1296 tarihli arîza s. 946-951.

ruma rağmen Babıâlî fonksiyonlarını kaybetmiş bir bürokratik makine değildir. Kayıtlardan ve arşiv tasniflerinden de görülmektedir ki taşra ile olan yazışmalar daha çabuk takib edilmekte, ihtisaslaşma arttığından çabuk değerlendirilmekte faaliyet ve iş hacmi artmasına rağmen bu ihtisaslaşma işlerin takibini daha kolaylaştırmaktadır. Lâyıhalarda birtakım meselelerin Tanzimat döneminin ehliyetli bürokratlarından eksik kalmayan bir vukufla ele alındığı görülmektedir. Yazışmalarda tezkirelerin (arz tezkiresi) leffinden anlaşıldığına göre ast ve üstler arasında evrakın ulaşım sürati artmıştır. Bunun yanıbaşında evvelki devirlere nazaran önemli bir fark görülmektedir; bazı meselelerin halli için (Islah-ı sanayi, demiryol, nafıa ve maarif gibi) projeler hazırlandığı bu lâyıhaların çoğunun ehliyetli bürokratlar tarafından kaleme alındığı görülmektedir. Kısacası bürokrasiye uzmanlık ve teknokrasi girmektedir. Türkiye imparatorluğunun Tanzimat asrındaki modernleşmesi devam etmektedir.

Taşra idaresi merkezî bürokrasinin bu gelişmelerinden etkilenmektedir. II. Abdülhamid döneminde taşra bürokrasisinin iki ana özelliği vardır. *Birinci özellik;* memur sayısındaki artışdır. Herhangi bir vilâyetin salnamelerinde belirli aralıklarla yapılacak örnekleme ve sayımda bunu görürüz. Bu memurların bilgi ve yeteneklerinde düzelme görülür; çünkü artık merkezdeki âlî mekteblerin mezunları bu bürokraside yerlerini artan oranda alırlar. Bundan başka vilâyet gazeteleri gibi organları takib ettiğimizde bir tür rapor ve izleme olayı görülmekte, bazı idareciler bu nedenle faaliyet göstermekte ve taltif beklemektedirler. Eğitimin sonuçları alınmaya başlamıştır. Nitekim *Sicill-i Ahval* defterlerinde yapılan taramalarda küçük ve büyük memurların biyografilerinde bunu görmek mümkündür. 1296 (1879)da kurulan «Sicill-i Ahval Komisyonu» müteakib senelerde ilk anda 92.137 tane her rütbeden memurun kaydıyla hem devlet hayatına hizmet etmiş ve hem de tarihçiliğimiz için 196 adet cildden oluşan büyük bir kaynak bırakmıştır[3]. Böylelikle ilerdeki bir tarama ve tasnifle Abdülhamid devrinin taşra bürokrasisi birçok özellikleriyle daha iyi anlaşılacaktır. Bu kayıtlar yeni bilgiler verir, hattâ burada rastlanan bazı okul-

3 Atila Çetin, «Sicill-i Ahval Defterleri», *Türk Dünyası Tarih Dergisi,* Haziran 1992/66, s. 34 vd.

lara Maarif tarihiyle ilgili çalışmalarda rastlanmamaktadır. Örneğin; Fransız asıllı olup Osmanlı tabiyetine geçen *Şarl Şaritene* (Charles Charitené?)'in Dersaadet'te altı sene *masonlar* (duvarcılık) *mektebi*'ne devam ettiği belirtiliyor[4]. Bu okul üzerinde bilgi yoktur. Bir başka konu burada memurların dilbilgisidir. Açıkça görülüyor ki Rumeli vilâyetlerinde küçük memurların arasında bile 2-3 dil bilenler kalabalık bir grup oluşturmaktadır. Bilindiği üzere Tanzimat asrının memur yetiştiren yüksek öğrenim kurumları (Mülkiyye Mektebi, Hukuk Mektebi, bilhassa Nüvvab Mektebi ve Mekteb-i Sultanî gibi) II. Abdülhamid devrinde ıslahat ve mükemmelleşme geçirmekte, aynı şekilde teknokrat yetiştiren eğitim kurumları da taşra bürokrasisine gerekli elemanı sağlamaya başlamaktadırlar. İhtisaslaşan bürokrasi, ihtisaslaşan eğitimden gıdasını almaktadır. İkinci özellik; Taşra bürokrasisinde artan sayıda gayrimüslim memur istihdamıdır. Özellikle son zamanda tasnife açılan Rumeli müfettişliği evrakında bu konuda bazı cedvellere rastlanmaktadır ki, aşağıda bunların tahlilini yapacağız. Esasen Osmanlı yüksek eğitim kurumlarına Tanzimat başından beri belirli kontenjanla (nüfus üçte bir diye tahmin edildiğinden, gayri müslim talebe de üçte bir oranında) gayri müslim milletler gençlerinin alındığı görülüyor. Meselâ gerek Ermeni cemaati, gerekse sonradan müstakil *eksarhia* haline gelen Bulgarlar Rum ortodoks kontenjan aleyhine Mekteb-i Tıbbıyede kendi kontenjanlarının arttırılmasını istemişlerdi. Babıâlî bu müracaati kabul etmişti[5].

Diğer yandan taşra vilâyetlerinde XVIII. asırdan beri belli ofislerde ve özellikle malî görevleri yerine getirme konusunda gayrimüslimlerin etkinliği artmaktaydı. Meselâ Suriyede Musevî *Farhî* âilesi malî işleri yükümlenmişti ve sarraflık yapmaktaydı. Bunların devlet nezdindeki rakîbleri Hıristiyan *Bahrî* âilesiydi. 1840'a kadar süren Mısırlı İbrahim Paşanın yönetimi devrinde yerel Hıristiyanlar Müslümanları da müttefik olarak celbedip Fahrîlerin nüfuzunu kırdılarsa da Osmanlı otoritesinin tesisinden sonra durum değişti[6]. Rumeli eyaletlerinde de gayrimüslimlerin bu şekilde

4 BOA, *Sicill-i Ahval Defterleri*, cild 12, s. 381.

5 BOA, *İrade-Meclis-i Vâlâ*, 12 Ramazan 1273 tarihli arz tezkiresi ve leffi.

6 Moshe Ma'oz, «Changes in the position of the Jewish communities of Palestine and Syria..», *Studies on Palestine during the Ottoman Preiod*, ed. M. Ma'oz, Magnes press, Jerusalem 1975, s. 146-151.

bazı idarî görevler edindiği; en azından XVIII. yüzyıl başından beri bazı muhtar şehir yönetimlerinin ortaya çıktığı Bosna'daki bazı merkezlerde ve Makedonya'da Voskopoj gibi merkezlerde gayrimüslimlerin idarî görevler edindiği görülmekteydi[7]. Tanzimattan sonra meclis-i idareler ve Nafîa ve Ziraat komisyonları, Menafi-i umumiye sandıkları gibi komisyonlarda ve Vilâyet Temyiz Divanı ve karma ticaret mahkemelerinde gayrimüslim üyeler bulunmaktaydı. Giderek merkezî idarenin taşra şubelerinde, mahkemelerde gayrimüslim memur hakim ve zabıta sayısı arttı. Bunlar her zaman mahallî memurlar değildi, gittikce merkezden tayin edilen gayri müslim memurlar da görülüyordu. Gayrimüslim memurlar merkezî idarenin temsilcileri olarak teknik ve fen dallarının dışında silk-i adliyyeye, dahiliye ve zabıtaya intisab edenlerdi. Bu gelişmeyi dış hıristiyan devletlerin baskısına bağlayarak açıklamak pek doğru değildir. Devlet hayatındaki kozmopolitizmin XVIII. asırdan beri şekillenmesi ve XIX. asırda özellikle lâik eğitim kurumlarının yetiştirdiği gayri müslim gençlerin tıpkı Müslümanlar gibi hizmete girip muhtelif yerlere tayin edilmesi sözkonusudur. Böylelikle Tanzimat döneminde bu alanda geleneksel bürokrasinin bir kalıbı değişmekte yeni bir gelişme görülmektedir.

Nitekim Rumeli vilâyetlerinden *Manastır* vilâyetinden 26 Zilhicce 1321 ve *Selânik*'den 9 Zilhicce 1321 tarihinde Mektubi-yi vilâyet kaleminden sadarete gönderilen tezkire ve *Kosova* vilâyeti için «Rumeli Vilâyet-i şahanesi Müfettiş-i umumîliği memuriyeti celilesi»nden kaleme alınan 16 Zilhicce 1321 tarihli tezkirede; «Dâhil-i vilâyetde hidemât-ı mülkiyye ve adliyye ve maliye ve sâirede tebaa-yi hıristiyaniyyeden olarak müstahdem bulunan bi'l-umum memûrînin isim ve milletleriyle nev-i memuriyet ve tarih-i tayin ve mikdâr-ı maaşlarını ve nereli olduklarını mübeyyin bir defterin lüzum-ı tanzimi hakkında irade üzerine leffen takdim kılınan» defterlerde[8] memurların künyeleri gözönüne alınırsa bu gerçek görülüyor. Berlin kongresinden sonra, Rumeli ıslahatı meselesi Osman-

7 Virginia Paskaleva, «Die Wirtschaftsbeziehungen der bulgarischen Gebiete mit Mitteleuropa im 18. und 19. Jahrhundert», *Wirtschaftswege: Hermann Kellenbenz Festschrift*, Krett-Gotta 1978, s. 169.

8 BOA, Rumeli Umumi Müfettişliği Evrakı, TFR-I-UM-1326, 1321-12-21-26 Evrak nr. 2907/2, 3, 4, 7, 9, 10 daki cedveller.

lı Devleti'nin ve Avrupa devletlerinin zıtlaştığı bir konudur. Bu gibi cedveller sadece bu gibi beynelmilel müdahaleye bir cevab için mi hazırlanıyordu? Belki evet, ama devletin kendi iç teşkilâtı ve artan Makedonya Balkan milliyetçiliğinin kontrolü için bu hususlara önem verdiği aşikârdır. Bu konu henüz geniş bir araştırmaya ve tartışmaya açıktır. Bu vakte kadar Osmanlı memurîninin tetkikatında istatistikî malûmata pek rastlanmıyor. Carter Findley'in son devir bürokrasisinde araştırdığı gayrimüslimler daha çok merkezî ofisler ve hassaten Hariciye nezareti ile sınırlıdır[9].

Sözü geçen Rumeli vilâyetlerindeki Hıristiyan ve Musevî memurların cedveline baktığımızda, önemlice ve yüksek rütbeli olanlarının merkezî hükümetin tayiniyle geldikleri ve mahallî halkdan olmadıkları görülmektedir. Örneğin *Manastır* vilâyetine bakalım; Acemyan Efendi (Nafia mühendisi) Dersaadetli bir Ermenidir. Ovakim Mutafyan Efendi (kondüktor) Ünyeli bir Ermenidir. Kiryos Efendi (merkez idadî Rumca ve Fransızca muallimi) Konya Akşehiri Rumlarındandır, Florina kazası kaymakam muavini Bedros Efendi Sivas Ermenilerindendir. Bidâyet mahkemesi azasından Filip Yuvakis Efendi Kayseri Rumudur. Gene aynı mahkeme azasından Anastas. Efendi Ankara Rumlarındandır[10]. *Manastır* vilâyeti vali muavini İstefanaki Bey İstanbul Rumlarındandır. Adliye müfettişi Paskal Efendi İstanbul Ermenilerindendir. Bidâyet mahkemesinin dört azası İstanbul Ermenilerinden, diğer dört azası İstanbul Rumlarındandır. *Selânik* vilâyeti vali muavini Kostandini Paşa İstanbul Rumudur. Selânik mahkeme azaları içinde Anadolulu Ermeni, Rum ve Süryanîler göze çarpmaktadır[11]. *Ohri* vilâyeti bidâyet mahkemesi reisi Filip Efendi Kayseri Rumudur[12]. Bunun gibi *Kosova* vilâyeti mahkeme-i istinaf azasından Yakob Faik Efendi Diyarbakırlı bir Süryanîdir. Aynı mahkeme azasından Corci Efendi Diyarbakırlı Kaldanîdir. Diğer iki azanın biri Kayserili Rum ve diğeri Sivaslı Ermenidir[13]. Listeler renkli bir biçimde uzamakta-

9 Carter V. Findley, *Ottoman Civil Officialdom,* Princeton Univ. Press 1989, s. 143-168 (choices of civil Officials).

10 TFR-I-UM-1321-12-26, 2907/4.

11 TFR-I-UM-1321-12-26, 2907/2.

12 TFR-I-UM-1321-12-21, 2907/3.

13 TFR-I-UM-1321-12-26, 2907/7.

dır. Bulgar, Ulah, Musevîler daha çok yerel memuriyetlerde posta ve maliye dairesinde veya komşu sancaklarda öğretmenlik görevinde bulunmaktadırlar. Mamafih Musevî nüfusun maliye ofisinde önemlice bir oranda görevde olduğu göze çarpmaktadır. Bu uzun listeleri teferruatıyla nakletmek makalenin sınırlarını aşacağından ancak bazı rakamlar vererek konuyu kapatmak gerekmektedir.

Bu defterlerden çıkardığımız hülâsa rakamlar şöyle sunulabilir: Yukarıda ele alınan *Manastır* vilâyeti defterine göre; 37 Rum-ortodoks, 10 Ermeni, 2 katolik (Bunlar Makedonya ve Bulgar katolik kilisesine bağlı yerel memurlar), 4 Ulah, 3 Musevî memur ve Bulgar ve Sırb vardır. İlginç olan Fener patrikhanesi Bulgar Eksarhlık kilisesini hâlâ tanımamasına rağmen (bu tanıma ancak 2. dünya harbinden sonra oldu) Babıâlî bu kilisenin cemaatini müstakilen zikretmektedir. *Kosova* vilâyetinde ise; *Dahiliye* dairesinde 1 Katolik, 2 Rum, 1 Musevî vardır. *Adliye* dairesinde 1 Süryanî, 1 Kaldanî, 4 Rum, 4 Ermeni, 5 Bulgar, 11 Ortodoks (Sırb ve Ulah kastediliyor olmalı) ve 1 Musevî vardır. *Maliye* dairesinde 2 Bulgar ve 1 Ortodoks, *Maarif* dairesinde 4 Bulgar, 5 Ortodoks, *Posta ve Telgraf* idaresinde ise 2 Rum, 4 Musevî, 1 Katolik memur görevlidir. Aynı vilâyetin *Nafîa* dairesinde 1 Rum, 2 Katolik, *Polis*de ise 14 Ortodoks (Herhalde ortodoks Arnavut, Sırb ve Makedon kastediliyor) 12 Musevî, 28 Bulgar, 15 Rum, 4 Ulah polis memuru ve zabıta âmiri çalışmaktadır. Bu iki vilâyetin Hıristiyan ve Musevî memur sayısında hiç de küçümsenmeyecek bir sayıdır.

Aynı yılın salnameleri ile yapılacak etraflı bir karşılaştırmada da bu görülebilir. Tam sayılara vurulan bir mukayeseli tesbit tablosu ise burada verilemeyecektir[14]. Bütün bu memurların ve idare edilenlerin, idarî mekanizma içindeki tavrı ve yönetimin işleyişi ise şüphesiz yazılı kaynakların çok geniş taranmasına dayanmalıdır. Bu renkli emperyal görünüm Rumeli kıtasının elden çıkışıyla çok kısa zamanda silindi. Yeni kurulan Balkan devletçikleri, mahallî etnik unsurların bile bu gibi görevlerden dışlanması politikasını izlediler. Bu ön plânda kadroların içinde işbilir memurların yeral-

14 Salnamelerdeki isim ve sayılar bu gibi titizce hazırlanan defterlerdeki malûmatla bir türlü uyum sağlayamıyor ve isim ve adedde tutarsızlıklar görülüyor.

mamasına ve Balkan devletlerinin problemli, eksik ehliyetsiz kadrolarla yönetim hayatına başlamalarına sebeb oldu. Bu konuda Berlin muahadesinden sonra Bulgaristan prensliğinin sorunlarla boğuşmak zorunda kalan yeni bürokrasisini belgelenmiş ve canlı bir biçimde tasvir eden Bernard Lory'nin eserinden şu pasajı nakletmek gerekir: «Osmanlı idaresi memur sayısında tasarrufa çok riâyet etmekteydi. Ruslar bunun aksine anormal büyüklükte bir bürokratik gövde yarattılar. Doğu Rumeli'de ise Fransız sistemi tatbik ediliyordu. Neticede burada eski iki sancak ve 14 kaza alanında, altı departement ve 28 canton ihdas edildi. Memur ve jandarma kalabalığından köylüler şaşkına döndüler. Harbten önce iki üç jandarmanın bulunduğu bir küçük bölgede otuza yakın görevli memur ortaya çıktı». Bu durum düzelmedi, aksine 1879'da 2.862 olarak bilinen memur sayısı 1896'da 20.509'a çıkmıştı[15]. Bernard Lory ve yararlandığı Bulgar tarihçilerinin bu tipteki çalışmaları bütün Balkan ülkeleri için yapıldığı takdirde benzer bilgiler elde etmek mümkün olabilecektir. Şüphesiz bu alanda ileride yetişecek Balkanist ve Osmanist genç tarihçilerimizin daha etraflı ve mukayeseli araştırmalarla Osmanlı mirasının problemlerini ve Sultan II. Abdülhamid devrinin bürokratik yapısını daha iyi değerlendirecekleri açıktır.

15 Bernard Lory, *Le Sort de l'Heritage Ottoman en Bulgarie-1878-1900*, Varia Turcica I, İstanbul Edit. Isis 1985, s. 67, Todorov ve Kantchov'a dayanarak yaptığı tahliller.

DÂRULFÜNÛN MEFHUM VE MÜESSESE OLARAK SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNE KADAR GELİŞMESİ*

*Ekmeleddin İHSANOĞLU***

Ondokuzuncu asrın başlarından itibaren Osmanlıların, bilimde Doğu'dan Batı'ya yönelmesi, bilim ve eğitim anlayışında meydana gelen değişmeler, Tanzimat döneminde medrese dışında, Dârulfünûn adı ile yeni bir yüksek eğitim müessesesinin kurulması yolunda teşebbüslerin doğmasına vesile olmuştur. Bu müesseseye dönemin literatüründe çok nadir olarak «Medrese-i cedide-i ilmiye» veya «Daru't-tahsil» denmiş ise de yaygın olarak ve daha sonraları herkes tarafından kabul gören «Dârulfünûn» adı verilmiştir.

Dârulfünûn'a «fenler evi» mânâsına gelen bu adın verilmesi, o günün şartlarında medreseden ayrı bir müessese olduğunu çarpıcı bir şekilde ortaya koymak düşüncesinden doğmuştur. «Fen» kelimesi geç devir Arap Edebiyatı'nda bir bilimin ayrıldığı «dal», çoğulu «fünûn» değişik bilim dalları mânâsında; Osmanlıca'da ise cins, tür, hâl, bilim dalı mânâsında kullanılmıştır. XIX. asırda ise müşahede ve ispata dayalı bilimlere «fen» denilmiştir. Fen kelimesinin çoğulu olan «fünûn», o dönemin Osmanlı literatüründe genellikle «ulûm ve fünûn» terkibinde kullanılırken, Dârulfünûn terkibinde «ulûm» (ilimler, daha çok dinî ilimler) tabirinden ayrı olarak yalnız kullanılmıştır. Bu da, müessesenin daha çok «fen» tabiriyle eş anlamlı olarak yeni tip Batı kaynaklı bilimlerin eğiti-

Bu incelemenin bir özeti, 28-30 Mayıs 1992 tarihinde, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi'nce düzenlenen «Sultan II. Abdülhamid ve Devri» sempozyumunda tebliğ olarak sunulmuştur.

Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü öğretim üyesi.

minin yapılacağı bir müessese şeklinde düşünüldüğünü göstermektedir.

Tespitlerimize göre, Dârulfünûn fikri, Tanzimat döneminde başlayan halkın eğitimi meselesi içerisinde ele alınıp geliştirilmiş ve daha çok her türlü modern bilimin okutulacağı bir müessese olarak düşünülmüştür. İlk Dârulfünûn'un bir nizamnamesi bulunmadığı için kuruluş döneminde devlet ve bilim adamlarının bu müessese hakkındaki fikirlerinin ne olduğu açık bir şekilde anlaşılamamaktadır. Diğer taraftan, Tanzimat öncesinde kurulmuş olan modern yüksek eğitim kurumlarından Mühendishanelerin, Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Harbiye'nin kuruluş hedefleri ve maksadları belirtilmiş, fakat, Dârulfünûn kurulurken hedefinin ne olduğu belirgin bir şekilde ortaya konmamıştır[1].

Kuruluşu ve faaliyetleri bakımından Osmanlının o dönemdeki kendine has üslûbuyla gelişen Dârulfünûn, başarısız üç teşebbüsten sonra, 1900 yılında Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı sırasında alt yapısı ve gerekli şartları büyük ölçüde yerine getirilmiş olan dördüncü teşebbüste, bugünkü İstanbul Üniversitesi'nin temelini oluşturan «Dârulfünûn-ı Şâhâne» ile başarıya ulaşmıştır.

Daha önce yapmış olduğumuz Dârulfünûn ile ilgili iki çalışmamızın neticelerine dayanan bu değerlendirme yazısında, Dârulfünûn-ı Şâhâne'nin kuruluşuna kadar geçen dönem içerisinde Dârulfünûn'un müessese ve mefhum olarak gelişmesine ve teşebbüslerin niçin başarısız olduklarına ışık tutulmaya çalışılacaktır[2].

Dârulfünûn'un Müessese Olarak Gelişmesi : İlk Teşebbüs

Osmanlı Devletinde Dârulfünûn kurmak için ilk çalışmalar Sultan Abdülmecid devrinde 1845 yılında Meclis-i Vâlâ-ı Ahkâm-ı

1. Halk eğitimi meselesi hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, «Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı», *150. Yılında Tanzimat*, yayına hazırlayan Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 335-395.

2. Bu inceleme yazısı, «Dârulfünûn Tarihçesine Giriş: İlk İki Teşebbüs», *Belleten*, LIV/210, Ankara Ağustos 1990 ve «Dârulfünûn Tarihçesine Giriş (II), Üçüncü Teşebbüs Dârulfünûn-ı Sultanî», *Belleten*, LVII/218, Ankara Nisan 1993, s. 201-239, adlı makalelerimizin neticelerine dayanarak hazırlanmıştır. Referans-

Adliye'de 7 kişiden oluşan Meclis-i Muvakkat adındaki geçici bir maarif meclisi bünyesinde başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin eğitim sisteminde reform yapmak gayesiyle kurulan Meclis-i Muvakkat'ın 1846 yılında Meclis-i Vâlâ'ya sunduğu raporda[3] Osmanlı literatüründe ilk defa karşılaştığımız «Dârulfünûn» adı ile yeni bir eğitim kurumunun tesisi fikri de yer almıştır. Buradaki Dârulfünûn ibaresinden nasıl bir eğitim müessesesinin kastedildiği ve neyin amaçlandığı tam olarak anlaşılamamakla beraber; ilk hedefin devlet işlerini daha iyi bir şekilde yürütecek bilgili personel (münevver bendegân) yetiştirmek olduğu görülmüştür. Ayrıca raporda, Bâb-ı Âli'de yahut başka uygun bir mahalde Dârulfünûn'un hemen kurulması istenmiştir.

Muvakkat meclisin hazırlamış olduğu bu rapordan sonra, Padişahın da yakından ilgilenmesiyle eğitim reformu daha ciddi bir şekilde ele alınmaya başlanmıştır. İlk olarak reform işlerini idare etmek üzere 1846 yılında Meclis-i Maarif-i Umûmiye adında daimî bir maarif meclisinin kurulması kararlaştırılmıştır. Bu meclis Osmanlı eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesi ile ilgili çalışmalar arasında Dârulfünûn'u kurmak ve orada okuyabilecek talebeleri yetiştirecek olan orta eğitim okullarını oluşturmak gibi önemli görevleri üstlenmiştir.[4]

Kurulması kararlaştırılan Dârulfünûn'a gerekli bina için Ayasofya Camii civarında bulunan eski cephane binası ve bitişiğindeki Sultan Sarayı arsaları yer olarak tahsis edilmiştir. Binanın inşasına aynı yıl İstanbul'da bulunan İtalyan asıllı mimar G. Fossati tarafından başlanmıştır. Üç katlı ve 125 odalı olması arzu edilen Dârulfünûn'un, Avrupa'daki üniversiteler gibi büyük bir şekilde tasavvur edildiği görülmektedir. Bu binanın inşası yirmi yıla yakın bir zamanda bitirilebilmiştir.

Bu arada, Dârulfünûn açıldığında burada okutulacak kitapları hazırlamak için, 1851 yılında Encümen-i Daniş adı ile bir kurul

ların tekrarından kaçınmak maksadıyla, «aynı yer, adı geçen makale, vs.» şeklinde gösterilen referanslar buraya alınmamıştır. Konu ile ilgili referanslar için bu iki makaleye bakılması faydalı olacaktır.

3 22 Safer 1262 (19 Şubat 1846) tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade-Dahiliye nr. 6634.

4 İrade-Dahiliye, nr. 6634.

oluşturulmuştur. Büyük gösteriş ve şaşaalı bir şekilde kurulan bu encümen kendinden beklenen ders kitabı hazırlama görevini yerine getirememiştir.

1863 yılında Dârulfünûn binasının inşasının bitmesini beklemeden, devrin Sadrazamı Fuad Paşa, aynı binanın bazı odalarında eğitime başlanmasını sağlamıştır. Dersler, hiç bir programa tabi tutulmadan konferans (ders-i 'am) şeklinde verilmiş ve «terbiye-i amme» (halkın eğitilmesi) hedef alınmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Dârulfünûn'un bir nizamnamesinin bulunmaması, eğitim şekli, ders programı, idaresi ve eğitimin kaç yıl olarak düşünüldüğünü bilmemize mani teşkil etmektedir. Uygulamada, 1863-1865 yılları arasında, bir kısmı modern Osmanlı yüksek eğitim kurumlarından yetişmiş, bazısı da Avrupa'da tahsilini tamamlamış Osmanlı bilim adamları tarafından fizik, tabii bilimler ve kimya gibi fen bilimleri yanında tarih ve coğrafya konularında da konferanslar verilmiş olduğu görülmektedir[5]. Ayrıca, devam edenlerin faydalanması için Dârulfünûn binasında bir kütüphane ve bir laboratuar açılmıştır.

Konferansların bir müddet sonra normal ders şeklini aldığını tahmin etmekteyiz. Burada okutulan dersler, talebenin yanında halk ve devlet adamlarının da büyük ilgisini çekmiştir.

Mart 1865 tarihine kadar iki yılı aşkın bir süre muntazaman devam eden Dârulfünûn dersleri, Dârulfünûn binasının inşasının tamamlanması ve bu binanın Maliye Nezareti'ne tahsis edilmesi üzerine kesilmiştir. Dönemin Maarif Nazırı Edhem Paşa, yeni ve daha küçük bir Dârulfünûn binası inşa edilmesini teklif etmiştir. Derslere ara vermemek için de geçici olarak Çemberlitaş yakınlarındaki Nuri Paşa Konağı kiralanmış ve faaliyetlerin burada sürdürülmesi sağlanmıştır. 19 Nisan 1865 tarihinde Nuri Paşa Konağında tekrar başlayan Dârulfünûn dersleri, bu konağın 8 Eylül 1865'te çıkan büyük Hoca Paşa yangınında yanmasıyla kesilmiştir.

5 Kimya ve fizik konusunda Kimyager Derviş Paşa, tabii bilimlerde Divan-ı Zabtiye Reisi Salih Efendi, sosyal bilimler konusunda Ahmed Vefik Efendi (Paşa) ve Mekteb-i Mülkiye coğrafya hocası Mehmed Cevdet Efendi'nin konferans verdiği görülmektedir; E. İhsanoğlu, a.gm, s. 706-709.

İkinci Teşebbüs : Dârulfünûn-ı Osmanî

İlk Dârulfünûn teşebbüsünün başarısızlığa uğramasından sonra Osmanlı devlet adamları eğitim reformu hakkında daha ciddî adımlar atmışlardır. Tanzimat devrinin tanınmış simalarından Safvet Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde, Osmanlı eğitim hayatında yeni bir dönemin başlangıcı sayılan ve 1869'da yürürlüğe girerek II. Meşrutiyet'e kadar yürürlükte kalan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hazırlanmıştır. Bu nizamname 1789 Fransız inkılâbından sonra Fransız eğitim sisteminin geçirmiş olduğu tecrübelerden istifade ile Osmanlı eğitimine uygun bir biçimde tertib edilmiştir. 198 maddeden oluşan bu nizamnamenin 51 maddesi Dârulfünûn-ı Osmanî adı verilen bu müessese ile ilgili olup Dârulfünûn'un idarî, malî, dahilî ve hukukî durumu hakkındadır[6]. Ayrıca bu nizamname Osmanlı tarihinde bu konudaki ilk örnek olması bakımından da önemlidir.

Önce Dârulfünûn'un Avrupa üniversiteleri gibi 5 şubeli olması düşünülmüş, ancak tıp ve ilâhiyat şubelerinin mevcut mekteplerle ve medreselerle karşılandığı göz önünde bulundurularak, Dârulfünûn'un sadece Hukuk, Edebiyat ve Felsefe ile Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiye (fen) şeklinde üç şubeden oluşmasına karar verilmiştir. Nizamnamede ayrıca, her şubenin ayrı ayrı ders programlarına, kütüphane, müze ve bir laboratuarın kurulmasına da yer verilmiştir. Nizamnamenin Dârulfünûnla ilgili önemli bazı maddelerinin kısa bir tahlilini yapacak olursak, göze batan en büyük eksiklik öğrencilerin mezun olduktan sonra nerelerde istihdam edileceklerinin ve ne gibi işler yapacaklarının belirtilmemiş olmasıdır. Malî kaynakları devlet yardımı, öğrenci harçları ve bağışlara bağlı kalmıştır. Derslerin halka açık ve Türkçe olarak yapılması kararlaştırılmıştır. Öğrenciler üç yıl ders gördükten sonra üçüncü yıl sonunda bütün derslerden genel bir imtihana girecekler, başarılı olanlar bitirme tezi diyebileceğimiz bir «müsvedde» hazırlayacaklardır. Müderris olmayı arzu edenler ise ilâve bir yıl ders ve ilmî bir müsvedde daha hazırlayıp jüri önünde savunacaklardır.

Dârulfünûn-ı Osmanî'nin, 1869 yılında yürürlüğe giren Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile birlikte, aynı yıl inşası tamamlanan

6 Nizamname, *Düstur*, Birinci tertib, II, Matbaa-yı Âmire, 1289, s. 198-204.

ikinci binasında eğitime başlaması kararlaştırılmıştır. Ekim 1869'da çoğu medrese talebesi bine yakın aday arasından imtihanla 450 talebe alınmıştır. Öğretime ise bir yıl gecikmeyle, 20 Şubat 1870'de Sadrazam Âlî Paşa, Maarif Nazırı Safvet Paşa ve müdür Tahsin Efendi'nin de hazır bulunduğu bir törenle başlanmıştır. Felsefe ve Edebiyat, Hukuk, Ulûm-ı Tabiiye ve Riyaziye (fen) şubelerinden oluşması gereken Dârulfünûn, bu 3 şubeye konulan dersleri okutacak muallimler ve kitapların bulunamaması sebebiyle bu şubeler tek bir müfredat programı etrafında birleştirilmiş ve bütün talebeler aynı dersleri takip etmişlerdir. Bu dersler arasında, Fransızca, hukuk, edebiyat, iktisat, coğrafya, tarih, felsefe, matematik, fizik, astronomi ve kimya sayılabilir.

İkinci ders yılı başının (Ekim 1870) Ramazan ayına isabet etmesi dolayısıyla, bu ay boyunca, halka açık bir dizi konferans düzenlenmiştir. Bu konferanslardan biri o sırada İstanbul'da bulunan ve Dârulfünûn'un açılış merasiminde bir konuşma yapmış olan Cemaleddin Afganî tarafından sanayi konusunda verilmiştir. Afganî konuşmasında sanatı tarif ederken ve kısımlarını sayarken peygamberliği de bu meyanda zikretmesi üzerine Şeyhülislâmlık makamının şiddetli itirazlarına maruz kalmıştır. Bu hadise, Afganî'nin İstanbul'dan uzaklaştırılmasına sebep olurken Dârulfünûn'un kapatılacağı hakkında şayiaların da çıkmasına yol açmıştır.

Dârulfünûn-ı Osmanî, eğitim faaliyetlerine 1872 yılına kadar devam etmiştir. 1870-72 yılları arasında kesintisiz eğitim veren Dârulfünûn'dan talebe mezun olup olmadığı ve faaliyetlerinin ne şekilde bittiğini tam olarak açıklığa kavuşturacak bilgiye henüz sahip değiliz. Ancak başarısızlığının sebebleri arasında; yeterli orta öğretim görmüş talebenin bulunmamasından başka, kendi eğitim kadrosunun kâfi olmayışı ve devletin bu eksikliği diğer yüksek eğitim müesseselerinde bulunan yerli müslüman ve gayri müslim hocalarla karşılamaya çalışması gelmektedir. Dârulfünûn-ı Osmanî'nin başına, Sultan İkinci Mahmud zamanında Mekteb-i Tıbbiye açılırken olduğu gibi, Avrupa'dan uzman hoca getirilmesi de düşünülmemiştir. Aynı şekilde fizik tecrübeleri için Avrupa'dan laboratuar malzemeleri alınırken bu malzemeleri kullanacak bir uzman getirtilmediği görülmektedir. Daha bir çok faktörün yanın-

da, talebe harçlarının fazla olması, bütün derslerin halka açık olması, nizamnamenin tam olarak uygulanamaması ve Dârulfünûn'un bir hedefinin belirlenmemiş olması gibi unsurlar başarısızlığının sebepleri olmuştur.

Dârulfünûn-ı Sultanî ve Şubeleri :

Başarısız olan bu ikinci teşebbüsten sonra ülkenin Batı tarzı bir üniversiteye ihtiyacı bulunduğuna inanan Tanzimat ricali bu yoldaki teşebbüslerinden vazgeçmemiş ve dönemin Maarif Nazırı Safvet Paşa, Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi) müdürü olan Sava Paşa'yı 1874'te bu mektebin dahilinde hazineye yük olmamak şartıyla yeni bir Dârulfünûn kurmakla görevlendirmiştir. Daha önceki tecrübeler ışığında, bu defa kurulması tasarlanan Dârulfünûn, 1868'de kurulmuş olan Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi temeli üzerine oturtulmaya çalışılmış ve böylece bu orta eğitim müessesesinin gövdesine yeni bir yüksek eğitim filizinin aşılanması hedeflenmiştir.

Mekâtib-i Âliye (yüksek okullar) adı altında, Hukuk, Edebiyat ve Mülkiye Mühendis mekteplerinden oluşan Dârulfünûn-ı Sultanî 1874-75 öğretim yılında faaliyetlerine başlamıştır. İlk yıl, sadece Hukuk ve Mühendis mekteplerinde eğitime geçilmiş ve bu yılın sonunda Mülkiye Mühendis Mektebi'nin adı Turuk-u Maabir Mektebi olarak değiştirilmiştir.

Her iki mektebin de açılışları, önceki Dârulfünûn açılışlarına nazaran daha temkinli ve gösterişten uzak bir biçimde yapılmış, halka bu okullarla ilgili malumat 1876 yılına kadar verilmemiştir. Dönemin gazete ve resmî evrakında bu okullarla ilgili haberler çok az yer aldığı gibi bu müesseseye Dârulfünûn denmekten de imtina edilmiş olunduğu gözlenmektedir. Dârulfünûn-ı Şâhâne müdürü Sava Paşa, bu durumun Dârulfünûn imajından dolayı gelecek herhangi bir tepkiye karşı tedbir olarak düşünüldüğünü ve kendisinden bu konuda temkinli olmasının özellikle istendiğini belirtmektedir. 1876 yılında ise, mekteplerin artık rayına oturduğu ve talebelerinin üçüncü sınıfa geçtiği gözönünde bulundurularak, halkın haberdar edilmesinde bir sakınca görülmemiştir. Aynı yıl Hukuk Mektebi'ne âid bir nizamname yayınlanmış

ve nizamnamenin bazı küçük değişikliklerle diğer iki mektebe de uygulanacağı belirtilmiştir[7]. Ancak Dârulfünûn'un halka duyurulması devam eden talebe sayısında büyük bir artış sağlanamamış ve mevcut üç mektepte talebe sayısı yüz kişiyi fazla geçmemiştir.

Nizamnamesine göre, Mekteb-i Sultanî ve idadî mektepleri mezunları veya bunlar seviyesinde bilgisi olanların girebildikleri Dârulfünûn-ı Sultanî'de öğretim süresi dört yıldır. Gerek Hukuk, gerekse Turuk-u Maabir mektepleri talebeleri bu dört yıl sonunda ilmî bir tez hazırlayıp başarıyla sundukları takdirde «doktor» unvanıyla mezun olacaklardır. Tez hazırlayamayanlar ise doktoradan daha hafif bir imtihana tabi tutulacaklar ve başarılı oldukları takdirde «lisansiye» unvanıyla mezun olacaklardır. Hukuk Mektebinden «doktor» olarak mezun olanlar Adliye Nezaretinde istihdam edileceklerdir. Lisansiye unvanıyla mezun olanlar ise her yerde dava vekilliği yapabileceklerdir. Turuk-u Maabir Mektebinden doktor olarak mezun olanlar Nafıa Nezareti'nde istihdam edilirken, bu okuldan lisansiye derecesi ile mezun olanlar kondüktörlük veya buna benzer görevlerde bulunabileceklerdir. Edebiyat Mektebinden mezun olanlar ise, resmî veya özel okullarda öğretmenlik yapabileceklerdir.

Hukuk Mektebi :

Davalara bakmak ve hukukun üstünlüğünü muhafaza etmek için bilgili zevat yetiştirmek gayesiyle kurulmuş olan Dârulfünûn-ı Sultanî Hukuk Mektebi'nde eğitime 1874-75 öğretim yılında başlanmış ve Batı hukuku dersleri ile İslâm hukukuna âid dersler bir arada okutulmuştur. Bu dersler arasında Fıkıh, Mecelle, Roma Hukuku ve Ticaret Hukuku dersleri önemli yer işgal etmektedir. İlk yılın sonunda 21 talebe yıl sonu imtihanlarına girmiştir. Üçüncü yılın sonunda toplam mevcudun 61 kişiye çıkmış olması, yaklaşık olarak her yıl 20 kişinin Hukuk Mektebi'ne girdiğini göstermektedir.

Dârulfünûn-ı Sultanî öğretime Gülhane yakınlarında devam etmiştir. 1876 yılında buradan Galatasaray'ındaki eski binasına taşınması hususu ortaya çıkınca, Hukuk Mektebi'nde okuyan me-

7 *Düstur*, Birinci tertip, III, 1293, s. 439-443.

mur talebeler mektebe gidiş-gelişin zor olacağı bahanesiyle Beyoğlu'na taşınmasına karşı çıkmışlar ve bunu destekleyen bazı devlet adamları da Hukuk Mektebi'nin Dârulfünûn'dan ayrılarak Bâbıâlî civarında bir yerde kurulmasını istemişlerdir. Sava Paşa'nın itirazları ve Hukuk Mektebi'nin ayrılmasının mahzurlu olduğu yolunda ileri sürdüğü sebebler sayesinde bu mektep eski durumunu koruyarak, Dârulfünûn ile birlikte Beyoğlu'na taşınmıştır. 1877 yılında Mekteb-i Sultanî ve Dârulfünûn'un müdürlüğüne getirilen Ali Suavi, bu okullarda eğitim ve idarî bakımdan birçok aksaklıkların bulunduğunu tespit ederek, durumu Maarif Nezareti'ne ve hatta Padişaha kadar aksettirmiştir. Bunun üzerine 1877-78 öğretim yılında Dârulfünûn'da derslere ara verilerek Hukuk Mektebi tatil edilmiştir. 16 Ekim 1878'de Hukuk Mektebi'ne tekrar talebe alınarak eğitime başlanmıştır. Fakat iki sene sonra Dersaadet'te yeni bir Hukuk Mektebi daha açılması yoluna gidilerek Dârulfünûn'un bu fonksiyonunun Adliye Nezareti'ne devr edilmesi tercih edilmiştir.

Dârulfünûn-ı Sultanî ilk mezunlarını 1879-80 öğretim yılında vermiştir. Hukuk Mektebi'nden ilk sene 7 kişi mezun olmuştur. İkinci sene mezunlarının sayısı ise altıdır. Mezunlar, Adliye Nezareti'nde veya mahkemelerde istihdam edilmişlerdir.

1881 yılından sonra Dârulfünûn-ı Sultanî Hukuk Mektebi ve diğer mektepler hakkında bilgi bulunamadığından, bu müessesenin faaliyetlerinin sona erdiği tahmin edilmektedir.

Turuk-u Maabir Mektebi :

Dârulfünûn-ı Sultanî dahilinde kurulan ikinci mektep, Turuk-u Maabir Mektebi olmuştur. Bu mektep, 1874 senesinde Hukuk Mektebi ile birlikte, önce Mülkiye Mühendis Mektebi adıyla açılmış, fakat birinci senenin sonunda adı Turuk-u Maabir Mektebi olarak değiştirilmiştir. Riyazî (Matematik) ve Tabiî bilimlerin de okutulduğu bu mektepte, münhasıran fen eğitimi yapmak yerine, devletin geniş imparatorluk toprakları üzerinde girişti̇ği bayındırlık faaliyetleri ve özellikle ulaştırma sahasında yapmak istediği hizmetleri yürütecek mühendislerin yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Bu mektepten mezun olacak talebeler, Nafıa Nezareti'nde istihdam edileceklerdir.

1874-75 öğretim yılında Hukuk Mektebi ile birlikte öğretime başlayan Turuk-u Maabir Mektebi'ne devam eden ve yıl sonunda imtihana giren talebe sayısı 26 kişidir. Bu sayı, üçüncü öğretim yılında 43'e yükselmiştir. Turuk-u Maabir Mektebi de Hukuk Mektebi gibi 1877-78 öğretim yılında eğitime ara vermiş, derslere bir yıl sonra tekrar başlamıştır. Mektep ilk mezunlarını yine Hukuk Mektebi ile birlikte 1880 yılında vermiştir. İlk yıl mezunlarının tam sayısı bilinmemekle beraber mezun olan 2 mühendisin Nafıa Nezareti'nde görevlendirilmiş olduğu görülmektedir. 1881 yılında ise Turuk-u Maabir Mektebi mezun vermemiştir. Bu tarihten sonra mektebin faaliyetleri hakkında bilgi bulunamadığından, bunun da Hukuk Mektebi gibi öğretimine ara verdiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan 1880 tarihinde devlet tarafından Dersaadet'te Nafıa Nezareti'ne bağlı olarak açılan Mülkiye Mühendis Mektebi'nde, müstakil mühendislik eğitimine başlanılmıştır.

Edebiyat Mektebi:

Hakkında oldukça mahdut bilgiler bulunan Edebiyat Mektebi'ne diğer iki mektepten farklı olarak fransızca literatürde «école» yerine «faculté» denmiştir. Öğretmen yetiştirmek gayesiyle kurulmak istenen Edebiyat Mektebi, Hukuk ve Turuk-u Maabir Mektepleriyle aynı nizamnameye tabi olmakla birlikte, bu mektebin uygulamada nasıl bir eğitim ve öğretim faaliyetinde bulunduğuna dair bilgiler yetersizdir. Hukuk ve Turuk-u Maabir Mekteplerinin birinci ve ikinci sınıf talebelerinin Edebiyat Mektebi derslerini takip etmeye mecbur tutulmuş olması, bunun öbürlerinden farklı olarak bir servis mektebi şeklinde değerlendirilmesine yol açmıştır.

*
**

Dârulfünûn-ı Sultanî'nin faaliyetleri sona erdikten sonra, Osmanlı İmparatorluğunda Hukuk ve Mühendislik eğitimi, müstakil olarak kurulmuş olan Mekteb-i Hukuk'da ve Mülkiye Mühendis Mektebi'nde sürdürülmüştür. Bu mektepler, ilgili bakanlıklarla organik bir bağ oluşturarak öğretim faaliyetlerini başarıyla yürütmüşlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bir külliye dahilinde bir kaç bölümden oluşan yüksek mekteplerin istenilen başarıya ulaşmadıkları, diğer taraftan bu mektepler müstakil olarak kurulduklarında, belirlenen hedefe yaklaştıkları görülmektedir. Bunun bir çok sebebi bulunmakla birlikte, Osmanlılarda 1845'ten 1900 yılına kadar geçen 55 yıllık Dârulfünûn kurma teşebbüslerinin tam anlamıyla başarıya ulaşamamasının Osmanlının sosyal yapısına uygun bir yüksek eğitim geleneğinin oluşturulamamış olmasından kaynaklandığı, bir değerlendirme olarak ileri sürülebilir.

Dârulfünûn'un Mefhum Olarak Gelişmesi :

Dârulfünûn mefhumunun gelişmesinin ele alındığı bu bölümde ilk olarak Dârulfünûn kurma ihtiyacının nereden doğduğu ve nasıl şekil aldığı incelenmiş olup, sırasıyla model ve fikir olarak gelişmesi, malî yönden geçirmiş olduğu değişiklikler ve ilmî açıdan ulaştığı seviyenin XX. asrın başlarına kadar nasıl bir tekâmül gösterdiği ortaya konmaya çalışılmıştır.

Birinci kısımda da belirttiğimiz gibi, «Dârulfünûn» tabiri Osmanlı literatüründe ilk defa 1845'de oluşturulan «Meclis-i Muvakkat»ta zikredilmiştir. O güne kadar Osmanlı eğitim hayatında görülmemiş olan bu tabirin kaynağı tam olarak tespit edilememiş ise de, Meclis-i Muvakkat'ı oluşturan şahısların ortaya koyduğu fikri ifade etmek için ilk defa orada ileri sürülmüş olması kuvvetle muhtemeldir. XIX. asrın ortalarına doğru, Batı menşeli modern fenlerin eğitimine yönelik bir müessesenin kurulması düşüncesinde Batı üniversitelerinin model olarak alındığına dair bir kaynak tespit edilememiş ise de, Meclis-i Muvakkat'ın ve daha sonra oluşturulan Daimî Maarif Meclisi'nin üyesi bulunan ve uzun yıllar Fransa'da tahsil görmüş Mühendis Ferik Emin Mehmed Paşa'nın[8] tesirinin olduğunu söyleyebiliriz.

8 Ferik Emin Mehmed Paşa (öl. 1851) Mühendis, Tophane'den yetişmiş, 1833'de Mehmed Namık Paşa'nın maiyetinde Paris'e gitmiş, üç ay sonra Londra'ya ve burada 8 ay kaldıktan sonra tekrar Paris'e gönderilerek iki yıl lisan tahsil etmiştir. İstanbul'a dönüşünde Kolağası olmuş, Mekteb-i Harbiye'de binbaşı iken tekrar tahsilini tamamlamak ve Paris'teki Osmanlı talebelerine nezaret etmek üzere buraya gönderilmiştir. 1840 yılına kadar Paris'te kalmıştır: Ad-

Ülkede mevcud Mekteb-i Tıbbiye, Mühendishane ve Mekteb-i Harbiye gibi ihtisas yüksek okulları askerî amaca yönelik eğitim yapmakta ve bu müesseselerden yetişenler doğrudan doğruya orduda istihdam edilmektedir. Medreseler ise toplumun daha çok dinî ve adlî ihtiyaçlarına cevap vermektedir. Kanaatimizce Dârulfünûn, medrese dışında sivil bir yüksek okul kurma ihtiyacından doğmuştur. Resmî makamlar daha çok halkın eğitilmesi meselesi içerisinde böyle bir okul kurulmasının gerekliliğine inanmışlardır. Zira Osmanlı İmparatorluğunda yapılan reformların tam olarak başarıya ulaşabilmesinin halkın bilgilendirilmesine bağlı olduğu, bizzat padişahın (Sultan Abdülmecid) telkinleriyle ortaya konmuştur. Bu durum devleti, mevcut okulların ıslahı ve yenilerinin açılması yönünde bir eğitim reformu yapmaya mecbur bırakmıştır.

Bu reform çerçevesinde, kısa bir müddet sonra, gerçekten, o güne kadar Osmanlı dünyasında olmayan, «Dârulfünûn» adlı bir yüksek eğitim müessesesi neredeyse icad edilmiştir. Bu müessese klâsik Osmanlı sisteminden farklı bir yapıda olduğu gibi, Batı tipi yüksek okullara da benzememektedir. Batı tesiri hakkında ise, yukarıda bahsettiğimiz gibi, Meclis-i Muvakkat üyesi, Emin Mehmed Paşa'nın Avrupa'da tahsil görmüş olması dışında başka bir bağlantı da bulunmamaktadır.

1863 yılında Dârulfünûn'da, kendisi için inşası devam eden büyük bir binanın ancak bir kaç odasında halka açık olarak tertiplenen konferanslar şeklinde faaliyetler başlamış, üç yıl boyunca fizik, kimya gibi tabiî bilimlere ve tarih, coğrafya gibi sosyal bilimlere dair konferanslarda verilen temel bilgilerle halkı aydınlatmaya yönelik faaliyetlerde bulunulmuştur. Genel olarak kuruluşu esnasında meclis raporlarında gördüğümüz Dârulfünûn ile ilgili kararlar, müessesenin her yönüyle anlaşılmasına kifayet etmemektedir. Dolayısıyla devlet adamlarının Dârulfünûn'dan neyi kasdettikleri ve nasıl bir müessese kurmayı hedefledikleri de tam olarak anlaşılamamaktadır. Ancak bu müessesenin kurulmasın-

nan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri*, İ. Ü. Ed. Fak: Yakınçağ ve T. C. Tarihi Anabilim Dalı, basılmamış doktora tezi, İstanbul 1983, s. 8.

daki asıl hedefin «malumatlı bendegân» yani bilgili memur yetiştirmek olduğu belirtilmiştir.

1869'da kurulmaya teşebbüs edilen Dârulfünûn'un ilmî ve idarî bakımdan özerk olmasına her ne kadar dikkat edilmiş ise de, Maarif Nazırı'nın inhası ve padişahın iradesiyle tayin edilen bir «nâzır» tarafından idare edilmesi hükme bağlanmıştır. İlmî bakımdan üç yıllık eğitim, mezuniyet ve müderrislik tezi gibi araştırmaya dayalı programların da yer aldığı Dârulfünûn nizamnamesinde Batı ile İslâmı telif etmek maksadıyla hem modern Batı bilimine hem de klâsik Osmanlı kültürüne âit derslerin bir arada yer aldığı görülmektedir. Nizamnamesi tam olarak uygulanamayan Dârulfünûn, 1872 yılına kadar faaliyetlerine devam edebilmiştir. Bu tarihten iki yıl sonra 1874 yılında Dârulfünûn kurulması yolunda yeni bir teşebbüsün ortaya çıktığını görüyoruz.

1845'teki ilk Dârulfünûn kurma teşebbüsünde, Batı üniversitelerine benzer büyük bir bina inşa etmek, kütüphane, laboratuar kurmak düşünceleri bulunmasına rağmen, Dârulfünûn'dan ne kastedildiği ve nasıl bir müessese kurulması düşünüldüğünün idareciler tarafından tam olarak anlaşılamadığı görülmektedir. İkinci teşebbüste ise 1869'da yürürlüğe giren ilk Osmanlı Maarif-i Umûmiye Nizamnamesiyle Dârulfünûn'un hangi modelde olacağı tartışmaları, Fransız örneği seçilerek halledilmiş olmakla birlikte, mevcut imkânların yetersizliği bu nizamnamenin tam anlamıyla uygulanmasına mani olmuştur. Neticede bu teşebbüs de bir kaç yıl içerisinde başarısızlıkla noktalanmıştır.

İlk iki teşebbüsten daha farklı bir statüde ele alınan Dârulfünûn-ı Sultanî'nin ise, mevcut bir orta öğretim müessesesinin alt yapısına dayanarak, 1874 yılında Galatasaray Lisesi dahilinde kurulduğu görülmektedir. Üç ayrı yüksek mektepten meydana gelen Dârulfünûn-ı Sultanî, daha çok, orta eğitimi bitiren talebelere yönelik bir yüksek eğitim müessesesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Dârulfünûn-ı Osmanî'den mezun olacakların hangi sahalarda istihdam edilecekleri belirtilmemiş olmasına rağmen, Dârulfünûn-ı Sultanî'de bu husus açık bir şekilde ortaya konmuştur. Buradan da anlaşıldığı üzere, daha önceki iki Dârulfünûn'da herhangi bir ihtisaslaşma ve ihtisaslaşma neticesinde belirli meslek sahiplerinin yetişmesi ve bunların belli sahalarda istihdam edil-

mesi söz konusu olmadığı halde, burada devletin o günkü ihtiyacına göre belli alanlarda ihtisaslaşmaya doğru gitme hedefi vardır.

Mali Yönden Dârulfünûn'un İncelenmesi

Dârulfünûn'un malî durumu ve gelir kaynakları meselesi, bu müessesenin hukukî statüsünün anlaşılmasını sağladığı gibi başarısızlığının sebeplerinin açıklanmasında da önemli rol oynamaktadır.

İlk teşebbüste, yeni ihdas edilmiş bir müessese olması hasebiyle, Dârulfünûn'a mevcud bütçeden belirli bir kaynak ayrılması mümkün olmamıştır. Yeni harcamalar için yeni gelir kaynakları ihdas etme mecburiyeti karşısında Osmanlı idarecileri, Dârulfünûn'un malî gelirlerini geçici tedbirlerle ve eğitim reformu için bulunan kaynaklardan ayrılan cüzi bir parayla sağlama yoluna gitmişlerdir. İlk olarak, inşası kararlaştırılan bina için para teminine çalışılmış ve bu paranın o günlerde yeni yürürlüğe giren ve alış-verişte kâğıt para kullanımı mecburiyetinin getirilmesi neticesinde, devletin kâğıt para basımından elde ettiği gelirden karşılanması kararlaştırılmıştır. Bunun yanında, Dârulfünûn'a ayrılan kaynaklar arasında, İzmir rıhtımının daha yüksek bir meblağla ihaleye çıkarılması ve Rusya ile yapılan ticaret anlaşmasıyla gümrük tarifelerinin fazlalıklarından elde edilecek yeni gelirler bulunmaktaydı. 1863'te Dârulfünûn açıldığında burada konferans veren hocalara ayrıca maaş ödenmediğinden, toplanan bu paralar, sadece Dârulfünûn binasının inşası için harcanmıştır.

İkinci teşebbüste, nizamnamesi gereğince, Dârulfünûn'un malî kaynakları tespit edilmiş ve gelirlerinin toplandığı bir «sandık» vasıtasıyla ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. Dârulfünûn'un gelir kaynakları başta, talebe harçları olmak üzere devletin «iâne-i resmiye»si, vakıfların desteği ve çeşitli bağışlardan müteşekkildir. Dârulfünûn'un malî bakımdan bir nizama kavuşturulmuş olması bir gelişme olarak görülmekle beraber, gelirlerin arttırılması için talebe harçlarının yüksek tutulması, talebe sayısında ve dolayısıyla Dârulfünûn gelirlerinde bir azalmaya yol açmıştır. Diğer taraftan derslerin halka açık olması, harç ödemeden ders-

leri takip edenlerin sayısının çok olması, bir başka menfî tesir olarak görülebilir.

Resmen, devletin bu müesseseye hibe veya yardım olarak para verdiğine dair elimizde delil olmamakla beraber, devlet tarafından inşa edilen binada, birçoğu başka mekteplerde de ders veren hocaların cüzi bir maaş farkıyla burada istihdam edilmeleri, Dârulfünûn'un resmî devlet kuruluşu statüsünde mütalaa edilmesine yol açmaktadır. Devlet bütçesinden bir pay ayrılmadığı halde tamamen devlete bağımlı olarak hayatiyetini devam ettirmeye çalışan Dârulfünûn, yeterli hoca ve kitap bulunamaması, yetişmiş talebe sayısının azlığı ve ilmî seviyenin düşük olması gibi sebeblerle birlikte, daha çok malî imkânsızlıklar yüzünden başarıya ulaşamamıştır.

1874 yılında, devlete hiç bir malî külfet getirmeyecek şekilde kurulması öngörülen Dârulfünûn-ı Sultanî'nin ise, ilk yıllarda Galatasaray Mekteb-i Sultanî'si himayesinde kendi kendine yetecek malî imkânlara sahip olduğu görülmektedir. Ancak daha sonraki yıllarda, gelirinin büyük bir kısmını yatılı talebelerin harçlarından sağlayan Mekteb-i Sultanî'de, burslu okuyan talebe sayısının para ödeyenlere nispetle tedricî olarak artması, mektebin gelirini azaltırken Dârulfünûn-ı Sultanî'nin de malî yönden zor durumda kalmasına sebeb olmuştur. Neticede, Dârulfünûn-ı Sultanî de devlet desteğiyle ve padişahın himayesinde faaliyetlerini sürdürmek durumunda kalmıştır.

1877 yılı boyunca Mekteb-i Sultanî müdürlüğünde bulunan Ali Suavi'nin burslu talebeler hakkında vermiş olduğu rapor bu durumu daha açık olarak ortaya koymaktadır. 25 Ağustos 1877 tarihinde Sultan II. Abdülhamid'e vermiş olduğu arîzasında mektepte 162'si müslüman 377'si gayri müslim 539 talebenin okuduğunu, ancak tam ücret (25-30 lira) ödeyenlerin sayısının sadece 26 olduğunu ve bunların da yarısından çoğunu müslüman talebelerin teşkil ettiğini bildirmiştir. Burslu talebe sayısının azaltılmasının mektebin gelirini artıracağı gibi, devletin her yıl bu mektebe ayırdığı «tahsisat-ı külliye»nin de tedricî olarak kaldırılmasına vesile olacağını arz etmiştir. Ancak, 1878'den sonra devlet himayesine alınan Dârulfünûn-ı Sultanî'nin 1881 yılında faaliyetlerine son vermesine, malî durumundan ziyade siyasî unsurların

ve devlet adamları arasındaki ihtilâfların sebeb olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır[9].

Bilim Tarihi açısından Dârulfünûn'un gelişmesi, dil meselesi, tercüme faaliyetleri, ders kitabı noksanlığı ve eğitim seviyesi bakımından ayrı ayrı incelenecek olursa: Birinci teşebbüste Dârulfünûn'un dil meselesi ayrı bir gündem maddesi olarak ortaya konmamış olmasına rağmen, ders kitaplarının hazırlanması ve tercüme işlerinin halledilmesi için 1851 yılında «Encümen-i Dâniş» adlı bir kurumun teşkil edildiği bilinmektedir. Bu kurum, Dârulfünûn açıldığında burada okutulacak dersler için kitap telif ve tercüme etme işiyle vazifelendirilmiştir. Yüksek rütbeli bütün devlet adamlarının üye yapıldığı Encümen-i Dâniş, on yıllık ömrü boyunca gerçek manada hiç bir faaliyette bulunamamış ve bu kurumun üyeliği devlet adamlarına bir pâye olarak dağıtılmıştır. 1863'te Dârulfünûn açıldığında burada okutulmak üzere bu kurum tarafından hazırlanmış bir tek kitap dahi bulunamamıştır.

İkinci Dârulfünûn kurma teşebbüsünde, öğretim dili Türkçe olarak kabul edildiğinden, eğitimde dil meselesi, sadece Türkçe bilmeyen hocaların derslerinin tercüme edilmesi yoluna gidilerek halledilmiştir. Ders kitabı hazırlama işi için Dârulfünûn bünyesinde bir Tercüme Cemiyeti meydana getirilmiş, ancak bu cemiyet de Encümen-i Dâniş gibi hiç bir eser ortaya koyamamıştır.

Öğretim dili meselesi ilk olarak Dârulfünûn-ı Sultanî'de ortaya çıkmıştır. Derslerin Türkçe mi yoksa Fransızca mı yapılacağı tartışmaları, «yeterli sayıda Türkçe kitap ve Türkçe ders verecek hoca bulunamadığından, derslerin Türkçe olarak yapılabilmesi için gerekli şartlar sağlanıncaya kadar», başlangıçta bazı derslerin Türkçe, bazılarının ise Fransızca yapılması şeklinde kararа bağlanmıştır. Bunun için de bir Tercüme Heyeti oluşturulmuş ve bu heyet ikisi Hukuk Mektebi, ikisi de Turuk-ı Maabir Mektebi için toplam dört kitap tercüme etmeyi ilk hedef olarak tespit etmiştir. Tercüme heyetinin başarılı çalışmaları arasında hukuktan Şirvanî Ahmed Efendi'nin Arapçadan Türkçeye çevirdiği *Levamiü'l-Dekayik fi Tercemet-i Mecamiü'l-Hakayık,* (İstan-

9 İsmail Doğan, *Tanzimatın İki Ucu, Münif Paşa ve Ali Suavi,* İstanbul 1991, 329-341.

bul, El-Hacc Mustafa Efendi Matbaası, 1293/1876), Nikolaki Efendi'nin Fransızcadan Türkçeye çevirdiği *Ticaret Hukuku* adlı eserler ile M. Lambert'ın telif ettiği ve Mütercim Yanko Efendi ve M. Lambert'in muavini askeriyeden Zabit Emin, Bedri ve Hayri Efendilerin tercüme ettiği *Topografya Dersleri* adlı eseri ile M. Fleury tarafından Türkçe'ye tercüme edilen *Kimya-yı Sanayi* (Cours de Chimie) adlı eserler sayılabilir.

Osmanlı bilim ve eğitim anlayışı bir bütün olarak ele alınacak olursa, Dârulfünûn'un buradaki yeri, farklı bir şekilde ortaya çıkmamaktadır. Tanzimat öncesi ve sonrasında Batı bilimiyle doğrudan temas imkânı bulunmasına rağmen Osmanlı eğitim ve bilim müesseselerinin araştırmaya dayalı yeni bilgileri ortaya koyma ve yerli bilim geleneğini kurma yolunda başarılı olamadığı görülmektedir. Dârulfünûn'un da Osmanlı bilim zihniyetinin ve Avrupa bilim anlayışının yapılaşmasında kendisine düşen vazifeyi gerçekleştiremediği ortadadır.

İlk kuruluşundan 20. asrın başına kadar 55 yıllık bir devredeki üç ayrı teşebbüste, eğitim faaliyetlerini toplam olarak sadece 13 yıl fiilen yürüten Dârulfünûn'da dersler, ya katılanların anlayamıyacağı kadar ileri veyahut elementer seviyede işlenmiştir. Esas olarak hazırlanan ders programları bir yüksek okul için çok iyi tespit edilmiş ise de, uygulamada büyük aksaklıklar meydana gelmiştir. Daha önce belirttiğimiz gibi birinci Dârulfünûn teşebbüsünde belli bir program yoktur. İkinci teşebbüste ise, nizamnamesinde bütün şubelerinde toplam olarak, ders sayısı 37 olduğu halde burada sadece 10 ders verilmiştir. Dârulfünûn-ı Sultanî'de bu sayı biraz daha fazla olmakla beraber, programın ancak bazı bölümleri uygulanabilmiştir.

Dârulfünûn kütüphanesi için Avrupa'dan satın alınan kitaplar arasında yeni araştırma sonuçlarının yer aldığı ilmî periyodiklerin listeden çıkartılması hadisesi Dârulfünûn'daki ilmî zihniyetin araştırmaya yönelik olmadığını açıkça göstermektedir. Dârulfünûn-ı Sultanî'de ise, daha çok meslekî uzman kadro yetiştirilmesine yönelik bir eğitim hedeflenmiştir. Bu konuda Batı üniversiteleri seviyesinde bir Dârulfünûn kurma düşüncesinin varlığını Sultan II. Abdülhamid devrinde Sadrazam Said Paşa'nın bir arîzasında görmekteyiz. Said Paşa, 14 Şubat 1895 tarihli arîzasın-

da, Osmanlı yüksek eğitim müesseselerinin ve özellikle Dârulfünûnların gerçekte asıl fonksiyonlarını yerine getirmediklerini, bunların birer meslekî okul olduklarını ve ülkede Amerika ve Avrupa üniversitelerinin fonksiyonlarına sahip bilim adamı yetiştirmeye yönelik beş fakülteden oluşan bir Dârulfünûn kurulmasının gerekliliğini arzetmiştir[10].

Bütün bu tecrübelerin sonucunda II. Abdülhamid'in 25. cülûs yıldönümüne tesadüf eden 31 Ağustos 1900 tarihinde Dârulfünûn-ı Şâhâne adıyla 5 fakülteli, modern Osmanlı üniversitesinin ilk sağlıklı kuruluşu gerçekleşmiştir. Dârulfünûn-ı Şâhâne bu günkü Türk üniversitelerinin temelini oluşturmuştur. Netice olarak Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının başında kurulan Dârulfünûn-ı Sultanî ve cülûsunun 25. yılında kurulan Dârulfünûn-ı Şâhâne örneklerinde, aynı devir içerisinde biri başarısız diğeri başarılı olan iki ayrı teşebbüs, bize Osmanlı eğitim ve bilim anlayışının böyle bir müesseseyi yaşatabilecek gelişme noktasına ulaşmış olduğunu göstermektedir.

Dârulfünûn, Osmanlı'nın Batı bilim ve eğitim sistemi karşısındaki tavrını gösteren iyi bir örnek olarak kabul edilmelidir. Tam anlamadan, mefhumu oluşmadan, duyulan ihtiyaçlara göre müessese kurma cihetine gidilmiş ve deneme-yanılma metodu ile gelişerek o günkü seviyesine gelebilmiştir.

10 *Said Paşa'nın Hatıratı*, Dersaadet 1328, Sabah Matbaası, I, 572-580.

II. ABDÜLHAMİD'İN HİCAZ'DA TAKİB ETTİĞİ SIHHİYE POLİTİKASI

*Gülden SARIYILDIZ**

XIX. yüzyılın karakteristik hastalığı olan ve ilk defa 1817 yılında Aşağı Bengal'de görülüp tüm dünyaya yayılan kolera, İslâmın beş şartından biri olan hac farîzasının ifâ edildiği kutsal topraklarda da hükmünü icrâ etmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hacıların buharlı gemilerle seyahat etmeye başlamaları ve Hicaz ile diğer ülkeler arasında özel hac seferlerinin tertiblenmesi hac seyahatini kolaylaştırmış, mesafeleri de bir hayli kısaltmıştır. Bu suretle hacı sayısında büyük artışlar olmuş, hac mevsimlerinde özellikle vakfenin cuma gününe rastladığı ve «hacc-ı ekber» denilen senelerde kalabalık ve izdiham had safhaya ulaşmıştır. Dönüşün çok süratli olması hemen hemen Mekke'ye dışarıdan getirilen kolera mikrobunun yayılma ihtimalini arttırmıştır.

Her yıl dünyanın dörtbir tarafından gelen ayrı dil, ayrı renk, ayrı ırktaki yüzbinlerce insanı kaynaştıran muazzam bir olay olan hac ibadeti dinî niteliğine ilâve olarak siyasî ve ekonomik boyutlar da kazanmıştır. Padişah II. Abdülhamid'in İmparatorluğu muhafaza edebilmek için «halife» sıfatı ile yürütmeye gayret ettiği İslâm birliği politikasının başarısında ictimaî şuuru en yüksek noktaya ulaştıran hac ibadetinin önemini dikkate alan Batılı Güçler değişik yollar ve yöntemlerle Hicaz'ın sıhhî durumunu gerekçe göstererek «umûmun sağlığının muhafazası» adına Hicaz'a müdahale imkânı aramışlardır. Hint yolunun güvenliği, Hicaz ile gittikçe artan ticarî ve siyasî ilişkileri sebebiyle Kızıldeniz ve Arap

* Dr., Araştırmacı.

Yarımadası İngiltere bakımından son derece önemliydi. Süveyş kanalının açılması bölgeye ticarî canlılığı yeniden getirmişti. Ekonomik ve sosyal hayatı tamamen hacca bağlı bulunan Hicaz, Mekke şehri başta olmak üzere ithal mallarla dolan açık bir pazardı. Bu pazarda en fazla İngiliz ve Felemenk malları yer alıyordu. Umûmun rağbet ettiği mensucat, hırdavat, yiyecek İngiliz ve Felemenk sömürgelerinden yine bu ülkelerin gemileriyle Hicaz'a taşınıyordu. Kuşkusuz bu ticaretten en fazla kârı İngiliz ve Felemenkliler elde ediyorlardı. Bölgede bir üs kazanmak için uzun yıllardır Fransa ile rekabet halinde olan İngiltere 1836 yılında Kızıldeniz'in girişinde stratejik önemi çok büyük olan Kamaran adasını kömür deposu olarak kullanmak gerekçesiyle ele geçirme girişiminde bulunmuş[1], bunu başaramayınca 1839 yılında Aden'i urban şeyhlerinden birinden satın alarak mahzen diye küçük bir kale inşa ettirmiştir[2]. Denizyolu ile Hicaz'a gelen hacıların[3] çoğunluğunun Hint limanlarından gelmeleri İngiltere'nin hac olayı ile daha yakından ilgilenmesinin bir başka sebebiydi. İngiltere hacı sayısındaki büyük artış karşısında ideolojik ve siyasî gücü itibarıyla hac trafiğini kontrolünde tutmak istemiştir. İngiliz gemileriyle taşınan hacıların ve hac trafiğinin kontrolü 1874 yılında özel görev olarak Cidde konsolosluğuna verilmiş[4], İngiltere'nin Hindistan valiliği ile bazı İngiliz kumpanyaları arasında aynı konuda mukaveleler yapılmıştır[5]. Böylece İngiltere'nin bölge ile ilişkileri daima sıcak tutulmuştur.

Koleranın hacılar vasıtasıyla Kızıldeniz üzerinden yayıldığı fikrinin ağırlık kazanması, milletlerarası politikada Mekke haccına karşı önleyici bir hareketin gerekliliği düşüncesine yol açmış-

1 John Baldry, «The Ottoman Quarantaine Station on Kamaran Island 1882-1914», *Studies in History of Medicine*, New Delhi 1978, s. 13.

2 Eyüb Sabri, *Mir'ât-ı Cezîretü'l Arab*, İstanbul 1303, s. 177.

3 Hindistan limanlarından gemilerle Hicaz'a gelen hacıların hepsini İngiliz himayesinde bulunan Hintliler teşkil etmiyordu. Bunlar arasında küçümsenemeyecek sayıda Orta-Asyalı, Çinli ve Afganlı hacılar da bulunmaktaydı.

4 John Baldry, aynı makale, s. 29.

5 India Office Library, V 8644 (a). The Mecca Pilgrimage-Appointment by the Government of India. Thos. Cook and Son (Agents for Control of the Movements of Mohemadan Pilgrims from all Parts of India to Jedda for Mecca and Back), London.

tır. Avrupalıların Hicaz'ın sıhhî işlerine müdahale arzusuna karşılık Osmanlı hükûmeti inisiyatifi elden bırakmamak ve yabancı güçleri Hicaz bölgesinden uzak tutabilmek, aynı zamanda da koleranın tahribatını engellemek düşüncesiyle Kızıldeniz sahillerinde karantina teşkilâtı kurma yoluna gitmiştir. Başlangıçta hac mevsimlerinde[6] kutsal topraklarda sıhhiye işlerine bakmak için İstanbul'dan sağlık heyetleri gönderilmesiyle başlayan girişim, II. Abdülhamid zamanında Mekke sıhhiye idaresinin teşkiliyle geniş bir organizasyona dönüşmüştür.

Kolera Hicaz'da ilk görüldüğü tarih olan 1831 yılından, milletlerarası dikkati Mekke haccına çeken 1865 salgınına kadar altı defa zuhur etmiştir. 1865 yılında dünyanın bir çok bölgesinde olduğu gibi Hicaz'da da kolera hükmünü icra etmiştir. Bunun üzerine Şark'da koleranın önlenmesi konusunda bir konferans tertiblenmesi için Fransa'nın yaptığı başvuru, konferansın İstanbul'da düzenlenmesi şartıyla Pâdişahca onaylanmıştır. Osmanlı hükümeti Fransa'nın fikrini benimserken, Hicaz'da koleranın sebeblerini araştırmak ve gerekli tedbirleri almak için de bir tıp heyetini Hicaz'a göndermiştir. Ayrıca Mısır idaresi de bir heyet göndermiştir. 1866 yılında Kızıldeniz'in sıhhî durumunu görüşmek üzere İstanbul'da Galatasarayı'nda milletlerarası sıhhiye konferansı tertiplenmiştir. Konferans İstanbul sıhhiye idaresinin Kızıldeniz sahillerinde karantinalar tesis etmesini ve Mekke'nin sıhhî zabtiyesi ile mükellef olmak üzere bir komisyon teşkilini kararlaştırmıştır. Böylece koleraya karşı Avrupa'nın müdafaası Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır.

1866 yılında Dâr-ı Şûrâ eski âzâsı ve sıhhiye idaresi başkitâbetinde bulunmuş olan Ahmed Efendi'nin riyasetinde ilk sıhhiye heyeti Hicaz'a gönderilmiştir. Zamanın darlığına ve hac vaktinin çok yaklaşmış olmasına rağmen, komisyon yoğun bir faaliyete girişerek hacdan önce işi bitirmeye gayret etmiştir. Günde sekizyüz, hatta bin amele istihdam ettirilerek o tarihe kadar emsali görülmemiş temizlik hareketine girişilmiştir. 1867 ve 1868 yıllarında da sıhhiye heyetleri gönderilmiş, bunların çalışmalarından olumlu sonuçlar alınmıştır.

6 Hac mevsimi, Ramazan, Şevval, Zilkade ve Zilhicce olmak üzere dört aydır.

Kızıldeniz'in Hint yolu üzerinde ve ticaret gemilerinin güzergâhı konumunda olduğunu, deniz ticaretinin gittikçe yoğunlaştığını ve kolera mikrobunun da insanlar ve nakil vasıtalarıyla taşındığını dikkate alan Osmanlı hükümeti Kızıldeniz'de sıhhiye hizmetlerine önem vermiştir. Zaten İstanbul sıhhiye konferansında da Hicaz'a Cava ve Hindistan'dan gelecekler ve diğer yolcular için Kızıldeniz'in girişi olan Babülmendeb boğazı civarında bir karantina tesisi hükme bağlanmıştı. Hacıların karantinadan geçtikten sonra Hicaz'a kabul edilmeleri genel sağlığın ve hacıların korunması bakımından büyük bir hizmetti. Bu düşünceyle Cidde başta olmak üzere Mekke, Medine, Yanbo, Rabig, Konfuda, Lit, Hudeyde, Moha, Luheyya, Çizan ve Kamaran'da sıhhiye noktaları teşkil edilmiştir. Babülmend civarında karantina yerini tesbit için muhtelif heyetler bölgeye gönderilmiştir. Sonuçta her yıl Hindistan'dan gelen yirmi yirmibeşbin hacının karantinasının Kamaran adasında icrasına karar verilmiştir[7]. Gemilerin rahatlıkla yanaşabilecekleri geniş bir limanının olması, ikliminin nisbeten müsait bulunması, su ihtiyacının kolaylıkla temin edilebilmesi Kamaran için tercih sebebi olmuştur. Kızıldeniz karantinalarının en büyüğü olan Kamaran karantinası sahilde ve 542000 kuruş sarfıyla altıbin kişi alabilecek büyüklükte inşa edilerek 1882 yılında hizmete başlamıştır[8]. Aynı yıl sekizbin kişiye hizmet vermiştir. Senede otuzbin kişinin karantinaya tâbi tutulabildiği karantina binaları (arişler) hurma dallarından yapılmıştır. Ancak daha sonraları karantinaların ıslâh çalışmalarıyla modern bir hale dönüştürülmüştür. Günde 60 ton su üretebilen su takdir makinası, 160 tonluk ihtiyat deposu ve günde 5 ton buz üretebilen buz fabrikası tesis edilmiştir[9]. 1882 yılında personeli 17 kişi iken, 1908 yılında 42'si dâimî, 72'si geçici olmak üzere personeli 114'e ulaşmıştır.

1881-1893 döneminde koleranın Hicaz'da çok fazla tahribat yapması karşısında Osmanlı karantinaları bir yandan sayısal olarak çoğaltılırken, diğer yandan da ıslâh edilmişlerdir. Bu arada

7 John Baldry, «The Ottoman Quarantaine», s. 22.

8 27 Şaban 301/9 Haziran 300 tarihli Şûrâ-yı Devlet Dahiliye Dairesi'nin mazbatası. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrâde-Sıhhiye, nr. 4058.

9 «Kamaran'da Müessesât-ı Sıhhiye-i Osmaniye-Tahaffuzhâne ve Me'mûrîn», *Servet-i Fünun*, sayı 604, s. 85.

Hicaz'ın sıhhî işlerinin ve hac hareketinin kontrolünün Avrupa'ya bırakılması fikrine karşı II. Abdülhamid hem dışarıdan Hicaz'a müdahaleyi, hem de salgınları önleyebilmek ve Hicaz'ın ıslâhı için gayretlerini arttırmıştır. Hicaz valiliği yapmış olanlardan ve ilgililerden bir çok lâyihalar istemiş, ayrıca Hicaz'daki durumu yerinde araştırmak ve kendi düşüncelerini de ilâve ederek bir lâyiha sunması için Haydarpaşa hastahânesi hekimlerinden Kaymakam Şakir'i özel görevle hac mevsiminde Hicaz'a göndermiştir. Kaymakam Şakir hac dönüşü «Hicaz'ın Ahvâl-i Umûmîye-i Sıhhıye ve Islâhât-ı Esâsîye-i Hazırasına Dair Bazı Müşahedât ve Mülâhazât-ı Bendegânemi Hâvi Bir Lâyıha-i Tıbbiye» adı ile dört kısım ile bir umûmî fezlekeden ibaret lâyihasını Padişah'a takdim etmiştir. Lâyiha[10], hac yolculuğu esnasında vapurun ve hacıların durumunu, uğranılan limanlar, hac farîzası hakkında oldukça teferruatlı bilgiler ihtiva edip, bir seyâhatnâme niteliği de taşımaktadır. Seyâhat boyunca varılan menziller, limanlar, bunların tarihi, coğrafyası, mimarî özellikleri, sosyal hayat gibi oldukça zengin bilgiler vermekle birlikte, asıl konusunu Hicaz'ın sıhhî durumu ve ıslâhı teşkil etmektedir.

Lâyihada Mekke, Medine, Cidde, Yanbo, Taif başta olmak üzere Hicaz'da sıhhî bakımdan tesbit edilen noksanlıklar ve bunların hal çareleri gösterilmektedir. Hicaz'ın ve hacıların sıhhî ahvâlinin ileride Osmanlı Devleti'nin karşısına siyasî ve önemli bir mesele olarak çıkarılmasını önleyebilmek için Kaymakam Şakir'e göre yapılması gereken başlıca faaliyetler şunlardı[11]

Osmanlı limanlarına gelen gemilerde izdihamın önlenmesi, gemilerde temizlik ve su ihtiyacının karşılanması

Hacı gemilerinde dinî bilgilere vâkıf bir doktorun bulundurulması

Cidde, Mekke ve Medine'de fakir hacılar için barakalar inşası

Yeni hastahâneler teşkili ve mevcûdların ıslâhı

Ana lağım şebekelerinin inşası

10 II. Abdülhamid'e takdim edilen lâyiha İstanbul Üniversitesi Kütübhânesi Türkçe Yazmalar, nr. 4609'da bulunmaktadır.

11 Kaymakam Şakir, *aynı lâyiha*, s. 345-351.

Belediye dairesi teşkili

Sağlığa zararlı yiyecek, içecek satışının önlenmesi

Hânelerde izdiham halinde hacı iskânının önlenmesi

Nakil vasıtası olan develerin şehir içlerine girişlerinin men edilmesi

Tahriciyeden başka alınan bütün resimlerin men edilmesi

Mekke'nin temizliğine bakan muhtesibliğin lağv edilerek, bu işin belediyeye bırakılması

Sikkelerin değerinde tedavül edilmesi

Hac yolunun güvenliğinin temin edilmesi

Arafat'da çadırların düzenli kurulması

Su havuzlarına hacıların girişinin önlenmesi

Kurbanların belirli yerlerde kesilerek, kokuşmanın önüne geçilmesi

Fakir hacıların memleketlerine dönebilmeleri için nakil vâsıtalarının temini.

Lâyihayı görüşen Teftiş-i Askerî komisyonu icrası uygun görülen 11 maddenin tatbiki için gereken yaklaşık 50 bin liranın iâne sûretiyle mülkiye, ilmiye ve askeriye maaşlarından bir defaya mahsûs olmak üzere % 10 kesilerek temin edilebileceği fikrini benimsemiştir[12]. Bu kadar yüklü meblağın memur maaşlarından kesilerek karşılanmasını uygun bulmayan Sultan Abdülhamid ihtiyârî bir sûrette iâne tertiblenmesi için bilet basılmasını, başka bir tedbir de düşünülürse kendisine bildirilmesini istemiştir[13]. Meseleyi Hicaz vilâyetinden alınan bilgiler ışığında görüşen Meclis-i Vükelâ, istenen yedi tabibin ve eczanın derhal gönderilmesini, sıhhiye tahsisatının arttırılmasını, sokakların temizliğinin temini için esterli arabalar gönderilmesini, belediye teşkili ve bazı binaların inşası husûsunda yazışmaların sürdürülmesini, şehir dışına akıtılması mümkün olmayan mecraların tathîri ve nakliye arabalarının tedarikini karara bağlamış, bunların tatbiki için irâde çıkmıştır[14].

12 17 Şaban 309/4 Mart 308 tarihli sadaret tezkiresi. Yıldız Sadaret Resmî Maruzat (YA-Res), nr. 58/8.

13 Aynı vesika.

14 Aynı vesika.

Bir yandan âcil bazı ihtiyaçlar karşılanırken, diğer yandan da karantinaların ıslâhına çalışılmıştır. Koleranın önlenmesi konusunda sıhhiye idaresinin vazifesini yapmadığı yolundaki şikâyetler üzerine, II. Abdülhamid Hariciye Nezâreti'nde bir komisyon teşkil edilerek meselenin müzakeresini ve kararın kendisine arz edilmesini istemiştir[15]. Sıhhiye Meclisi âzâlarının bazılarının yabancı olmasına rağmen, sıhhiye idaresinde gereken ıslâhatı yapmaya Devlet'in her zaman hak ve yetkisi olduğu belirtilerek, Hariciye Nezâreti'nde bir heyet teşkil edilmiştir[16]. Müzâkerelere katılan Sıhhiye Meclisi âzâsı ve başkâtib muavini Ahmed Ragıb Bey, Osmanlı tahaffuzhânelerinde eski usûlle tathirât ve tebhirât icra edildiğinden istenilen sonucun alınamadığını, Osmanlı karantinalarında da yeni yöntemlerin ve araçların kullanılması gerektiğini dile getirmiştir. Bu istek doğrultusunda Avrupa karantinalarında incelemeler yapmak amacıyla karantinalar umûm müfettişi Koçoni Efendi Avrupa'ya gönderilmiş, saray-ı hümâyûn serkimyageri Bonkowsky Paşa da Sıhhiye Meclisi'ndeki yabancı âzâlarla mülâkat yaparak hazırladığı lâyihaları huzura arz etmiştir. Fransız delegesi Dr. Mahé'ye göre Kamaran, Ebu Saad, Beyrut, Kalazamun, Çanakkale ve Anadolukavağı tahaffuzhânelerinin Avrupaî hale getirilmesi için yüz bin liraya ihtiyaç vardır[17]. Yüz bin lirayı çok bulan II. Abdülhamid, yaklaşık altı bin lira sarfıyla mevcûd karantinaların ıslâh edilebileceğini, meseleyi Meclis-i Vükelâ'nın görüşmesini istemiştir. Ayrıca, Fransız karantinalarında kullanılan yöntem ve araçların Osmanlı tahaffuzhânelerinde de kullanılmasını, ihtiyaç duyulan araçların derhal tedarik edilmesini, bunları kullanacakların Fransa'dan çağrılmasını istemiştir[18]. Bunun hemen ardından Kamaran, Kavak ve Kalazamun karantinalarına yeni etüv ve pulvarizatörler alınarak hizmete verilmiştir.

15 27 Zilhicce 308/21 Temmuz 307 tarihli sadaret tezkiresi. İrâde-Dahiliye (İD), nr. 97028.

16 Bu heyet umûr-ı hukûkiye-i muhtelit kalemi müdürü, tahrirât-ı hariciye kâtibi, mektûb-ı hariciye ve matbûât-ı ecnebiye müdürlerinden oluşmuştur. 7 Muharrem 309/31 Temmuz 307 tarihli Hariciye Nezâreti tezkiresi. İD, nr. 97028.

17 17 Temmuz 307 tarihli serkimyager Bonkowsky Paşa'nın arîzası. İD, nr. 96943.

18 26 Zilhicce 308 tarihli Mabeyn başkitâbeti tezkiresi. İD, nr. 96943.

Karantinaların modernleştirilmesine ilâve olarak sıhhiye idâresi Osmanlı topraklarının koleradan masun olması için altı karantinanın varlığını zarurî görmüştür. Bu karantinalar :

Hindistan ve Cava ulaşımı başta olmak üzere, Babülmendeb Boğazına gelen diğer ülkeler ulaşımı için Kamaran ve Ebu Saad

Umman yolundan Irak havalisine gelecekler için Basra

Gerek Kızıldeniz'den ve gerek Akdeniz sahillerindeki diğer memleketlerden Suriye, Anadolu ve İstanbul taraflarına gelecekler için Kalazamun ve Beyrut

Karadeniz taraflarından gelenler için İstanbul Boğazı girişinde Kavak

Karantinaların ıslâh plânlarını ve haritalarını hazırlamak üzere görevlendirilen heyetler Kızıldeniz, Basra, Suriye ve Trablusgarb sahillerine gönderilmiştir. Fakat çeşitli sebeblerle heyetlerin rapor ve plânlarını zamanında hazırlayamamaları şikâyetleri çoğalttığı gibi, devleti maddî manevî büyük kayıplara uğratmıştır.

Karantinaları ıslâh çabaları sürerken, 1893 yılında büyük kolera salgını hac mevsiminde Hicaz'da şiddetle hükmünü icra etmiştir. Bu salgın Osmanlı yönetiminin meseleyle yeterince meşgul olmadığı ve Mekke sıhhiye memurlarının görevlerini yapmadıkları hakkında Avrupa basınında görülen menfî propagandanın yoğunlaşmasına sebeb olmuştur. Bu dönemlerde Mekke'nin de tıpkı Hindistan gibi koleranın neş'et ettiği bir merkez olduğu bazı Avrupa gazetelerinde ısrarla yer almıştır. Meseleyi yakından ve dikkatle izleyen Mısır fevkalâde komiseri Ahmed Muhtar Paşa, Avrupa ve Mısır'da yayınlanan menfî yayınların tercümelerini tahrirâtıyla beraber Bâbıâli'ye göndermiştir[19]. Üç dört yıldır bazı Avrupa gazetelerinin Mekke'nin sıhhî durumuna dair devamlı menfî neşriyatta bulunduklarını belirterek, bulaşıcı hastalık gibi fırsat buldukça teşebbüslerini yoğunlaştırdıklarını ve manevî zararlara yol açılmadan bütün tedbirlerin alınmasını istemiştir. Hicaz'a yönelik neşriyatın ve İngiliz parlementosundaki müzâkerelerin devamının ardından Hicaz bölgesine «muhtelit» bir sıhhiye heyeti gön-

19 Ahmed Muhtar Paşa'nın sadarete gönderdiği tahrirât ve melfufları. Yıldız Esas Evrakı, nr. 372/141/XIII.

derilmesi teklifini gündeme getireceğini ısrarla vurgulamıştır[20]. Ahmet Muhtar Paşa'nın endişe ettiği «muhtelit» sıhhiye heyeti fikri o sıralarda Yunanistan ve Rusya konsolosluklarına da vekâlet eden Fransa'nın Cidde konsolosu tarafından ortaya atılmıştır. Mesele ile ilgili olarak II. Abdülhamid'in özel görevle Hicaz'a gönderdiği hekim Kaymakam Şakir konsoloslarla görüşmeler yapmıştır[21]. Fransız konsolosa göre, karayolu hac seyâhatinin de denizyolu hacı nakliyatı gibi Avrupalıların kontrolünde bulunması gerekliydi. Fakat, Mekke ve Medine'ye Hıristiyanların girişinin yasak olması arzulanan bu denetimi imkânsız hale getiriyordu. Bu engelin aşılması ancak, kendi tebaalarından olan İslâm tabiblerden teşekkül edecek «heyet-i tıbbiye-i muhtelite» ile mümkün olabilirdi. Konsolosun fikrince, Yemen'den gelen ve binlerce hacının telef olmasına sebeb olan koleranın önlenmesi için Taif ve diğer geçiş yerlerinde Batılı devletlerin İslâm tebaalarından olan tabiblere mutlaka ihtiyaç vardır. Müslüman tebaası bulunan Avrupa devletleri hac mevsimlerinde genç ve muktedir birer tabibi Mekke'ye göndermelidirler. İngiltere, Fransa, Rusya, Hollanda ve Avusturya zamanın tıbbına vâkıf genç ve işgüzâr hekimleri göndermelidirler. Bu heyet karayolundan gelen hacıları muayene ettikten sonra hasta olmayanların Mekke'ye girişlerine izin verilmelidir. Heyet hac esnasında Arafat ve Mina'da toplanmalı, buraları için mühim sıhhiye tedbirlerini müzâkere etmeli, müzâkere sonuçlarını da «düvel-i muhtelite»nin hariciye ve dahiliye nâzırlarına bildirmelidir ki, Mina ve Mekke için sıhhiye tedbirlerine dikkat olunsun ve Hicaz'dan koleranın yayılmasına Avrupa'da bir çare bulunsun. Konsolos kendince fikr-i metin ve esâsî olan görüşünü hükûmetine de yazmıştır. İnancına göre Fransa ve diğer devletler yardımıyla Sultan Abdülhamid bunu kabul ederdi. Çünki, Devlet-i Aliyye kendisine faydalı ve mühim tabibler komisyonunca teminata alınıyordu ki, Osmanlılar tabiî bunu kabul ederlerdi. Heyet-i muhtelitenin yanında muhafız nâmıyla muhtelif devletlerden askerler de bulunacaktı. Fransız konsolos İstanbul'daki sefirine Şam, Cebel-i

20 20 Rebi'ülevvel 311/18 Eylül 309 tarihli sadaret tezkiresi. Yıldız Sadaret Husûsî Maruzât, nr. 281/33.

21 Görüşmelerle ilgili olarak bk. Kaymakam Şakir, *Hicaz'ın Ahvâl-i Hâzırası*, s. 274-306.

Şammar, Irak-ı Arap, Necd, Yemen ve Basra körfezi taraflarından karayoluyla gelen hacıların muayeneleri için Osmanlı, Hintli, Cavalı, Cezayirli, Tunuslu ve Ruslar'dan oluşan bir komisyonun toplanabileceğini bildirmiştir. Bunun yanısıra İstanbul karantina meclisindeki İtalya ve Felemenk delegeleri Hicaz'ın sıhhî durumunun bu yılki hac için tehlike oluşturduğunu ileri sürerek Mekke sıhhiye memurlarının almış oldukları önlemlerin hiçe sayılarak, sıhhiye meclisince yeniden karar alınmasını istemişlerdir. Osmanlı üyeler Hicaz'a yapılmak istenen müdahaleye şiddetle karşı çıkarak, bulaşık yerlerden gelen hacılar hakkında kendi memleketlerinde alınacak tedbirlerin Mekke'de yapılacaklar kadar mühim olduğunu söyleyerek teklifi reddetmişlerdir.

İslâmî hareketlerin Mekke'den güç alarak başarıya ulaşabileceği endişesini duyanlar, daha önce de ifade edildiği gibi, ictimaî bir şuur oluşturan haccı yasaklamak ve Müslümanların Hicaz'a gitmelerini men etmek yoluna da gitmişlerdir. Bu konuda o kadar ileri gidilmiştir ki, hastalık bulunması değil, çıkabilir gerekçesine sığınılarak hac yasaklanmıştır. Batı'nın karma tıp heyeti vâsıtasıyla Hicaz'ın sıhhî işlerini idare etme arzusunu açıkça ortaya koyması karşısında, bunun doğuracağı telâfisi imkânsız zararları ve kutsal İslâm topraklarının Avrupa'nın himâyesine bırakılmasını «halife» sıfatını da taşıyan II. Abdülhamid gibi birisinin düşünmesi mümkün olamazdı. Bu tür teklifler şiddetle reddedilerek «neşriyât-ı vâkının ne gibi maksad-ı hafiyyeye müstenid idüğünün mâ'lûm olduğu» sıhhıye nezâretine tekrar tekrar hatırlatılarak öncelikle yapılması gerekenlerin yapılması, müdahale arzularına yol açan durumların bir an evvel ortadan kaldırılması istenmiştir.

Hilâfetin nüfûzunun Hindistan'dan izâlesi kasdıyla İngilizler'in başvurduğu tedbir ve çarelerden başlıcasının «Hükûmet-i senîyenin tebaa ve reayasına yaptığı zulüm ve Hicaz'ın intizamsızlığından ibaret» olduğunu belirten Bombay şehbenderi, koleranın Avrupa ve bütün dünyaya sirayetinin ve binlerce insanın ölümünün Bâbıâli'nin intizamsızlığından kaynaklandığına dair yerli ve İngiliz matbûatının hayli kötü tesirleri görüldüğünü gönderdiği mahrem tahriratla bildirmiştir[22]. Hindistan'a gelen İngiliz

22 Bombay şehbenderliğinden umûr-ı şehbenderiye müdüriyetine gönderilen 3 Mart 1311 tarihli gizli tahrirât. Y A-Hus, hr. 323/84.

parlamentosu reisi ve British Medical Jurnal gazetesinin sahibi, aynı zamanda da muharriri doktor Earnest Hart'ın riyâsetinde Haydarabat şehrinin belediye bahçesinde mahallî memurlar, belde eşrafından mürekkeb büyük kalabalığın tertiblediği mitingde Hindistan'dan hacca gidenler arasında meydana gelen büyük telefât ve bütün dünyaya yayılan kolera Mekke'nin ve Kızıldeniz karantinalarının düzensizliğinden ileri geldiği, buna bir çare aramağa Haydarabat hükûmetinin yani İngilizlerin müdahelerinin gerekli olduğu beyân edilmiştir. Bu konuda doktor Hart'ın tanzim ettiği rapor 1895 yılında Londra'da neşredilmiştir[23]. Bombay şehbenderi Müslümanların efkâr ve itikadını değiştirmeye yönelik neşriyata en iyi cevabın yine neşriyâtla verileceği düşüncesiyle çok güvendiği bir dostunun adı ile bütün Hindistan gazetelerinde tekzibnâmeler neşrettirmiştir.

1889 yılında Asir'de görülen kıtlık üzerine Fransa'nın Cidde konsolosu haccın men edilmesi için İstanbul'daki sefirine bir rapor göndermiş, İstanbul Sıhhiye Meclisi'ndeki Fransız delege de Fransa hükûmetinin kefâlet sûretiyle 1200 frank ödeme kudretine sahib olmayan hiç kimseyi Hicaz'a göndermeyeceğini meclise bildirmiştir[24]. Bu kararla Mâlikî mezhebine mensûb ve çoğunluğu yoksul olan Tunus ve Cezayirliler'in hac farîzasını ifâ etmeleri dolaylı olarak engellenmiştir. Mekke civarında umûmî sağlığın iyi olduğu resmen açıklanmış olmasına rağmen engellemeler devam etmiştir. 1890 yılında Fransa'nın koyduğu yasağa uymayanlar hapse atılmaktan kurtulamamışlardır[25]. Aynı şekilde Rusya, Avusturya, Hollanda, Fransa Hicaz'da salgın hastalık mevcûd olsun veya olmasın kolerayı ileri sürerek Müslüman tebaalarının hacca gitmelerini önlemişlerdir.

Çoğunluğunu yabancı âzâların teşkil etiği İstanbul Sıhhiye Meclisi de zaman zaman kendi kendine haccın yasaklanmasına

23 Doktor Proust, *Sıhhiye Politikasında Yeni Bir Cevelân Yani Sıhhiye Mes'ele-i Siyasiyesinin Hal ve Tesviyesi-Hicaz Hacları,* Trc. Ahmed Nermi, İstanbul Üniversitesi Kütübhânesi, Türkçe Yazmalar, nr. 4631, s. 31.

24 Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914),* Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Kitablığı, nr. 79, İstanbul 1989, s. 155.

25 *Aynı eser,* s. 156.

dair temennilerde bulunmuş, bu temenniler sanki Bâbıâli'nin kararlarıymış gibi hükûmetlerine bildirilmiş ve hac yasaklanmıştır[26]. Sıhhiye Meclisi daha sonra aynı teklifi Bâbıâli'ye de yapmış, Bâbıâli ise, milyonlarca lira sarfıyla tesis edilen karantina mevkilerinin gelen hacıları reddetmek için değil, kabul etmek için yapıldığını, hacıların reddedilmesi husûsunda hükûmet-i senîyeyi mecbur edecek hiç bir ahd ve hiç bir mukavele bulunmadığı gibi, Avrupa'nın tasdik ettiği sıhhiye nizâmlarında da böyle bir kayıt ve işaret olmadığını, bu teklifin kendisine yapılamayacağını, hacıların gelişinin engellenmesi Avrupa tarafından teklif edilirse hükûmet-i senîyenin kabul edeceği yolundaki sözlerin söylentiden ibaret olduğunu bildirmiştir[27].

Karantinaları teftiş ve denetleme arzusu da gösteren Avrupa devletleri 1893 kolera dalgasının ardından hac esnasında umûmî sağlığın muhafazası ve Basra körfezinde sıhhî tedbirler alınması maksadıyla 1894 yılında Paris'de milletlerarası sıhhîye konferansını tertiblemişlerdir. Konferansta, hemen hemen tamamen kendi idarelerinde bulunan ve bir kapitülasyona dönüşen İstanbul Sıhhiye Meclisi'nin durumu, Hicaz, Kızıldeniz ve Basra körfezinde kendilerine tasarruf hakkı sağlayacak maddeleri gündeme getirmişlerdir. Konferans sonunda düzenlenen sıhhiye mukavelesini Bâbıâli ancak kendi hukukuna aykırı maddelere «kayd-ı ihtirazî» koyarak kabul edebileceğini bildirmiştir. Müzâkerelerde Kızıldeniz ile Basra körfezine âit sıhhiye meseleleri için İstanbul Sıhhiye Meclisi'nden ayrı olarak bir heyet teşkiliyle, bütün bütün «muhtelit ve müstakil bir kontrol usûlünün vaz'ı» taleb edilmiş, bu talebin siyasî bir maksada dayanabileceğini dikkate alan Bâbıâli konferanstaki heyetine Kızıldeniz ve Basra körfezinde icra edilmiş ve edilmekte bulunan ıslâhatın ortaya konulmasını, bundan sonra da Osmanlı hukuk ve menfaatine uygun ıslâhat ve değişikliklerin yapılmaya devam edileceğini bildirmeleri talimatını vermiştir. Konferans sonunda Nisan 1894 tarihinde tanzîm edilen mukavele dört melfuftan meydana gelmiştir. I. melfufun A kısmının

26 Sıhhiye nâzırının 28 Şevval 1315/9 Mart 1314 tarihli tezkiresi. Yıldız Mütenevvi Maruzat, nr. 174/169.

27 Aynı vesika.

4. maddesinde yer alan «hüccac cânib-i Hicaz'a azimet ve avdet ve mahall-i mübarekede ikamet içün elzem olan vesait-i nakdiyeye mâlik olduklarını isbata mecbur olacaklardır» ibaresi Müslümanların hac ibâdetlerini ifâ etmelerini maddî imkânlara bağlamaktaydı. Oysa hem maddî, hem de bedenî bir ibâdet olan haccın ifâsı için bazı mezheblere göre bedenen sağlıklı olmak yeterliydi, maddî hiç bir kayıt yoktu. Bu maddenin kabulü geniş İslâm kitlelerinin dolaylı yollardan hac yapmalarının engellenmesi anlamına geliyordu. Bunun kabul edilmesi İslâm birliği politikasına ağır bir darbe olacak, halife ve Osmanlı Devleti'ne duyulan güven ve itibar sarsılacaktı. Fakir hacılara Pâdişah'ın ihsânının devam ettiğini açıklayan Meclis-i Vükelâ, Mekke'de fakir hacılara mahsûs misafirhâne inşa edilmekte olduğunu dikkate alarak bu maddenin mukaveleden çıkarılmasını kararlaştırmıştır.

Teftiş ve nezâret icrasına âit olan IV. melfufun 1., 4., 5., ve 6. maddelerine Bâbıâli itiraz etmiştir. 1. madde ile hac hakkında kararlaştırılan tedbirlerin yürürlüğe konulması ve nezâret icrasının İstanbul Sıhhiye Meclisi'nden seçilecek bir komiteye tevdi edildiği, komitenin üç Osmanlı âzâ ile Drest ve Paris sıhhiye mukavelelerini kabul etmiş veya edecek devletlerin memurlarından mürekkeb olacağı kabul edilmiştir. İşaret edilen devletler sıhhiye mukavelelerini ya kabul etmişlerdi veya edeceklerdi. Böylece bu maddenin kabulü hali hazırda İstanbul Sıhhiye Meclisi'ndeki Osmanlı âzâ sayısının üçe tenzilinden başka bir anlama gelmiyordu. 4. madde sıhhiye nizâmlarına aykırı hareket edenlere verilecek nakdî cezaların tahsilinin müzâkeresinin konsoloshâne memurlarından mürekkeb bir heyete verilmesini, 5. madde kaptanlarla sıhhiye memurları arasında ortaya çıkacak anlaşmazlıkları tedkîk ve muhakeme için İstanbul'da konsoloshâne memurlarından bir mahkeme teşkilini öngörüyordu. 6. madde ise sıhhiye rüsumu ve nakdî cezalardan elde edilecek hâsılatın Sıhhiye Meclisi'ne âit işler dışında kullanılamayacağını belirtiyordu. Bunların kabulü mevcûd kapitülasyonlara bir yenisinin ilâvesinden başka bir şey değildi. Neticede Bâbıâli şu dört kayd-ı ihtirazî ile mukaveleyi kabul edeceğini bildirmiştir[28].

28 Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, s. 172.

1 — Pâdişah'ın irâdesi ile yürürlükte olan karantina nizâmnâmeleri hükümlerinin, Pâdişah irâdesi ile değiştirilmedikçe yürürlükte kalmaları;

2 — Hicaz kıtasının sıhhî ahvâli için gönderilecek komisyonlar eskisi gibi Sıhhiye Meclisi âzâsı arasından seçilip tayin olunmalı;

3 — Kaptanlardan tahsil edilecek nakdî cezalar konsoloslara taalluk ettirilmeyerek Sıhhiye Meclisi'nce tedkik edilmeli;

4 — Hacıların kudret ve maliyeleri hakkındaki kararlar İngiltere hükûmetince kabul edilmedikçe Osmanlı hükûmetinin Kamaran karantinasının fazla masraflarını tanzim etmemesi.

İtirazlarına rağmen mukavele Bâbıâli'ye kabul ettirilmeye çalışılmış, Hindistan'da zuhur eden vebayı görüşmek üzere 1897 yılında Venedik'de toplanan sıhhiye konferansının kaderi Osmanlı Devleti'nin Paris mukavelesini kabulüne bağlanmıştır. Venedik sıhhiye mukavelesinin teatisi için Osmanlı Devleti'ne verilen süre Mart 1899 tarihine kadar uzatılmış, Bâbıâli ise ancak Paris mukavelesine koyduğu kayd-ı ihtirazîlerin kabulü ile mukaveleyi onaylayacağını beyan etmiştir. Avrupalı sefirler ise sıhhiye rüsum tarifesini müzâkere için toplanan muhtelit komisyonun kararlarının uygulanmasının mukavelenin kabulüne bağlı olduğu, ancak böylece bir itilâfın sağlanabileceğinde ısrar etmişlerdir. Osmanlı hükûmeti mukaveleyi imza eden devletler «bilâd-ı mukaddese-i İslâmiyenin sahib-i mutlakı sıfatıyla hükûmet-i senîye tarafından farîza-i mukaddese-i hacc-ı şerîfin emr-i ifâsının her gûne halelden masûniyeti husûsunda izhar olunan arzusunun meşruiyetini» kabul ve tasdik ettikleri takdirde mukavele hükümlerinin işlerlik kazanması için arzu edilen itilâfın fazlasıyle sağlanacağını ve hac üzerindeki inisiyatifini elden bırakmayacağını ortaya koymuştur[29].

Osmanlı hükûmeti Hicaz'ın sıhhî durumu ile ilgili mücadelesini milletlerarası platformda sürdürürken, diğer taraftan da Hi-

29 Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilâtı*, s. 175.

caz sıhhiye lâyihasını yürürlüğe koyarak Hicaz sıhhiye teşkilâtını meydana getirmiştir. Hac mevsimlerinde Hicaz bölgesinde uygulanan tedbirlere dair Mekke sıhhiye tabibi doktor Kasım İzzeddin'in hazırladığı lâyiha özel komisyonda görüşülmüş, ilgililerin fikirleri alınarak bazı değişikliklerle kabul edilmiş ve 1895 yılında Mekke sıhhiye idaresi tesis edilmiştir. Karantina Meclisi'ne bağlı olarak kurulan Mekke sıhhiye idaresi, tahsisatını da o kanalla sarf ediyordu. İstanbul sıhhiye idaresi Mekke sıhhiye idaresinin kuruluşuna gayret göstermekle birlikte, Mekke'de fiili karantina tedbirlerinin icrasını aslî vazifelerinden saymamıştır. Sıhhiye Meclisi'nin tutumu ve bazı olaylar sebebiyle hac işlerinin idaresi Sıhhiye Nezâretinden alınarak Dahiliye Nezâretine bağlanmıştır. Teşkilât zamanla gelişirken, tahsisatı da artmıştır. Ardından Hicaz Sıhhiye Müdür-i Umûmîliği adı ile yeniden düzenlenmiştir.

Hicaz sıhhiye işlerine yapılmak istenen dış müdahalelere direnen Osmanlı hükûmeti, tedbirleri uygularken içeride de değişik muhalefetle karşılaşmıştır. Herşeyden önce Hicaz'da vali ve emîr gibi iki ayrı gücün bulunması, yani iki başlı bir idare her sahada olduğu gibi sıhhiye tedbirlerinin yürütülmesini de güçleştirmiştir. Otorite boşluğunun yarattığı ortam bazı fesat kimseleri cüretlendirmiş, sözde tatbik edilen sıhhiye tedbirlerine Osmanlı yönetiminin muvafık olmayışı, tatbikatın İstanbul'daki meclis-i muhtelitin kararları olduğu söylentisiyle Mekke'de etüv dairesi yıkılarak, etüv makinası tahrib edilmiş, hastahâne yağmalanmıştır. Bu olay üzerine her yıl sürre emini ile Mekke emîrine gönderilen nâme-i hümâyûnlara «sıhhat-ı umûmîyenin muhafazası zımnında umûr-ı sıhhiyenin ıslâh ve hüsn-i cereyanı matlûb-ı mültezem-i hümâyûnumuz» ibaresi yazılmaya başlanmış[30], Mekke ve Mina'daki sıhhiye dairelerinin kapılarına da celî hat ile «İdare-i sıhhiye-i şâhâne» ifadesi yazılarak Hicaz sıhhiye lâyihasının tatbikine devam edilmiştir[31].

30 Mekke emîrine gönderilen arapça nâme-i hümâyûn tercümesi, YA-Res, nr. 110/19.

31 4 Şaban 313/7 Kanûn-ı sâni 311 tarihli Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ mazbatası İrâde-Sıhhiye, Şaban 1313, nr. 3.

Cidde'de sıhhiye tedbirlerine muhalefet çok daha şiddetli olmuş, çıkan kargaşada İngiltere'nin konsolos vekili hayatını kaybederken, Rus konsolos vekili ve Fransa konsolos tercümanı yaralanmıştır.

Yanbo'da sıhhiye tedbirlerini engellemek ve sıhhî eczayı taḥrib için hastahâneye saldırılmış, saldırıda bulunan deveciler arasında ölen ve yaralananlar olmuştur. Bütün bunlara rağmen sıhhiye tedbirlerinin tatbikinden vaz geçilmemiştir.

Sultan II. Abdülhamid'in İkbâli

BEHİCE KADIN EFENDİ'NİN İNGİLTERE SEFÂRETİNDEN YARDIM İSTEĞİ*

*Mübahat S. KÜTÜKOĞLU***

27 Nisan 1909'da 33 yıllık bir saltanat devri kapanmış ve Sultan II. Abdülhamid haremleri ve çocuklarıyla birlikte Selânik'teki Alatini Köşkü'ne gönderilmişti. Kızı Ayşe Osmanoğlu'nun *Babam Abdülhamid* adlı eserine göre Saraydan çıkış öyle bir kargaşa içinde olmuştu ki, o sırada yedi yaşında bulunan Ahmed Nureddin Efendi, babasının huzuruna fessiz çıkamayacağı düşüncesiyle fesini ararken Sarayda kalmıştı. Amma kafileye katılamayan sadece Nureddin Efendi değildi. Küçük Mabeyn Dairesinin askerle dolu oluşu ve harem kapılarının da kapalı bulunuşu dolayısiyle Nureddin Efendi'nin annesi beşinci ikbal Behice Hanım'la birlikte diğer harem halkı da İstanbul'da kalmıştı[1]. Ancak, Selânik'e gidenler kadar İstanbul'da kalanları da zor günler bekliyordu. Saraydan pek birşey almalarına müsaade edilmeyerek çıkarılmalarından sonra bir yıl kadar kendilerine tahsisat da verilmemiş, bu

* 1993 yazında Londra'da İngiliz Devlet Arşivinde yaptığım araştırma sırasında Sultan II. Abdülhamid'in beşinci ikbâli Behice Kadın ile annesinin İngiliz sefirine yazmış oldukları mektublar dikkatimi çekti. Sultan II. Abdülhamid'in bizzat kendisiyle ilgili olmamakla beraber mektublardan birinin onun ikbâli tarafından yazılmış olması ve oğlundan da sık sık bahs edilmesi dolayısiyle seminer tebliğlerinin sonuna ilâvesi uygun görülen bu yazı, o mektublar üzerine bina edildi. Mektub metinleri aynen yeni yazıya çevrildi; noktalama işaretleri, İngiliz isimlerinin mektubdaki okunuş şekilleri korunmaya çalışıldı. Mektubların sahife numaraları ise köşeli parantez içinde gösterildi.

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi.

1 İstanbul 1984, s. 156.

yüzden hayli sıkıntı çekmişler; Behice Kadın'ın ifadesine göre, Abdülhamid'in şahsî servetine rağmen bundan istifade ettirilmeyerek kira evlerinde kıt kanaat ve medenî haklarından mahrum bir şekilde yaşamaya terk edilmişlerdi. Yine Behice Hanım'ın ifadesine göre bu kira evlerinde de göz altında tutuluyor, âdetâ bir mahbus hayatı sürüyorlardı[2]. Bu baskılar, 1913 martında had safhaya gelmiş olacak ki, Behice Hanım oğlu ile birlikte yaşadığı evden gizlice çıkarak İngiliz sefaretine sığınmış ve elçi Sir Gerard Lowther'dan Sultan Abdülhamid'in köşklerinden Maslak Kasrı'nın kendisine tahsisi ve oğlunun kendisinden ayrılmaması için tavassutta bulunmasını rica etmişti. Behice Hanım'ın İngiliz sefaretine sığınması sebebsiz değildi. Tanzimattan beri İstanbul'da bilinen bir gerçek vardı. İngiliz sefareti Bâbıâlî ve Saray'a istediğini yaptırıyordu. İşte bu def'a da Behice Kadın, dört yıldır yaşadığı hayattan kurtulmak, ve eski günlerdeki kadar olmasa bile rahat bir hayat yaşamasının temininin ancak İngiliz sefirinin baskısıyla sağlanabileceğini düşünmüştü.

Behice Kadın ve oğluna sefarette kabûl gösterildi. Hatta elçi, eşi ve sefaret baş tercümanı Fitzmaurice'in yanlarında kendisine, Mahmud Şevket Paşa'ya İngiltere Kralı nâmına müracaat ederek Maslak Kasrı'nın tahsisi husûsunda irade çıkarttığını bildirdi. Behice Hanım'ın tereddüd izhar etmesi üzerine de «eğer bize Kral nâmına verilen te'mînâtı hükûmet veya padişahınız ihlâle cesâret gösterirse, o gün Türkiye'de İngiltere sefâreti yokdur. Biz hemen çantamızı alır burayı terk ederiz» şeklinde cevab vermişti.

Gerçekten İngiliz sefirinin tavassutu semere vermiş, Behice Kadınla Nureddin Efendi Maslak Kasrı'nda yaşamaya başlamışlardı. Ancak, bu bir yıl kadar sürmüş, 1914 yılı martında[3] Behice Kadın bir oyuna getirilerek Beylerbeyi Sarayı'na Sultan Abdülhamid'in yanına götürülmüş, Nureddin Efendi ise Şehzâde Selim Efendi'nin himâyesine verilmişti.

2 Behice Hanım'ın 18 Mart 1330 (31 Mart 1914) tarihli mektubu: Public Record Office, Foreign Office (P.R.O, F.O), 800/240. Bk. Ek I.

3 Bu olay üzerine Behice Kadın'ın İngiliz sefiri Mallet'ye gizlice gönderdiği mektub 18 Mart 1330 [salı] günü yazılmıştır. Mektubda Beylerbeyi Sarayı'na getirilmesini «geçen pazartesi» şeklinde anlatmaktadır. Şu halde olay 10 Mart 1330'dadır.

Behice Kadın'a henüz 13 yaşındaki oğlundan ayrılmak çok acı gelmiş ve ona kavuşabilmek için yegâne çareyi İngiliz sefirinden yardım istemede bulmuştu. Hem bir yıl önce sözü dinlenmediği takdirde İstanbul'u terk edeceğini söyleyen yine bir İngiliz sefiri değil miydi? Bunun için kendisiyle birlikte Maslak Kasrı'ndan[4] Beylerbeyi Sarayı'na gelen kızkardeşine Saray'dan ayrılırken bir mektub vererek sefir Sir Louis Mallet'e ulaştırmasını istemişti[5].

İngiliz sefirine müracaat eden yalnız Behice Kadın değildi. Annesi de, kızının yeniden Maslak Kasrı'na gönderilmesi ve oğlunun da yanına verilmesi için mektub yazmış ve bir yıl önceki sözleri hatırlatmış; Abdülhamid suçlu olsa bile kızı ve torununun bundan mes'ul tutulamayacakları ve onların birbirinden ayrılmalarının hiçbir vicdana sığmayacağını ifade etmiş; bu arada İngilizleri överken Osmanlı hanedanı mensublarını da hunharlıkla itham etmekten geri kalmamıştı[6].

Bu mektublar tesir icra etmiş midir bilemiyoruz. Ancak, Behice Kadın üç ay oğlundan ayrı Beylerbeyi Sarayı'nda ikamet etmek mecburiyetinde kalmıştır. Yine Ayşe Osmanoğlu'nun ifadesine göre Abdülhamid'in, kendi söylediği takdirde sözünün dinlenmeyeceğini, başının çaresine bakmasını tavsiye etmesi üzerine Behice Hanım, birgün selâmlığa gizlice geçerek zabitlerin odasına girmiş; meşrutî bir idare olduğunu, kendisinin esir olmadığını, buradan hemen çıkıp gitmek istediğini bildirmiş; durum padişaha aks ettirilince Behice Kadın'ın saraydan çıkmasını isteyip istemediği Abdülhamid'e sorulmuş, Maslak Kasrı'nda oturması ricası üzerine arzusu yerine getirilmiştir.

4 Behice Kadın'ın mektubunda Beylerbeyi Sarayı'na Maslak Kasrı'ndan geldiği açıksa da Ayşe Osmanoğlu, Saraya getirildiğinde evleri olmadığı için kirada yaşadıklarını ve geçinmekte güçlük çektikleri için mütemadiyen Padişaha ve Enver Paşa'ya müracaatta bulunarak Maslak Kasrı'nı vermelerini istediğini; bu tacizlerden kurtulmak isteyenlerin bir sabah Nişantaşı'nda oturduğu eve giderek Abdülhamid'in hasta olduğu ve kendisini görmek istediğini söyledikleri ve böylece hile ile Beylerbeyi Sarayı'na getirdiklerini yazmakta (*a.g.e.*, s. 227) ise de mektubdaki ifadenin doğru olması gerekir.

5 Behice Kadın'ın mektubu: Ek I.

6 P.R.O, F.O, 800/240.

Gerçekten Behice Kadın oğlu ile birlikte saltanat mensublarının Türkiye'den çıkarılışlarına kadar burada yaşamış, bu tarihten 1952'de yurda dönmelerine müsaade eden kanunun çıkışına kadar Napoli'de kalmış, 1969'da İstanbul'da ölmüş ve Beşiktaş'ta Yahya Efendi Kabristanına gömülmüştür[7].

7 *Babam Abdülhamid*, s. 227-228.

EKLER

I

İngiltere Devlet-i fahîmesi sefîr-i kebîri asâletlü Sir Mallet hazretlerine mahsûsdur (zarf üstü)

Gerek hayvânât-ı vahşiyede, gerek insanlar gibi hayvânât-ı mütemeddinede yavruyu anadan ayırmak usûl ve kanûnu tabîaten mevcûd değildir. Bu sırf cinâyetdir.

Henüz on iki yaşını ikmâl etmiş olan oğlum Prens Ahmed Nureddin otuz üç sene hilâfet-i Muhammediyye ile Osmanlı saltanatını işgal eylemiş Sultan Abdülhamid Hân-ı sânînin evlâdı, ben zevcesi bulunmuş iken akîb-i hal'de soyularak saraydan çırılçıplak ihrâc olunmuş, bir sene hiç tahsîsât verilmemiş, zevcimin milyonlariyle müteaddid sarayları zabt olunmuş bulunduğu halde, bizim şunun bunun hânelerinde kira ile sürünmekliğimize sebebiyyet verilmiş idi. Bundan ma'adâ bir tarafdan da hep fikr-i haset ve hıyânetle, hep çocuğun servetinden müstefîd olmak âmâl-i hâinânesiyle bitmez, tükenmez entirikler çevriliyor, çocuğumu benden çalmak, beni de Sultan [2] Abdülhamid'e yapıldığı gibi kanûnen değil keyfe mâ yeşâ hukuk-ı medeniyyeden ıskat ile şurada burada habs etmek tazyîkatına kalkışılmışidi. İmdi bu, ve bu gibi vehâmeti takdîren geçen sene martın on sekizinde bir takrîb muhâsara edildiğim hâneden evlâdım Prens Ahmed Nureddin ile birlikde firâr ederek, selefiniz (Sir Cerar Lavter'ın) zamân-ı me'mûriyyetinde İngiltere sefârethânesine ilticâ eylemiş ve çocuğumla birlikde İngiltere Kralı hazretleri nâmına bir kıt'a arîza takdîm eylemiş idik. Çocuğum, beni vâlidemden ayırmamalarını, ben de çocuğun benden alınmamasını ve bir de ikametimiz içün çocuğumun babası bulunan Sultan Abdülhamid'in köşklerinden birinin bize terk edilmesini Krala istima' ile bu hususda sıyânet ve delâletini hâk-sârâne istirhâm eylemiş idik. Bunun üzerine (Sir Cerar Lavter) merhûm Mahmud Şevket Paşa'ya Kral hazretleri nâmına İngiltere Devleti'nin müdâhale-i âdilânesini dermeyân ederek hemen Maslak kasr-ı humâyûnunun ikametimiz zımnında [3] çocuğuma verilmesine dâir irâde-i seniyyeyi istih-

sâl eylemiş ve bundan böyle ne kasr-ı humâyûn-ı mezkûrda tazyîk ve muhâsara, ne dahi anayı yavrudan, ve yavruyu anadan ayırmak hiç bir tarafdan teşebbüs edilemeyeceği husûsunda hükûmetden iktizâ eden te'mînâtın sefârethâneye verilmiş olduğunu, sefârethânenizde (Madam Cerar Lavter) ve baş tercüman (Fiç Moris) dahi mevcûd olduğu halde sefir hazretleri gerek bana ve gerek evlâdım prense şifâhen dermeyân eylemiş idi. Hatta Sir Cerar Lavter'e [ahlâk ve mevâid-i hükûmete i'timâd edemeyerek] kendisini aldatmış olabilmeleri hakkındaki tereddüd ve itirazlarıma, sefir Cerar hazretleri o gün left be-left şu [eğer bize Kral nâmına verilen te'mînâtı hükûmet veya padişahınız ihlâle cesâret gösterirse, o gün Türkiye'de İngiltere sefâreti yokdur. Biz hemen çantamızı alır burayı terk ederiz] mukabelesiyle emniyyet içinde bulunduğumuza beni inandırmışidi. Bunun üzerine gerek prens gerek ben teşekkür ve minnetdarlığımızı sefir cenablarına bi'l-beyân [4] nezdimize terfîk edilen sefâret kavaslarından biriyle sefârethâneyi terk eylemiş ve bize ihsân buyurulan Maslak Köşküne yerleşmişidik. İngiltere Devleti hakkındaki kanaatımız şu yoldadır. İngiltere hükûmeti idâre-i umûmiyyesinde idâme-i şevket ve miknetin ruh ve cânı ancak *nâmus, istikamet* ve *adâlet* olduğuna îmân etmiş muazzam bir devletdir.

Evet! Benim kanaatim İngiliz hükûmetinin esası, hiçbir zaman yalan ve hîle üzerine müesses değildirden ibâretdir.

İşte hâl ve hakîkat bu merkezde iken çevrilen bin entirik neticesinde geçen pazarertesi günü bir takrîb beni ikametgâhımızdan iğfâl ile kaldırarak Sultan Abdülhamidin kapadıldığı Beylerbeyi Sarayı'na götürüp habs etdiler. Çocuğumu da hayrhahlığından bahs eden ve başımıza bu felâketi getirenlerin ön safında bulunan Şehzâde Selim Efendi şübhesiz gasb eyledi. Anın esas maksadı beni habs etdirmek ve çocuğun servetini kendi isrâfât-ı husûsiyyesine ilâveden ibâretdir. Amma bu vâdîde yavruyu anadan ayırmak gibi bir cinâyetin icrâsı lâzım gelür imiş, ne be'is var! Vicdânı olmayanlar için bu cinâyetin zerre kadar ehemmiyyeti yokdur. Bu gece benimle beraber buraya kadar ayrılmayup ağlayarak gelmekde ısrar eden hemşîrem Tasvîre'yi bugün öğlene kadar buradan çıkaracaklarını muhâfızlardan duyar duymaz bu fırsatı kaçırmayarak şu mektubu yazıp göndererek başımıza getiri-

len gaddarlığı, ve ayni zamanda İngiltere kral ve hükûmetine geçen sene verilen te'mînâtın nasıl ihlâl edilmiş bulunduğu hakkında şu muhtasar ma'lûmatı arza lüzûm-ı âcil hisseyledim. Sonumuzun ne olacağı pek karanlıkdır. Benim burada ve çocuğumun şehzâde Selim Efendi nezdinde hayatı şübhesiz pek tehlikededir. Dünyada cürmün cezâsını kanun verir. Gerek benim gerek ma'sûm yavrumun bir cürmü var ise adâlet kapusu açıkdır. Beni ve evlâdımı muhâkeme etsinler. Cezâmızı kanun ta'yîn eylesin. Bir ma'sûm ile za'îf, âciz bir vâlidenin bu nedir! [6] zâlim ellerden çekdikleri azâb-ı elîm... Zâhirde medeniyyet nâmı verilen bu devirde emsâli nâ-mesbûk bu istibdâd nedir!.. Hulâsa İngiltere gibi nâmus ve adâletin medeniyyet ve harsın timsâli bulunan bir devlet-i fahîmenin haşmetlü kralı hatta o muazzam kralın merhum pederi Kral Edward'ın ve büyük vâlidesi merhûme Kraliçe Victoria'nın muhibb-i kadîmi bulunmuş olan Sultan Abdülhamid'in unutmayınız ki, ben zevcesi evlâdım evlâdıdır. Bize karşı geçen sene mart on sekizinci gününde Kral hazretleri nâmına verilen te'mînâtın ber-vech-i âtî üç noktada ihyâ ve takviyesiyle hemen düşürüldüğümüz varta-i felâketden kurtarılmaklığımız husûsunda tedâbir-i mukteziyyenin ittihâzını muhterem kralınız, ve âdil ve özü sözü doğru devletiniz nâmına sizden ricâ eylerim şöyle ki :

Çocuğum Prens Ahmed Nureddin'in hemen âguş-ı mâderâneme teslîmiyle geçen sene bize delâletinizle verilen Maslak Kasrı'na azîmetimize hiç bir tarafdan müdâhale olunmaması, ve bundan böyle evlâdımla benim hürriyet-i mutlaka-i tabiiyyeme şunun bunun tarafından çevrilebilmesi [7] muhtemel entiriklerle kat'iyyen tecâvüz edilmemesi hususlarındaki Hükûmet-i seniyyenin İngiltere Devleti'ne geçen sene vermiş ve şimdi pâymâl edilmiş bulunan te'mînât-ı sâbıkasının bu kere i'âdesiyle kâmilen tahkîmine hemen vakt zâyi' olunmayarak delâlet-i asîlânelerinin bîderiğ buyurulmasını, pek nâzik olması muhakkak bulunan vicdânınızdan temennî eylerim.

Sözümü ikmâl etdiğim bu satırda şunu hâtır-ı sefîrânelerine götürürüm ki, kral ve hükûmetinizin geçen sene Hükûmet-i seniyyeden almış olduğu te'mînâtın böyle zâhirde (Makyavel) tarzında fakat son derece vahşetle zîr ü zeber edilmesi bana ve ço-

cuğuma ve bilhassa İngiltere kral ve devletine atılmış bir seng-i hıyânet ve tecâvüzden başka bir şey değildir.

Elbette bu mühim nokta hem şimdi hem de istikbalde hakkıyle takdîr edilecek ve müsebbibleri müstahakk oldukları itab ve muâhezeye [8] çarptırılacaklardır. Bâkî ihtirâmât-ı mahsûsamın kabûlünü temenni eylerim.

Sizden başka ümmid ü necâtı bulunmayan ve yavrusundan mehcûr ve mahbûs be-encet Prens Ahmed Nureddin vâlidesi

Behice Kadın

Beylerbeyi

18 Mart sene 330

II

7 Nisan sene 330 Pazartesi

Kerîmem Behice Kadınefendi ile kerîme-zâdem Şehzâde Ahmed Nureddin Efendi'nin evvelâ yekdiğerinden tefrîk ve cüdâ bırakılmayacağına sâniyen pederleri Sultan Abdülhamid'in emlâk-ı mazbutasından Maslak Kasrının kendilerine süknâ olmak üzere terk ve ihsân buyurulmuş olduğuna dâir geçen martta selefiniz Sir Cerar Lavter'in vermiş oldukları te'mînât, hatta [şâyed Bâbıâlî vermiş olduğu te'mînatda aleyhinize istikbalde zerre kadar inhirâf ederse İngiltere'nin Dersa'âdet'de sefâreti yokdur eşyâmı toplar ve hemen memleketime mu'âvedet eylerim] tarzındaki vermiş oldukları te'mînât-ı kaviyye elbette ma'lûm-ı asîlâneleri olmak gerekir.

Bütün âilece tarih-i te'sisinden beri nâmus ve adâleti, iffet ve istikameti kendine düstûr-ı idâre ittihâz eden İngiltere devlet-i fahîmesinin doğruluğuna, etdiği kefâletin kıymet ve azametine ez her cihet îmân ve i'tikad ederiz. Hakikat bu merkezde iken tam 22 günden beridir kerîmemi -aslı olmadığı halde zevci istemiş bahânesiyle- desîse ile Beylerbeyi Sarayı'na habs etmişler, ve kerîme-zâdemi de vesâyetinden bahs olunan Şehzâde Selim Efen-

di adamları hânesinden kaldırarak başka yerlere nakl eylemişlerdir.

İngilterenin kefâletini muvakkaten bırakalım, hak ve adâleti ele alalım. Bir kere baba sağ iken evlâda vasi koymak dünyanın neresinde ve hangi kanunda âdet olmuşdur. İkinci Sultan Abdülhamid mücrim imiş, müstahakk-ı habs olmuş, pek âlâ. Kerîmem hiç bir cürüm ile mücrim değil, hakkında hiç bir mahkemenin karar-ı te'dîbi mevcûd [2] değilken birlikde habsine hangi kanun hangi şerî'at müsâ'iddir. Sonra 13 yaşında bir çocuğun âguş-ı mâderden gasb ile hem vâlideyi hem ma'sûmu kanlı hasret yaşları akıtmağa mahkûmiyyet, aktâr u haşyede bile emsâli nâ-mesbûk mezâlimdendir.

Şurada hakkımızda çevrilen entirikleri, irtikâb edilen *canavarlık*ları size hakkıyle arz içün yüzlerce sahife yazı yazılsa olduğu gibi tasvîr edilmek ihtimâli yokdur.

Kızımın bugün hayat ve memâtından kat'iyyen haberimiz yokdur. Bu mektubu yazdığım sâ'ate kadar çocuğu henüz vâlidesine göstermiş değillerdir.

Osmanlı tarihini tedkîk ederseniz göreceksinizdir ki ötedenberi kavânîn-i nâzikterîn-i ahlâkıyye ile güzelce terbiyelerine ehemmiyet verilmeyen Osmanlı hânedanlarında Kanûnî Sultan Süleyman gibi evlâdını ahfâdını boğdurmuş padişahlar, sultan bilmem kim misillü yine oğlunun boynunu balta ile urdurmuş kardaşlarını kesdirmiş müteaddid hâkanlar bulunduğu gibi, diğer taraftan bu milletde câlis-i taht-ı Osmânî olmuş 37 tâcdârın hemen nısfından belki fazlasını birer bahâne ile doğramış, katl eylemiş, yani terbiye-i ictimâ'iyyesi zulm ve gadr ile mayalanmış bir milletdir. Her iki tarafda da mâzî ve haldeki kabiliyetini nazar-ı im'âna alarak bugün kerîmem prensesin hayâtının cidden tehlikede bulunduğuna kanâ'atim i'tibâriyle her şeyden evvel *evlâdımın* ve andan sonra *hafîdimin* hayatlarının devlet-i fahîmeniz nâmına taht-ı emniyyete aldırılmasını.

[3] Sâniyen geçen sene Bâbıâlî'nin İngiltere sefâretine vermiş olduğu te'mînât-ı kaviyye dâiresinde Maslak Kasrı'nın hemen istirdâdiyle taht-ı nezâret ve i'tinâ-yı câriyânemde olarak hafî-

dim Ahmed Nureddin Efendi'nin kasr-ı mezkûrda ikamet etdirilmesini.

Sâlisen yalanın insanlığa yakışamayacağını takdîr edemeyen sadrâzam paşanın ifâdesi mûcibince kerîmemi Abdülhamid nezdine almak istemiş olsa dahi [ki bu sırf yalandır] prensesin habsi gayr-ı kanûnî ve mugayir-i vicdan bulunmasına binâen zevcinin nezdinde kalmakla berâber hiç olmaz ise on beş günde bir kere Maslakda taht-ı nezâret ve i'tinâ-yı câriyânemde ikamet edecek olan evlâdı Şehzâde Ahmed Nureddin Efendi'yi gelüp görmesine müsâ'ade i'tâsını. İşte bu üç mühim noktanın Bâbıâlî'den istihsâline medâr olacak tedâbir-i müessire-i seri'anın ittihâziyle devlet-i fahîmâneleri kefâlet-i sâbıkası dâiresinde gerek kerîmem müşârünileyhâ prensesin gerekse hafîdim Şehzâde Ahmed Nureddin Efendi'nin *emniyyet ve istirâhat-ı* hayâtiyyelerinin taht-ı te'mîne aldırılması husûslarına lutfen ve kat'iyyen bu kere masrûfi-i himem ü vâlâ nehem-i asîlânelerinin bî-derîğini ve netîcenin her halde bu penc-i şenbîh günü baştercüman vekîli Mister Riyan'a mürâca'at edecek olan ve sizce ma'lûm bulunan [4] adamımıza şifâhen tebliğine merhamet-nümâ-yı insâniyyet olmalarını asâletinize güvenerek istirhâm eylerim.

Mes'ele gayet mühimdir. Bir tarafdan kerîmemin ve evlâdının hayatları, diğer tarafdan da geçen sene İngiltere hükûmetinin verdiği kat'î te'mînât i'tibâriyle devlet-i fahîmânenizin de şeref ve haysiyyeti hep birlikde -sarf edeceğiniz gayret ve mesâiye göreya kurtarılacak yahud imhâ etdirilecekdir.

Bâkî ihtirâmât ve teşekkürât-ı mahsûsamızın kabûlü mütemennâdır.

Prenses Behice'nin vâlidesi
ve Prens Ahmed Nureddin Efendi'nin büyük vâlidesi
Nazlı

Nazli Hanoum (Lâtin harfleriyle)

OSMANLI BAHRİYESİNDE HİZMET VERMİŞ BİR İNGİLİZ SUBAYININ, WOODS PAŞA'NIN SULTAN II. ABDÜLHAMİD HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Osmanlı Devlet idarecileri yenileşme hareketlerini gerçekleştirebilmek için yabancı uzmanlardan oldukca faydalanmışlar, hatta bunlardan bir kısmını paşalık rütbesine bile lâyık görmüşlerdir. Bunlardan biri de Sultan Abdülhamid devrinde Osmanlı bahriyesinde 40 yıl hizmet etmiş olan ve Türkiye'den ayrıldıktan sonra hatıratını kaleme alan Sir Henry F. Woods (Wuds Paşa)'dur. Woods Paşa, *Türkiye Anıları (Osmanlı Bahriyesinde 40 Yıl) 1869-1909* adıyla Türkçeye çevrilen eserinde[1] «Gerçek Abdülhamid ve Kişiliğini Belirleyen Olaylar»[2] başlığı altında Sultan II. Abdülhamid hakkındaki görüş ve düşüncelerini dile getirmiştir. Eserin, yazarının Türklerle hiçbir menfaat bağı kalmadığı bir dönemde, hatta Millî Mücâdele yıllarında yazılması, Woods Paşa'nın samimî görüşlerini aks ettirdiği husûsunda şübhe bırakmamaktadır. Bunun içindir ki, Sultan Abdülhamid devrini konu alan bu seminerde bir yabancının tarafsız olarak kaleme aldığı bu satırlardan bazı pasajların aktarılması faydalı olacaktır.

Woods Paşa, eserinin Sultan Abdülhamid'in şahsiyetine ayırdığı bu fasılda onun fazilet ve meziyetleri yanında vehminden ve bu vehim sebebiyle kendisini Yıldız Sarayı'na âdetâ habs etmesinden ve kurduğu hafiye teşkilâtından bahs ettiği sözlerine şöyle başlıyor :

«Sultan Abdülhamid'i lâyık olduğu şekilde anlatan herhangi bir yazılı belgeye şimdiye kadar rastlamadım. Özellikle düşünceleri ve karakteri hakkında doğruya yakın herhangi bir fikir ileri sürülmemiştir. Bana kalırsa, Abdülhamid şimdiye kadar gelmiş

---

1 Çev. Fahri Çoker, Milliyet yay. Tarih Dizisi, nr. 42, İstanbul 1976.

2 *A.g.e.*, s. 113-139.

geçmiş Osmanlı padişahları arasında en müstesna yeri işgal edenlerden biridir. Tahta getiriliş şekli, yani, devrin bazı devlet adamlarına verdiği tâvizler mukabili elde ettiği destekle bu makama oturtulması konusu olmasaydı, tarih, Abdülhamid'i Osmanlı hanedanının kuruluşundan îtibâren gelip geçen en başarılı hükümdarlardan biri olarak gösterecekti. Çok sakin ve gösterişten uzak bir hayat tarzı vardı. Herhangi bir meseleye çözüm yolu ararken etrafındakileri dinler, ancak onların esiri olmazdı. Tahta çıkmadan önce bile akıllı ve nazik bir kişiliği olması dolayısiyle İstanbul'a gelen bazı Avrupalılar onu ziyaret ederlerdi. Tahta çıktıktan sonra bazı psikolojik etkenlerin tesiriyle kendisine bir «kukla» nazarıyla bakıldığı vehmine kapılmıştı. Bu etkenlerin tesirinde kaldığı içindir ki, şahıslara karşı içinde bir nevi güvensizlik duygusu belirmeye başladı. Bu duygular zamanla en ağır derecesine vardı. O kadar ki artık kimseye güvenemiyordu. Bu güvensizlik duygusu iledir ki tahta çıkar çıkmaz Yıldız Sarayı'na taşınmıştı....

Abdülhamid, tahta çıktıktan sonra «profesyonel münâfıklar» her tarafta kol geziyordu. Kendisine suikastlar tertiblendiği husûsunda yalan yere ihbarlarda bulunuluyor, mükâfatlandırılmak ümidiyle, yalan yere birçok insan cezalandırılıyordu.

Abdülhamid rejimi hakkında doğru bir yargıya varabilmek için, olaylara akılcı bir açıdan bakmak gerekir. Bu açıdan bakıldığında, idaresinin ne kadar iyi olduğu görülecektir. Çünki Abdülhamid, zâlim idare tarzına rağmen parçalanan imparatorluğun yeni baştan organize edilmesi için çalışıyordu. Abdülhamid olmasaydı, bu satırların yazıldığı şu anda ne bu kadar geniş ve bağımsız bir Osmanlı Devleti ve ne de ileride tarihçiler ve diğer devletler tarafından tanınacağına şübhe etmediğim, bugünkü, henüz yerine oturmamış Ankara Hükûmeti bulunacaktı....

Okuyucularımın bilmesinde fayda umduğum bir itirafda daha bulunmak isterim. Ben Abdülhamid'e medhiyeler döşeyen bir yazar değilim. Ben, Abdülhamid'in zaaf ve hatalarının hepsini, bu arada Yıldız'da «münâfıklar şebekesi» kurarak memleketi bir nevi istibdat idaresine sürüklediğini ve bu idare tarzının halk tarafından lânetle karşılandığını çok iyi biliyorum. Yapılan günlük ih-

barların hemen hemen hepsinin birer söylentiden ileri geçmediği anlaşılıyordu.»

Woods Paşa, yazısının bu kısmında, yapılan ihbarlardan bazı örnekler veriyor, hatta kendi hakkında sunulan asılsız raporlardan bahs ediyor.

«... bu tutumundan ötürü Abdülhamid'i göklere çıkaramam. Ancak, içinde bulunduğu koşullar göz önünde bulundurulmadan Abdülhamid'in insafsızca eleştirilmesi yanlısı da olamam. Abdülhamid, Osmanlı hanedanının geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olup, elindeki bütün imkân ve kuvvetle o büyük imparatorluktan arta kalan kısmın selâmeti için çalışmıştır.» diyerek Sultan Abdülhamid'in aleyhine yazılan bütün bu puanların, içinde bulunduğu şartlardan kaynaklandığını belirterek onun bir nevi müdafaasını yapıyor.

Ne kadar hamiyetli, koruyucu ve tebaasının refahını düşünen bir padişah olduğunu ise şu sözlerle belirtiyor

«Halkın refah içinde yaşamasını gönülden arzu ettiğine ve tebaası tarafından hayırsever, koruyucu ve lütufkâr bir padişah olarak anılmayı arzu ettiğine inanıyorum. Şefkat ve sadaka dağıtırken çok cömertti. Dağıttığı hediyelerin değeri, hediyeleri alacak olan kişilerin kendisine bağlılığı ile asla orantılı değildi. Haliç'in her iki yakasında inşa edilen çeşmeler, Abdülhamid'in fakir halka hediye ettiği eserlerden biridir... Bu çeşmelerin yanıbaşına inşa edilen su hazneleri ile gerekli kanalizasyon halkın mâlî katkısı olmaksızın hep Abdülhamid tarafından şahsen inşa ettirilmiştir.»

Woods Paşa'ya göre Sultan Abdülhamid son derecede zeki, okumayı seven, Batıda yazılan kitablara, özellikle polisiye hikâyelere meraklı bir şahsiyettir. Kitabda bu konudaki pasaj şöyledir

«Abdülhamid'in korkunç bir zekâsı vardı. Çok az fransızcanın ötesinde başka bir yabancı dil bilmediği halde, Avrupa'da çıkan en son kitabların tercümelerini ya okur veya başkasına okutup dinlerdi. Hafiye hikâyelerinden, özellikle Sir Conan Doyle'un yazdıklarından çok hoşlanırdı. Birkaç yıl önce Sherlock Holmes hafiye serilerinin yaratıcısı, karısıyla birlikte İstanbul'a gelmişti. Benim de katıldığım selâmlık merasiminde Abdülhamid, Sherlock Holmes'e «Mecidiye» nişanını takmıştı.

Paşa, Sultan Abdülhamid'in şahsiyetine ve özellikle devlet adamlığı vasfına da hayran görünmektedir. Bunun yalnız kendi fikri olmadığını da

«Kendisiyle tanışmak imkânını bulan herkesin itiraf ettiği gibi Abdülhamid büyüleyici bir karektere sahibdi. Abdülhamid'le sadece iki kez görüşme imkânı bulan Mr. Joseph Chamberlain'in bana sonradan itiraf ettiğine göre, Türkiye'deki ziyareti esnasında tanıdığı devlet adamı niteliğine sahib bir tek adam vardı. O da Abdülhamid idi.» sözleriyle ifade eder.

Ona göre Padişah, son derecede vakur, teenni sahibi, paniğe kapılmayan ve düşmanlarının eline koz vermeyen, tebaası arasında müslim ve gayr-i müslim ayırımı yapmayan bir şahsiyettir.

«Abdülhamid, düşmanlarının rahat hareket etmesini kolaylaştıracak bir karakterde değildi. Aksine, düşmanlarının eline koz vermekten kaçınırdı. Selâmlıktaki bomba infilâki ve bayram depremi olaylarında heyecana kapılmaması ve moralini bozmaması Abdülhamid'in lehine puanlar olarak gösterilebilir. Abdülhamid, Hristiyanlardan nefret etmezdi. Ermenilere düşman değildi. Hatta, en güvendiği memurları arasında Ermeniler de vardı. Bâtıl dinî itikadları yoktu. Hatta tahta çıktıktan sonra Abdülhamid'in ilk işi, vatandaşları, 'Müşterek Askerî Hizmet Kanununu' çıkarmak suretiyle birbirine daha kaynaştırmak oldu.»

Woods Paşa, Sultan Abdülhamid'in büyük bir devlet adamı olduğu kadar büyük bir diplomat olduğuna da inanmakta, dünya müslümanlarını birleştirmek için halifelik sıfatını kullandığını ifade etmektedir

«Mükemmel bir diplomat olan Abdülhamid, genişleme arzusu içinde olan büyük devletlerin birbirleri arasındaki rekabet ve kıskançlıktan âzamî ölçüde nasıl faydalanılacağını çok iyi biliyordu. Amacı, Osmanlı İmparatorluğunun büyük devletlerle dostluğunu muhafaza etmek suretiyle harb tehlikesini bertaraf etmekti. Politik tavır ve hareketlerinde Abdülhamid'in uyduğu bir diğer prensip de, olayların niteliğine göre soğukkanlı ve hareketsiz olmasıydı. Padişah, kendisini zor durumlarla karşı karşıya gördüğü zamanlar selâmeti sessizlikte bulurdu. Böyle zor durumlar karşısında, yabancı elçiler ile onların kibirli tercümanları Padişahı beyhu-

de yere ikna etmeye çalışadursunlar, Padişahın karar vermek istemediği konular hasır altı edilirdi.

Abdülhamid, şahısları gerektiğinde büyük ustalıkla atlatmasını, kişilere değer verdiği ölçüde muâmele etmesini bilen bir devlet adamıydı.»

«Abdülhamid, memlekette sürdürdüğü rejim ile âdetâ «Devlet benim» diyor gibiydi. Büyük enerji sahibi bir adamdı. Sabahın erken saatlarından gecenin geç vakitlerine kadar memleket meseleleri olsun olmasın her şeyle çok yakından ilgileniyordu. Tahta çıkar çıkmaz İmparatorluğu içte ve dışta kuvvetlendirmek, Rus harbinde kaybolan prestijini yeniden kazanmak ve dünya müslümanlarını bir çatı altında birleştirmek için Halifelik yetkilerini şahsında toplamak suretiyle azametli Halifelik müessesesini yeniden canlandırmaya başladı. İslâm halkını himayesine almakla gerçek bir halife olduğunu isbat etti. İmparatorluğun çöküş devri başladıktan bu yana hiç bir halife Abdülhamid'in olduğu kadar evrensel bir kabul görmemişti.»

«Benim anladığım kadarıyla Abdülhamid, samimî ve hoş sohbet bir adamdı. Abdülhamid'in bu vasıfları kendisine Gladstone'un lâyık gördüğü «büyük katil» sıfatını yakıştıracak düşmanları tarafından bile takdir ediliyordu. Abdülhamid, «büyük katil» sıfatını hak edecek kadar kötü bir insan değildi. Onun adına yapılan ve çoğu zaman bilgisi dışında olan kötülükleri öğrendiği zaman, içten acı duyardı. En nihayet memleketin mutlak hakimiydi. Ve yapılan kötülüklerden dolayı da, şübhesiz sorumluluktan kurtulamazdı.»

Paşa'ya göre Padişah, iyi bir âile babası ve misafirperver bir şahsiyettir :

«Abdülhamid, çok iyi bir âile babasıydı. Çocuklarını çok sever, onların müzik dalındaki üstün yeteneklerini takdir ederdi. Çocuklarının hepsi de değişik enstrümanlar çalmasını bilirdi. Onları toplu halde dilemek Abdülhamid'in zevkiydi.»

«Abdülhamid'e yapılan başlıca hücumlardan biri de, Yıldız'a kapanarak inzivaya çekilmesi ve halk arasında görünmemesiydi. Misafirlerini ağırlamadan saraydan uğurlamazdı. Saraya ge-

len misafirlere, en çok neyi beğendiklerini mutlaka sorardı. Alacağı cevaba göre de bir hediye verirdi. ...»

Ve nihayet Woods Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in millet ve memleketinin bütünlük ve selâmetini isteyen bir hükümdar olduğu; asla savaş taraftarı olmadığı; elindeki imkânlara rağmen hareket ordusu üzerine asker sevk etmeyi düşünmediğini de şu satırlarda dile getirmektedir

«Kendisi için çarpışmaya hazır büyük birliklerin mevcudiyetine rağmen Abdülhamid, tahtını korumak için savaşı göze almazdı. Bu riski göze almış olsaydı, muvaffak olması pekâlâ mümkündü. Kendisi savaştan çok diplomasiye inanan bir insan olduğu için, memleketin kardeş kanına bulanmasını istemezdi. Şiddete baş vurmak Halifelik prensiplerine de aykırıydı. Bu sebeble İngiliz Hükûmetinin tavsiye ve yardım vaadine rağmen Ârâbî Paşa'nın Mısır'da başlattığı isyan hareketini bastırmak için askerî tedbir almadı. İsyan hareketinin genişlemesi ve İngilizlerin müdahale kararı üzerine, İngilizlerle işbirliği yapmaya razı oldu: Ancak çok geç kalmıştı.»

«Hareket Ordusu İstanbul kapılarına gelip dayandığı zaman Abdülhamid, yine kuvvet kullanma yerine diplomasiyi tercih etti.

«Meşrutiyet ilân edildiği zaman vatandaşlarının Parlamenter bir hükûmet rejimini lâyıkiyle sürdürebilecek fikrî olgunluğa eriştiği ümidinde olduğunu açıkca ifade etmiş ve şöyle demişti

— Hakimiyet, çocukların eline geçti; neler yapabileceklerini bekleyip görmek lâzım.

Abdülhamid, büyük bir padişahtı, daha az şübheci, buna mukabil daha cesaretli olmuş olsaydı çok daha büyük olacaktı.»

DEĞERLENDİRME

Ömer Nâmi Osmanoğlu

Hayatım boyunca unutamayacağım bu üç günü beraberce geçirmek hem benim hem de kardeşim için pek derin memnuniyet ve şeref sebebi olmuştur. Çok iyi düşünülmüş ve hazırlanmış bir program çerçevesinde her biri ayrı ayrı yüksek değer taşıyan tebliğler, Sultan Abdülhamid devrinin bugüne kadar ya pek karışık veya tamamiyle meçhul yönlerinin aydınlığa kavuşabilmeleri için pek yararlı olmuştur sanırım. Bu seminere iştirak eden muhterem konuşmacıların her birine ayrı ayrı hürmetlerimi sunarım efendim.

Nejat Göyünç

Çok sevgili ve kıymetli İlber Ortaylı'nın nefis konuşması zaten Abdülhamid devrinin bir değerlendirmesiydi. Böyle bir seminer şimdiye kadar neden olmadı? Bunun üzerinde her halde bir iki şey söylemek farzdır. Abdülhamid dönemi o devrin öğrencilik hayatını yaşayan kişilerin kaleminden öğrendiğimiz üzere Abdülhamid idaresine karşı bir aksülamel devridir. Tıbbiyede olsun, Mülkiyede olsun hep Abdülhamid aleyhindeki faaliyetler, istibdat idaresi, sansür, filan. Abdülhamid devrinin sona erişi de bildiğiniz gibi İttihat ve Terakki Partisinin faaliyetidir. Yani bir ihtilâl rejimi ile yıkılan bir dönemin medhiyesini beklemek abes olduğu için olmamıştır. İttihad ve Terakki devrinin de arkasını düşünürseniz Osmanlı Devleti'nin yıkılışı dönemidir, yerine de cumhuriyet hükümeti kurulmuştur. Bugün eğer siyasî kadrolardakileri düşünürseniz iktidara gelenler muhalefette iken söylediklerinin aynını yapıyor, üstelik eskileri kötülüyorlar. Bu düzen içinde, Abdülhamid devri hakkında medhiye ve objektiflik mümkün değildi. Üstelik çok yakın devre kadar kalem oynatanlar da Abdülha-

mid devrinde yetişenlerdi. Onlar da Abdülhamid'e düşman ve Kemalizm adı altında eskiye antipati besleyenlerdi. Çok şükür bizden öncekilerin memlekete hizmet etmek kaydıyla ömürler tüketmesi bize biraz daha serbest konuşmak imkânı veriyor. Yalnız Abdülhamid devri üzerine çalışmanın da kolay olmadığını bu seminer gösterdi.

Umumiyetle yakın tarih bugünün temelinin atıldığı dönemdir. Onu bilmeden bugünü anlamak kabil değildir. Bizim yakın tarihimiz de Osmanlı Devletinin en civcivli devridir. Çeşidli dillerdeki muhtelif kaynaklarla bizim kendi kaynaklarımızı görmeden Abdülhamid dönemini iyi anlamak mümkün değildir. Özellikle bir kısmı arkeolog olan Alman, vs. milletlere mensub yabancı yazarların eserlerinde Abdülhamid devrine âid sayısız ve son derece lüzumlu, o devrin hayatını aks ettiren bilgiler mevcuddur. Ben pek kullanılmayan Oppenheim'dan ve Theodor Viegand'dan bahs etmiştim. Bunları belki arkeologlar kullanıyorlar amma Abdülhamid devri tarihçilerinden kullananın olduğunu sanmıyorum. Bunlardan başka Türkiye'de kazı yapan İngiliz, Fransız, vs. arkeologların eserlerinde de bilgiler olması lâzım gelir. Böylelikle Abdülhamid devri üzerinde çalışmak biraz fazla emek ve bilgi, ona göre yetişmek istiyor. Üniversitelerimizin bundan sonra daha fazla dil bilen, tetkik eden insanlar yetiştirmesi lâzımdır. Bunun da sebebini şöyle vurgulayayım.

Sabahleyin burada misyon faaliyetleri üzerine bir tebliğ dinledik. Yalnız sadece Fransız vesikalarıyla misyon faaliyeti olmaz. Sadece bizim kaynaklarla da olmaz. Buna dair Avusturya arşivinde de vesikalar vardır. Niçin misyon okullarının hep gayr-i müslimlerin oldukları yere yapıldığını anlatıyorlar. Önce müslümanları hıristiyan yapmağı deniyorlar, o başarısız olduğu için gayr-i müslimleri kendi mezheblerine sokmak, böylelikle Osmanlı Devleti'ne kanca atmak istiyorlar. Bütün mesele bundan ibarettir. Tabiî bunu kamufle ederken de mektebin yanına dispanser, iş yeri, çamaşırhane yapıyorlar. Van'da filan da var. Adnan Şişman bir tebliğ vermişti. Yabancı okullarla ilgili olan bu tebliğe 1897 ve 1912 yıllarına âid iki de harita ekledi. Bu haritalarda yabancı okulların bulunduğu yerlere her okul için bir nokta koydu. Noktalar hep geyr-i müslimlerin oturduğu yerlerdedir. Niye Siirt'te var-

dır? Orada Süryaniler vardır da ondan. Niye Mardin'de var, Harput ta var, Anadolu'nun ortasında yok? Kayseri'de var, fakat Konya'da yok. İzmir civarında var. Bütün Suriye baştan aşağıya kapkara. Mısır'da var. Gaye ortadadır. Bunları anlamadan hiç bir şeye ışık tutmak mümkün değildir.

Sonra bir de Osmanlıda eski ile devamlılık vardır kanaatindeyim. Yine burada bir arkadaşımız Afrika'dan da Mekke'ye surre alayları gönderilmek istendiği halde mânî olunduğundan bahs etti. XVI. yy.da da aynı şey bahis konusudur. Hindistan'dan Hicaz'a hediye göndermek istiyorlar, o zaman da Kanûnî idaresi mânî oluyor. Yani Osmanlı Devleti politikası kendi hakimiyeti altındaki ülkelerde kendi otoritesinin paylaşılmasını istemiyordu. Bu Abdülhamid zamanında da var, Kanûnî zamanında da var. Yani Osmanlı tarihinin bir dönemini de yalnız o dönemin kaynaklarına bakarak aydınlatmak kabil değildir. Zira silsile halinde gidiyor. Eski ile yeni arasında köprü kurmak, değerlendirmeyi ona göre yapmak lâzımdır.

Ahmet Yaşar Ocak

Efendim, Üç günden beri burada semineri takib ediyoruz. Gerçekten çok ilgi çekici noktalar ve meselelere temas edildi. Ben, münhasıran II. Abdülhamid devri üzerinde çalışmıyorum. Şahsî kanaatim şudur ki, Osmanlı İmparatorluğunun temel yapısını anlamak için üç büyük kesit noktası var. Fatih dönemi, Kanûnî dönemi ve Abdülhamid dönemi. Özellikle günümüzün pek çok meselesiyle yakından alâkadar olması bakımından Abdülhamid dönemi büyük bir önem arz ediyor. Ve şu üç günlük toplantı boyunca dinlemeye çalıştığım tebliğler bunu çok yetkiyle ve vukufla ortaya koydu. Burada sunulan 20-25 dakikalık tebliğde dönemin mühim meseleleri halledilmek durumunda değil amma bu tebliğlerin önemli bir kısmı mühim meseleleri ortaya koydu ve bundan sonra bu önemli dönem üzerinde yapılacak araştırmalara ışık tuttular. Tesbit ettiğim bir şey var. Böyle bir devreye damgasını vurmuş ve bütün dünyada da yankı uyandırmış, belki devrin icabı olarak kendinden önceki Osmanlı padişahlarından çok daha geniş

ölçüde yankı uyandırmış bir insanın zannediyorum bir aile babası ve insan olarak, Osmanlı padişahı ve halifesi olarak da şahsiyetinin çeşitli cephelerinin yeterince vurgulandığı kanaatinde değilim. Bu nokta bir seminer çerçevesinde önem kazanıyor. Meselâ, Abdülhamid'in sadece kendi tebaası tarafından görünen imajını değil, bir de dışarıdan, Batıdan görünen imajını nazar-ı îtibara almak lâzım. O devirde yazılan bazı romanlar, hatta günümüzde çıkan romanlarda Abdülhamid hakkında bir takım tesbitler var. Bunlar bize bu büyük devlet adamının nasıl bir portre ortaya koyduğu konusunda her halde önemli ip uçları verir. Tabiî bunların bir kısmı hayalî, amma bu da kamuoyunun görüşünü yansıtması bakımından önemlidir. Ve bu arada tabiî çeşidli konularda, özellikle bilim ve eğitim hayatında, dış politika, iç politika gibi konularda da gerçekten değerli bilgiler sunuldu. Fakat bunlar arasında zannediyorum bilim ve eğitim hayatı gibi son derecede önemli olan bir konu biraz daha hafif kaldı. Bilhassa tabiî bürokrasi meselesi. Ben şahsen buna bağlı olarak Abdülhamid döneminde bir de imar faaliyetlerinin nazar-ı dikkate alınması gerektiğini düşünüyorum. Çünki bugün Anadolu'nun hangi kasabasına giderseniz gidiniz orada çevrenin özelliğine göre sarı veya beyaz kesme taştan yapılmış rüştiye ve idadî binalarını, askerlik şubesi binalarını, hükûmet konaklarını, hatta köprülerini, hastahanelerini görürsünüz. Hiç ummadığınız bir köyde Abdülhamid'in tuğrasını taşıyan bir köprüye rastlayabilirsiniz. Bunlar da ayrı bir tebliğ konusu olabilir. Bir de daha önce de belki II. Mahmud ve Abdülmecid döneminde bazı örnekleri olmakla beraber özellikle II. Abdülhamid döneminde Osmanlı tebaası (tebaa-i şâhâne), ilk defa kendini yöneten padişahın tuğrasını ve arması bu binalarda görmüştür. Bu önemli bir nokta. Yani bunu, tebaanın, kendisini yöneten kişiye karşı tavrını oluşturması bakımından önemli bir psikolojik faktör olduğunu sanıyorum.

Abdülhamid'in bir veli olarak telâkki edilmesine gelince : Osmanlı padişahları arasında böyle olanlar nadirdir. Bunlar arasında Fatih, II. Bayezid, Yavuz, Kanûnî sayılabilir, fakat Abdülhamid'in bir veli olarak telâkki edilmesi ve bu konuda halk arasında anlatılan menakıb da son derecede önemlidir.

Beni dinleme zahmetine katlandığınız için teşekkür ediyorum.

Selim Deringil

Burada çok değerli tebliğler dinledik, çok şey öğrendik. Böyle bir toplantının büyük bir tarihî önemi olduğunun bilincindeyiz. Özellikle Ömer Nâmi Beyefendinin ve biraderinin bizimle birlikte olmasının verdiği değer de tabiî çok mühimdir. Bütün bunların arasında yalnız bir şeye değinmek, biraz da kendimi müdafaa etmek istiyorum. O da şu

Ben bu sabah söylediklerimi tekrarlamak istiyorum. Ben hiç bir zaman «misyonerler çok iyidir, aman gelsinler, memleketi parçalasınlar, çok âlâ» demedim. Böyle bir takım imâlar geldi, bunu katiyyetle reddediyorum. Ancak her hikâyenin siyah veya beyaz olması gerekmez. Bunu tarihçi olarak bizim herkesten iyi bilmemiz gerekiyor. En ilginç tarihî malzeme de siyahla beyazın arasındaki o gri alandadır. O yüzden bu noktada da dikkat etmemiz lâzım. Bu mekteblerin illâ da çok kötü olduğunu söylemek ne dereceye kadar doğrudur? Şöyle bir etrafımıza bakarsak ya kendimiz, ya annemiz babamızın o misyoner mekteblerinden yetişmiş insanlar olduğunu görürüz. Şimdi bunlar Saint Joseph veya Galatasaray yahut her hangi başka bir mektebden yetiştikleri için gayr-i millî mi oluyorlar? Bunu biraz düşünmemiz gerekir gibi geliyor. Teşekkür ediyorum.

Ercüment Kuran

Efendim, benim dört beş senedir, yetiştiğim bu müessesede yapılan seminerlere bir tebliğle, arkasından da bir değerlendirme yaparak katılmam bir gelenek halini aldı. Amma bu sefer tebliğler üzerinde pek fazla durmak istemiyorum, çerçeveyi biraz daha genişletmek istiyorum.

Ben cumhuriyet devrinden çok az önce doğmuşum, amma cumhuriyet çocuğuyum diyebilirim. 30-35 yaşlarıma kadar Abdülhamid için söylenenlere ben de inanır ve katılırdım. «Abdülhamid kötü insandır, memlekete fenalık etmiştir, pinti Hamid'dir, Ermenileri kesmiştir, memleketi inim inim inletmiştir; Midhat Paşa

başta olmak üzere devletin büyük kahramanlarını öldürtmüştür; o kadar haindir ki, kadınları çuvala koyup Kızkulesi'nden denize atıp boğdurmuştur.» Bu havalarda yetiştik. Amma sene 1958 Londra Üniversitesinde yapılan İslâm tarihi sempozyumuna davet edildim. Altı ay Bernard Lewis'in sempozyumlarına katıldım. En büyük âlimlerin dahi haddini bildikleri ve bilmedikleri soruya cevab vermediklerini gördüm.

Sonradan meşhur bir ilim adamı olan, o zaman benimle beraber seminerlere devam eden, aslında Hristiyan marûnî olan Kemal Salibî ile konuşmalarımızda «Ben babamdan şunu öğrendim, her zaman Abdülhamid devrini arardı. 'Biz Abdülhamid zamanında refah içindeydik, mesudduk, hayatımız emniyetteydi. Daha sonra gelenler Abdülhamid'i arattılar' derdi» diye nakl etmiştir. O zaman bende Abdülhamid'e karşı bir sempati ve merak uyandı. Abdülhamid'i tanımaya çalıştım. Hakkında yazılanları, hatıratları okudum ve fikrim gittikce değişti. Sonra arşivlere girmek gerekti. Vak'anüvisleri, Avrupa'da yazılanları okudum ve Abdülhamid hakkında çok büyük bir hata ettiğimizi, Abdülhamid'i yerine oturtmak gerektiğini anladım. Abdülhamid'in en büyük Osmanlı padişahı olduğu kanaatine vardım. Çünki yükseliş devrinde Fatih veya devletin en parlak olduğu devirde Kanûnî olmak mümkün. Amma XIX. asrın 2. yarısında devlet çöküyor; güvendiği insanlar hakikaten çok az. XVIII. asrın ortasında bile Koca Ragıb Paşa'nın dediği gibi yeleli bir aslan gibi haşmetli görünüyor, amma yaklaşırsanız pençeleri aşınmıştır. Ve nitekim Ragıb Paşa devleti harbe sokmamıştır. 1768'de Fransız ve İngilizlerin tahrikiyle harbe girdik, sonunda Kırım'ı kayb ettik. Şartlar 1876'da daha kötü, Ruslar İstanbul'un kapılarına kadar gelmiştir. Şu görüşlere varmak mümkün. Avrupa'da Abdülhamid hakkında çok yazı yazılmıştır, fakat değerini ilk ortaya koyan bir amatör tarihçidir. Joan Hastip, *The Sultan* adlı kitabı okuyunca heyecanlandım, 1960 başlarında *Millî Kültür* dergisinde tanıtmasını da yaptım, fakat maalesef Türkiye'de bu tip şeyler pek alâka uyandırmıyor. Bazı yeni şeyler söylüyorsunuz, fakat kendi meslekdaşlarınız dahi değerini veremiyor. Bu İngiliz, tarihçi de değil amma bence Abdülhamid'in doğru olarak değerini gören bir müellif. Ondan sonra yine aleyhinde yazanlar oldu, Türkiye'de daha çok. Fakat Abdülhamid bu yönden yine de bir muamma. Bu seminer birçok şeyi aydınlattı. Fakat yeni meseleler ortaya çıktı.

Bir şeye daha dokunmak istiyorum. Önce bir müşahademi söyleyeyim. 1970'lerde Millî Eğitim Bakanlığı'nda bir komisyon kuruldu. Ben de üye idim. Tarih kitablarının yeniden gözden geçirilmesi konusunda günlerce tartıştık. Orta çağ kitabını İ. Kafesoğlu, yeni ve yakınçağ tarihini de Yılmaz Öztuna kabullendi. Abdülhamid rehabilite edildi; yani doğru ve müsbet tarafları da belirtildi. Rıza Kardaş'ın teşebbüsüyle toplanan bu komisyon neticesinde bu kitablar basıldı, fakat bir sömestre ancak okutulabildi. Fakat bazı çevrelerde, bilhassa ortanın solundaki çevrelerde Abdülhamid'i medh etmek suçtu. Bir kampanya açıldı ve bu kitablar ortadan kaldırıldı; Abdülhamid'i «kızıl sultan» olarak adlandıran eski kitablar ortaya çıktı. Meselenin bir tarafını görüp diğer tarafını görmeyen bir dar açıdan yaklaşım. Bu, bugüne kadar devam ediyor.

Bu sempozyumun alâka çekmemesine gelince: Bu sabah dört gazete aldım; ne dinci, ne orta, ne sol, ne de magazininde tek bahis yok. Neye bunların muhabirleri gelmiyor. Memleketin bu hastalığını kaldırmamız lazım. Türk geleceği, tarihini, dilini, dinini bilmekten geçer. Bunun başka yolu yoktur.

Türkiye'de tarih ve tarihle ilgili yakın konularda neşriyat oluyor. Tarih sosyolojiden, ekonomiden ayrılmaz. Biz bunu Hacettepe'de tatbik etmeye çalıştık. Diğer üniversitelerimizde de var. Yavaş yavaş Anadolu üniversitelerine de yayılıyor. Avrupa'daki, Amerika'daki bu sistemin girmesi lâzım. Yani bir tarihçinin, mutlaka ekonominin, sosyolojinin esaslarını bilmesi lâzım. Sermaye piyasası nedir? sosyal tabakalanma nedir? Enflasyon nedir? Bunları bilmeden tarihçi olmak mümkün değildir. Sosyologların da sosyal tarihi bilmesi lâzım. İktisadçıların da hem sosyoloji bilmesi lâzım, hem tarih. Sosyolojiyi biraz biliyorlar amma tarih bilmiyorlar. Bunu halletmek lâzım. Bazı neşriyatı ben de takib edemiyorum. Amma bir organ yok ki! Ne çıkmıştır? Analitik analizini veren bir dergi lâzımdır. Meselâ Amerikalıların *Historical Abstract* vardır. Burada kitabların ismi değil, mahiyeti anlatılır. Aslında bunu Tarih Kurumu'nun, yahut Tübitak'ın sosyal kısmı açılırsa orasının yapması lâzım. Amma onlar yapmazsa üniversitelerin yapması lâzım, yahut ta Ircica'nın yapması lâzım. Bunun ihtiyacını duydum. Çünki başka yerde yapılan, yurt dışında yapılan neşriyattan haberimiz yok. Ben Ankara'da bir gün Amerikan kütübha-

nesine, bir gün Fransız kütübhanesine, bir gün Tarih Kurumu'na, bir gün Millî Kütübhaneye giderim. Dünyada neler olup bittiğini takib ederim. Fakat kitablar Türkiye'ye gelmiyor. 1980'den beri Avrupa'dan, Amerika'dan, İsrail'den Türkiye'ye neşriyat gelmiyor. Bunlar gelmeden tarihçi olunamaz. Osmanlı tarihçisi olunamaz. Türkiye'de ana konular vardır. Ermeni meselesi için, Kürt meselesi için, Kıbrıs meselesi için, Yunan meselesi için Avrupalıların, Amerikalıların son derecede teknik kitabları Türkiye'de yok. Nasıl biz bu devletin politikasını yürüteceğiz? Bunun ızdırabını çekerek söylüyorum.

Sözlerime son verirken inşaallah gelecek sene yine çarpıcı bir konu üzerinde yapılacak seminerde burada konuşuruz temennisinde bulunmak istiyorum.

İlber Ortaylı

Efendim,

Lâtinlerin bir sözü vardır. «Summus medicus temporares = Zaman en iyi ilâçdır.» Yani zaman bir takım hastalıkların, bir takım münaferetin tedavi edilmeleri için en önemli unsurdur. Yakın tarih aşağı yukarı bütün toplumlarda spekülasyon, abartma, kaydırma konusu olan bir sahadır. Bu yalnız Türkiye'de değil başka yerlerde de böyledir. Amma bunun kısa zamanda aşılması, üzerinde muhakemeye geçilmesi, uygarlığın ve kültürün bir göstergesidir. Ben çocukken Hamidiye asrı 40-50 yıllık bir mazisi olan dönemdi. Bu devir üzerinde mekteb seviyesinde, basında çok iyi şeyler söylenmediğini hocamız tekrarladı. Edebiyat hocalarından Şevket Bohça tarafından 1962'de Atatürk Lisesi Kütübhanesine Sultan Abdülhamid'in kerimesi Ayşe Sultan'ın kendi kaleminden çıkan hatıratı satın alındığı zaman, bunu, diğer edebiyat hocaları «yobaza bak» diye hayli tenkid etmişlerdi. Ben de merakla kitabı alıp okumuş ve görmüştüm ki, gayet güzel bir Türkçe ile babasını seven, zamanı bilen bir sultanın kaleminden çıkan bir hatırat. Ve Abdülhamid, gözümde bir ölçüde değişmişti. Ve o zaman zaten neşriyatta da pro Hamid ve anti Hamid velvele bilhassa bizim seviyesiz sağ ve sol basında devam ede gelmekteydi. Çok zaman geçmedi

üniversiteyi bitirdiğim zaman benim kuşağımdan birkaç solcu bu sefer Abdülhamid'i medh etmeye başladı. Bu büyük bir değişikliktir ve tedavi için sadece zamanın değil, fakat bizim toplumumuzda gelişmeye başlayan ilmî araştırma metodu, ilmî merak, soğukkanlılık ve demokrasinin bir ürünüdür. Türk cemiyeti demokratikleşmeye, diyalog kurmaya, zıt fikirleri de dinleme imkânına kavuştukca soğukkanlı bir şekilde ilim yapmaya, tarih araştırmaya başladıkca ikinci el kaynakların dışında birinci el kaynaklara yönelmeye başladıkca burada artık tabular, yasaklar, efsaneler yerini, tarihin gerçeğine terk etmeye başlamıştır. Bu sempozyum da, bu gelişmenin ifadesini bulduğu bir ilmî hey'etin toplantısı olmuştur ki, katılmaktan şeref duyuyoruz ve memnunuz.

II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve tarihî III. Roma İmparatorluğu'nun son 33 yılıdır. Ondan sonra artık Roma imparatorlukları bitmiştir ve bir daha da avdet etmeyecektir. Öbür imparatorlukların da buna benzer bir tarafı yoktur. Bu dönemin içinde Osmanlı ülkeleri maarif alanında eski devirlerdekinden, birbirinden çok farklı müesseselerle donatılmıştır. Hayatında deve kervanından başka birşey, hatta onu dahi görmeyen coğrafî yöreler, demiryolunu görmüştür. Ankara'ya, Konya'ya, Adana'ya; Suriye'de Şam'dan başlayarak ta Hicaz'a, Medine'ye kadar demiryolunu medeniyetin ümran vasıtalarını bütün bu kıtalar tanımıştır. Osmanlı İmparatorluğu bunların yanında taş binalarda, bürokratlarıyla birlikte hükûmeti görmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun ahalisi (tebaa-i şâhâne), bunun yanında parlamentoyu, idare meclislerinin yanında belediye meclislerinin geliştiğini görmüştür. Osmanlı İmparatorluğu zaptiyenin büyüdüğünü görmüştür; sivil polisin geliştiğini görmüştür. Bunlar hepsi devlettir. Büyük dönemi Hamidiye döneminin bu somutlaşan, müşahhaslaşan değişimini tabiî ki sadece hakanın kendisine mal etmek de doğru değildir. Burada tarihçiye çok büyük bir görev düşmektedir. Unutmayalım ki, bu dönemi yaratan insanlar bazan Sultan Hamid'in de sevmediği ve hatta birbirini de sevmeyen insanların el birliğiyle meydana gelmiştir. Kuşkusuz ki Midhat Paşa Sultan Abdülhamid'i sevmez; Sultan Hamid'in de onu sevmesi için bir sebeb yoktur. Amma bu dönemin Osmanlı coğrafyasının yaratılmasında onun da payı vardır. Unutmayınız ki, bugün Suriye'ye, Irak'a, Bulgaristan'a gittiğiniz zaman Osmanlı döneminin, o bü-

yük dönemin müşahhaslaşmış, heykelleşmiş eserlerinde becerikli, gayùr bir vali olan onun payı vardır. Vatandan koptukları zaman Bulgaristan Türklüğü Midhat Paşa'nın efsanesine dayanarak yaşamıştır. Onun verdiği direktifler ve icraatı sayesinde çocuklarını mutlaka Türk okullarına yollamışlardır. Bilâl Şimşir bir yerde «Ben okula gitmek istemiyordum, çünki Türk okulu ayrı bir şehirdeydi, diyor. Babası bunun üzerine demiş ki Zaten büyük valimizin zamanında da böyle yaptı bizim ahmaklar. Millet cahil kaldı, gidersin» demiş. Bu çok önemli birşey 1930'ların Bulgaristan'ında. Demek ki, orada Midhat Paşa bir sembol olmaktadır. Midhat Paşa belki Ahmed Vefik Paşa ile ve Cevdet Paşa ile aynı mizacda değildir, amma o Cevdet Paşa'nın Mecellesi her an ortadadır, yaşamaktadır. O Ahmed Vefik Paşa'nın tercümeleriyle hem Türk tiyatro edebiyatı, hem de Türk dili en güzel âbidelerinden birine sahib olmaktadır. İşte bunlara eğilmek, bunları birlikte mütalea etmek ve Hamidiye devrini bu şekilde kaleme almak tarihçinin bir vazifesi olmalıdır. Şüphesiz ki Sultan Abdülhamid devri Türk hakanlarının içinde etnik Türklüğün en çok öne çıkarıldığı bir dönemdir. Bizi buna siyasî gelişmeler zorlamıştır. Sultan Hamid'in kendi dünya görüşünün etkisi vardır. Bu sebeble de Sultan Abdülhamid, dış literatürde hem kendisinden en çok korkulan, bir takım romanlarda ve popüler neşriyatta yere batırılan, amma ayni zamanda da çekinilen, bir şekilde hürmet gösterilen bir tarihî figür olarak yerini almaktadır. Yine belirtmek gerekir ki, bu döneme karşı ilmî yaklaşım da başlamıştır. Bundan birkaç sene evvel rahmetli hocamız Prof. Tarık Zafer Tunaya, yine böyle dar imkânlarla bir Midhat Paşa semineri tertibledi. Türk tarihcilerinden başka onun idare ettiği vilâyet-i şâhâneden tebaa-i şâhânenin temsilcileri gelmişlerdi. Irak'tan, Suriye'den, Bulgaristan'dan. Ve görmüştük ki Midhat Paşa, bizim bildiğimiz Midhat Paşa'nın da ötesinde bir tarihî figürdür. Zaafları, hataları ve büyüklükleriyle. Ardından üç yıl geçmedi Tarih Araştırma Merkezi'nce Osmanlı medreselerinin son güneşi, belki de ilk güneşi olan Cevdet Paşa'yı konu alan bir seminer yapıldı. Onun da ne kadar mütebahhir, ulaşamayacağımız, aşamayacağımız bir derya olduğunu anladık. Ümid ediyorum ki bu tip seminerler ileride Ahmed Vefik Paşa için ve diğer Tanzimat ve Sultan Hamid ricali için de yapılsın ve bu araştırmalar devam etsin. Çok teşekkür ediyorum.